E-14279

JOHANNES ADAMSON

AJALUGU

GÜMNAASIUMILE

UUSIM AEG
II

V KLASS

EESTI KIRJASTUS
TALLINN

AC1383

-14279

JOHANNES ADAMSON

AJALUGU

GÜMNAASIUMILE

UUSIM AEG II

IV KLASS

33701

EESTI KIRJASTUS
TALLINN 1943

AJALOO-ÕPIKUD GÜMNAASIUMILE

Elmar Kuusik. Ajalugu gümnaasiumile. Vanaaeg I klass.
Paul Hinnov. Ajalugu gümnaasiumile. Keskaeg. II klass.
Konstantin Vanik. Ajalugu gümnaasiumile. Uusaeg. III klass.
Johannes Adamson. Ajalugu gümnaasiumile. Uusim aeg I. IV klass.
Johannes Adamson. Ajalugu gümnaasiumile. Uusim aeg II. V klass.

2
Bibliotheca Universitatis Tartuensis 1944: 017
161383
A-14279

Trükikoda „Vaba Maa“, Tallinn.

IMPERIALISMIAEG.

LIBERALISM, KAPITALISM JA IMPERIALISM.

1. **Majanduslik liberalism. Tööstuskapitali kujunemine.** Majanduselu juhtimise ja korraldamise lähtepunktiks oli XIX s. *majanduslik liberalism*, mis nõuab täielist vabadust isikule ta majanduslikus tegevuses. Riik jäägu majanduselu korraldamisest eemale, sest ta ülesanne on kodanikele ainult õigusliku korra loomine ja kindlustamine. Selline õpetus riigi ja isiku vahekorrast oli lihtne, selge ja igaühele arusaadav. Kui iga kodanik võib vabalt oma tahte kohaselt tegutseda, arvestades majandusseadusi, siis on sellest kasu ka üldsusele, sest iga valmistaja käib loomulikult põhimõtte järgi — „minimaalse jõukuluga saavutada maksimaalseid tulemusi". Majandusliku liberalismi ideestiku mõjul kadus feodaalne kord ja talupojad vabanesid, maa muutus vabaks ja äritsemise objektiks, hakkas kehtima liiklemisvabadus ja vabadus tööstuslikus ning kaubanduslikus tegevuses. *Kapitali*[1] osatähtsus majanduselus[2] järjekindlalt kasvas ja *vabavõistlus* osutus majandusliku edu üheks tähtsamaks teguriks. Kõikjal valitses kasumipüüd, mis on eriti iseloomulik kapitalismile. Kapitalistlikus majanduses toimub tootmine mitte kodanike tarvete rahuldamiseks, vaid turu jaoks, kusjuures tootmise määrajaks ja reguleerijaks on ettevõtja kasu. Rahvamajan-

[1] Kapitali alla kuuluvad masinad, tööriistad, toormaterjalid, raha jne.

[2] Majanduselu alla kuuluvad tööstus, kaubandus ja põllundus.

duse niisugust konstruktsiooni, mis rajaneb ainult *kasumile*, ei saa võtta majanduspoliitiliselt aksioomina. Tegelik elu näitas, et majanduslik liberalism ei rahulda rahvamajanduse tarbeid, mille otseseks tagajärjeks oli opositsioon, mis pole raugenud kuni käesoleva ajani. Seejuures on kapitalistlikule majanduse struktuurile ennustatud paratamatut lõppu.

Majanduslik liberalism, mis leidis suurt poolehoidu, avaldas suurt mõju sajandi majanduslikule arengule. Majanduslik areng XIX sajandi teisel poolel tegi hiiglaedusamme. Kõigepealt on see märgatav *Inglismaal*, kus 50- ja 60-ndail aastail oli tööstuses ja kaubanduses ennekuulmatu õitseng: eksport kasvas 1840.—70. a. enam kui kolmekordseks. Jõudsasti arenesid majanduslikult XIX s. teisel poolel ka *Ameerika Ühendriigid* ja *Saksamaa*, nii et Inglismaa hakkas sajandi lõpuks kaotama nende mõjul oma valitsevat positsiooni maailmaturul. Saksamaa arenes nii jõudsasti, et ta Prantsusmaa tunduvalt taha jättis ning Inglismaale hakkas järele jõudma.

Raudteevõrgu väljaehitamine sundis kasvama mäetööstusel ja avas paremad turustamisvõimalused tooteile. Tehnika tegi suurkäitised võimsamaks väikestest, sest suurkäitis töötab kiiremini ja odavamalt, kasutab paremini ära tööjõud, kõrvalsaadused ja jätted. Iseseisva väikeettevõtja asemele astus ikka enam suurtööstur, kes kasutas tuhandeid palgatöölisi ja ametnikke. Aastal 1842 töötas Saksamaal keskmiselt ühes mäekaevanduses 40 inimest, 60 aastat hiljem umbes 1900. Suurkäitiste arv tõusis hoogsasti. Esseni Krupp'il oli a. 1870 8000 töölist, inimpõlv hiljem juba 47 000.

Selline kiire majanduslik tõus oli võimalik liberalistliku maailmavaate tulemusena. See valgustusaja mõtteviisist kasvanud vaade (füsiokraadid, A. Smith) jaatas üksikinimest ja tema tingimatut vabadust. Riigi ülesandeks tema järgi on ainult pakkuda isikuile õiguslikku kaitset. Majanduslikult nõudis liberalism vabakaubandust, mis viis *kapitalismile*. Iga üksik pidi riskima oma toodetega ja igasugust tööd hinnati ainult saadava tulu järgi.

Isiklik kasu käis üle kõige ja majandus sai elu keskseks osaks. Ei olnud sihiks enam rahuldada rahva tarbeid, vaid tarbeid tekitada reklaamides oma kaupa. Masinate ja valmistamise organisatsiooni parandamine ning täiendamine suurendas üksikute ettevõtete võistlusvõimeid.

Võistlus muutus kord-korralt teravamaks, mis lõppes sageli ettevõtete pankrotistumisega. Et seda vältida, hakkas liberalistlik süsteem iseennast piirama. Sama kauba tootjad ühinesid kollektiivseiks ettevõtteiks — kartellideks, sündikaatideks ja kontsernideks. Need määrasid kindlaks toodete hinnad, mitte enam aga pakkumise ja nõudmise suhe, mis liberalismi teooria järgi pidi olema hinnamäärajaks. Ameerikas kujunes nõnda näiteks Morgani terasetrust, mille puhaskasu oli a. 1907 483 000 000 dollarit ja Rockefelleri õlitrust (Standard Oil Company), mille kapital ulatus a. 1914 212 371 134 dollarini.

Järjekindlalt kasvav suurtööstus vajas tooraineid ja turge, samuti kasvavate suurlinnade rahvastik suuremal arvul toitu. Inglismaa ja ta eeskujul teised tööstusriigid hakkasid oma rahvale hankima toitu mujalt. Viimati kujunes nõnda maailmast monokultuuride kogu. Kanada varustas maailma nisuga, Argentiina lihaga, Brasiilia kohviga, Kuuba suhkruga, Egiptus puuvillaga, Tšiili salpeetri ja vasega. Inglismaa ja teised tööstusmaad andsid seevastu tööstustooteid. Seejuures osutus, et mitte rahvad ei vahetanud oma saadusi, vaid ettevõtjad või nende liidud. Ikka kiiremaks ja tihedamaks muutuv transport ja liiklemine viisid ka kaugeima küla sõltuvusse maailmaturust. See aina tihedam seostumine pidi liberaalse teooria järgi viima üldisele hüvangule. Kuid asjal oli ka teine külg. Hea või halb lõikus ülemeremaades, mõne suurettevõtte või panga kokkuvarisemine ja rahvusvaheline poliitiline pinevus andsid end tunda igal pool ja puudutasid igaüht nii maal kui linnas.

2. **Kapitalism tungib põllumajandusse.** Kiiresti arenev tööstus võimaldas inimkonnale tööd. Teiselt poolt aitas loodusteadus teha põllumajandust produktiivsemaks, et toita kasvavat inim-

konda. Albrecht *Thaer* (1800) ja Justus *Liebig* (1850) leiutasid põldude kunstliku väetamise. Selle leiutuse tõttu ei olnud enam vaja jätta põlde sööti ja toiduainete hulga suurenemisega oli võimalik ka intensiivsem loomapidamine. Aretati paremaid viljaliike ja valmistati inimesi teaduslikult ette põllutööle. Selle tulemusena tõusis teravilja- ja kartulisaak väljapaistvalt.

Seoses öelduga tungib üha rohkem kapitalism põllumajandusse. Talunikud muutuvad sõltuvaks kapitalistidest. Suurmaaomanikud ja juudid hakkasid talundeid üles ostma, mida soodustas talude koormamine võlgadega. Viimane oli osalt tingitud ka sellest, et talupidajad pidid enamasti välja maksma suuremaid summasid teistele pärijatele. Tulemuseks oli, et kohati paljud talumaad läksid suurmaapidajaile. Seejuures oli suurmaapidajale või mõisarentnikule maa muutumas samuti tuluallikaks nagu teistele ettevõtjatele käitised. Kuid ometigi nad jäid kuidagi sõltuvaks maast. Seevastu võimaldas kapitalism juutidel talusid kokku osta, neid tükeldada ja edasi müüa suure kasuga, et teiste tööst elada. Nii muutus maa *äritsemise objektiks.*

Ikka rohkem tungisid maale ka *masinad.* Nende hankimiseks pidi talunik tegema võlga. Võlglasena ta muutus sõltuvaks enamasti juutlikust kapitalist, ta oli ainult maapidaja, mitte tõeline maaomanik. Talunike asemel tekkis nõnda põllundusega tegelev rahvastik.

3. **Finantskapital ja juutlus.** Kapitalistliku majanduskorra juures ettevõte ei oodanud tellimisi, vaid kujundas neid kunstlikult. Nõudmist kaupade järele hakati tekitama reklaami kaudu. *Kaubandus* sai nõnda liberaalse majanduspoliitika ja kapitalismi keskseks osaks. Sellisena kaubandus pakkus häid võimalusi tegutsemiseks *juutidele,* et tõusta sotsiaalselt ja majanduslikult kõrgemale. Üksiku kapitalist ei piisanud, et asutada ajakohaseid suuri ettevõtteid. Tekkisid *aktsiaseltsid,* milledes aktsiaomanikku ei huvita käitis, vaid ainult kasu, mis ta igal aastal saab vastavalt oma osamaksule (dividend). Seejuures oli aktsiaseltsi direktor vastutav ainult aktsionäride täiskogu ja sellega impersonaalse

kapitali ees. Sellised seltsid võimaldasid aktsionärele tööta ja vaevata sissetulekut ilma mingi seoseta ettevõttega.

Seoses aktsiaseltside tekkimisega pidi kasvama ka *pankade*, eriti suurpankade tähtsus. Need täitsid maa filiaalidega ja kogusid nõnda erakapitali, et laenata seda suuremate ettevõtete kasutusse kas krediitidena või ka aktsiatena. Aktsiaid oli kerge osta ja müüa, mis sündis pankade kaudu, ning seega raha tulutoovamalt paigutada. Nõnda ei paigutata raha sinna, kus seda vajavad ühiskondlikud huvid, vaid sinna, kus ta toob kõige rohkem *kasu*. Kapital ei ole siis seoses mingi asutusega, vaid on *vabalt liiklev*. See võimaldas jällegi töötahteta inimestel elada teiste tööst, ja siin oli uus värav juutidele tungimiseks kodanlikku majandusse ja seltskonda. Kõigil maailma börsidel võis osta teatavaid aktsiaid, mispärast võis ka üürikese ajaga muutuda mõne käitise omanikkond. Igaüks võis mahutada oma raha võõra maa riigilaenudesse või koguni vaenulise riigi relvatööstusse. Nii pole kapitalil, nagu õpetab liberalism, natsionaalseid piire, ta on *internatsionaalne*.

Majanduse arenedes muutus olukord selliseks, et tööstusmaades ületas toorainete ja vajalike kaupade sissevedu tööstussaaduste väljaveo. See muutis kaubandusbilansi *passiivseks*. Kapitali paigutamine välismaal pidi võimaldama riikidele aktiivse *maksebilansi*, et sisseveo ülekaalu katta. Nii mahutati kapital teenima välismaa tööstusse, raudteede ja sildade ehitusse ja koguni sõjatarvete müümisse sõpradele ja vaenlastele.

Üha rohkem arenev krediidiasjandus andis ettevõtteile ja riikidele võimaluse suurendada oma väljaminekuid pidevalt ning elada võlale. See aga omakorda tunduvalt suurendas pankade võimu. Riigi- ja muid väärtpabereid tekkis üha rohkem ja need andsid *spekulatsioonile* aina uut hoogu, mis suurendas *börside* ja rahamagnaatide võimu. Suured pangad sõid väiksemad välja ja muutusid viimati rahvusvahelisteks. „Rahvusvaheline kõrgrahandus" võis teha, mida tahtis, võimaldades ühel kohal krediite, teisel neid keelates. Nii muutusid väärtusi tootlev põllundus ja

tööstus sõltuvaks *anonüümsest, vastutustundetust kapitalist*. Anonüümne pangakapital hindas kõike ainult selles ulatuses, kui see oli võimeline andma intresse. Kui selleks tuli riigid sõtta kihutada või mürgistada rahva hing kollase kirjandusega, siis see teda ei huvitanud. Tähtis oli, et tulu oleks maksimaalne. Finantskapitali kandjad moodustasid uue „raha-aadli", mis ei olnud kuidagi seotud rahva ega maaga, vaid moodustas „kuldse internatsionaali". See võimaldas üle kogu maailma hästi organiseeritud juutkonnale avaldada otsustavat mõju ja aina suurendada seda. Saksamaal juudi soost Walter Rathenau, AEG[1] omanik, seletas, et maailma saatust juhib kolmsada inimest ja et „kõrgrahandus on kutsutud saama keisririikide ja kuningriikide järglaseks autoriteediga, mis ulatub üle kogu maailma". Peamiselt kõrgrahanduse huvidest oligi tingitud *imperialism*, suurriikide poliitika, mille eesmärgiks on maailma valitsemine majanduslikult ja poliitiliselt ning oma maa kapitalile nõrgemais riikides monopoliseisundi loomine. Imperialismi huvides toimuski suurvõimude vahel koloniaalalade jagamine Aasias ja Aafrikas.

Juutide juhitud kõrgrahandusele oli tähtis maailma „avalik arvamine", mille süstemaatiline suunamine andis neile loodetud tulemusi. Sageli astusid juhtivad parteipoliitikud ja riigiametnikud suurpankade juhtideks, samuti said pankurid rahvasaadikuiks ja valitsusliikmeiks. Raske oli ütelda, kus lõppes äri ja algas poliitika. Nad sulasid kokku. Eriti ajakirjandus muutus sõltuvaks juutidest. Vastavate artiklitega ja teadete valikuga tehti „avalikku arvamist". Ka telegraafibürood olid suurelt osalt juutide juhtida. Juutide arvamist omakorda juhtis a. 1860 Pariisis rajatud organisatsioon *Alliance israélite universelle*, mis töötas juutide maailmavalitsuse kasuks. Õeldust hoolimata kõneles liberalism ikka veel ajakirjanduse vabadusest.

4. **Kapitalismi sotsiaalne mõju.** Kapitalism elustas majandust, kuid inimese töö kujunes ikka vaimutumaks ja mehaanilisemaks

[1] Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft.

ning tööline muutus nagu masina osaks. Ei vääristatud enam inimest, vaid ta tööjõudu. Väliselt oli inimene vaba, kuid masin määras ta elutakti ning tempo, mida inimesed ei pannud tähelegi. Käitised kasvasid ikka suuremaks ja ettevõtja sai ikka vähem hoolitseda üksiku töölise eest. Tee kuulutati küll vabaks tublimale, kuid sellest said kasu eriti vaid kapitalistid ja hoolimatud kaasinimeste suhtes. Majanduslikult jõuetu tööline muutus abituks ja kaitsetuks, sest ta oli tööl vaba töölepingu alusel. Halva tasu eest tuli sageli töötada ebatervislikes käitistes. Liiatigi olid nad alati töökoha kaotamise ohus.

Rahvaarv kasvas pidevalt, mida soodustas teaduslike meetodite kasutamise tõttu kasvanud toodetav viljakvantum. Kuid enam ei töötanud talus või mõisas maaga seotud väiketalunik, vaid igal ajal lahtilastav *põllutööline*. Rahvastiku tihenemisega maal käis nii kaasas ka *proletariseerumine*. Sellega muutus vahekord maaomaniku ja töölise vahel ebaisiklikuks ja isikliku seose asemele astus siin vaba *leping*, mis oli tavaliselt kasulikum ettevõtjale kui töölisele. Sulased ja tüdrukud ei püsinud enam teenistuses ning vahetasid kohta, et saada kõrgemat palka.

Kapitalistliku majanduse areng kihistas ümber kogu rahva. Tööstuskeskused paisusid varsti suurlinnadeks ja tööstusmaakondadeks. Nendes kivikõrbedes oli inimestel võimatu juurduda. Palgatööliste elamistingimused olid suurlinnades üsna viletsad. Kõikjale, kuhu riik ehitas teid või raudteid, kanaleid või raudteejaamu, hankisid endale üksikud maaspekulandid suuri alasid ja müüsid need edasi kohutavate kasudega, ajades ehituspinna väga kalliks. Seetõttu ühelt poolt tõsteti üüre võimalikult kõrgeks ja teisalt ehitati suuri ja poolpimedaid üürikasarmuid.

Kapitalistliku majanduse arengul olid suured sotsiaalsed tagajärjed: vana juhtkond (aadel) taganes uute majandusjuhtide (vabrikuomanike, mäekaevanduste ja sulatusahjude omanike, suurkaupmeeste ja laevurite) eest. Ühtlasi muutus sügavamaks lõhe tööandja ja töövõtja vahel. Masinate järjekindla täienemisega muutus töö õppimine lihtsaks, sageli piirdus see

ainult mõne käeliigutuse omandamisega. Seega puudus tõeline astmeline kihistus ja võimalus end üles töötada. Nii kujuneski kaks ühiskondlikku klassi: kapitalistlik kodanlus ja töölisklass.

5. **Tung linnadesse. Rahva võõrdumine maast.** Rahvaarv kasvas XIX s. kestel pidevalt nii Saksamaal kui ka teistes Euroopa maades. Kõik ei leidnud kodumaal tööd ja teenistust. Ülejäänud valgusid Ameerikasse. Saksamaalt siirdus osa rahvast ka Ida- ja Kagu-Euroopasse, et siin oma teadmisi ja oskusi rakendada. Käitiste suurenemised tingisid tööliste, ametnike, kaupmeestemüüjate arvu kasvamisega ka linnade suurenemise. Aastal 1917 oli Saksamaal suurlinnu niisama palju kui Ühendriikides. Et elanike arv maal ei kasvanud, kahanes maarahva osatähtsus üldrahvastikus. Ikka suurenev osa rahvast kisti loomulikust ümbruskonnast kunstlikku, mis juba üksinda kahjustas raskesti rahvast kui tervikut. Suurlinnades läksid kaotsi ka põlised tõugukaitsvad ühiskonnavormid (perekond, küla, kihelkond), mis viis sisemisele lõhestumisele ja kärsitule meeleolule. Elu linnas oli pealegi kergem, mispärast ka kehaliselt nõrgemad suutsid täita kohti büroodes ja vaimselt nõrgemad „õppimatute töölistena" käitistes. Arenev tervishoid ja arstiteadus hoidis elus ka palju abituid. Nõnda kadus bioloogiline valik, mis raskemais tingimustes oleks toimunud iseendast. Rahva kasvamine ei tähendanud nii tõulise jõu suurenemist ja rahva tugevnemist.

6. **Masinad tõrjuvad inimese maalt välja. Taluniku linnastumine.** Rahva loomulik ülejääk siirdus linna. Ühtlasi ka masinad vabastasid rohkem töökäsi maal. Inimesed, kes enne maad harides uusi väärtusi lõid, ehitasid nüüd linnades masinaid. Sellega kaasas käis ärapöörd maainimese tervest mõtlemislaadist. Väikelinnades loobusid väga paljud, kes seni olid põldu harinud, sellest tööst kui mitte seisusekohasest. Samuti maaintelligents — õpetaja, pastor, arst tundsid end olevat liig haritud, et tegelda põllutööga. Nad eemaldusid õhkkonnast, mille keskel nad elasid. Linnariietus ja -kombed ning linnaelu stiil said nendele ees-

kujuks. Sellest maaintelligentsist tungisid linlikud vaated sügavamale maarahvasse. Rahvariided kadusid, rahvalaulude asemele astusid lööklaulud. — Üeldu toimus nii Lääne- kui ka Põhjamaades, ühtlasi ka meil Eestis. Liberalism ja ratsionalism nägid selles arengut kõrgemaile eluvormele. Nende arvates läheb inimkonna arenemine talumajast ja põllutöölt töölistena väike- ja suurlinnade üürikasarmuisse ning igavale büroo- ja kantseleitööle.

7. **Loobutakse laste kasvatamisest. Võõrrahvad tööjõuna.** Inimesed püüdsid vabaneda seosest maa, sugukonna ja kogukonnaga. Igaüks tahtis isiklikult tõusta paremale järjele. Tõusta sai aga ainult linnades, kasutades sealseid endaharimisvõimalusi. Mida vähem elukutsel oli tegemist kehalise tööga, mida „vaimsem" ta oli, seda paremini teda tasuti, seda rohkem hinnati ta tegijat. Lahkumine maalt tagas nõnda majanduslikult parema ja seltskondlikult väärikama elu. Sellepärast lahkusid maalt väga paljud. Osa neist oli sunnitud kodu maha jätma, näit. mittepärijad pojad ja tütred. Mida enam aga inimesed suutsid tõusta, seda enam nad püüdsid säilitada oma saavutatud elustandardit. Selleks loobuti *lastekasvatamisest*. Kuid linnades langes mitte ainult tahe sigineda, vaid ka siginemisvõime.

Et talumajapidamine ei andnud säärast tulu kui tööstus ja rahanduskapital, ei jõudnud ta maksta ka sääraseid palku. Varsti ei asunud linna enam rahvastiku juurdekasv maalt, vaid kõik, kes ei olnud seotud maaga. Teisalt muutus masinate kasutamisega põllutöö *hooajatööks*. Töötati vaid väheste sulastega ja palgati kibedama töö ajaks päevilisi. Viimati ei olnud aga ainult lõikuse ajal puudu tööjõust. Et täita lünki, hakati näit. Saksamaal kasutama *poola* ja *vene* tööjõude, kes, kuuludes tõeliselt ida- ja idabalti rassi, olid vähemate nõuetega ja töötasid seetõttu odavamalt. Poola ja itaalia tööjõud tungisid ka tööstusse, sest suurtööstusel oli palju hõlpsam kasutada inimesi, kes on meeleldi rahul elamisega massis kui põhjatõulisi, kes ikka püüavad olla eemal ja üksi. (Samuti Eestis hakati iseseisvuse ajal

rakendama poola tööjõudu, et toime saada põllumajanduslike töödega.)

8. **Sõltuvus välisturust. Ruumita rahvas.** Põllumajanduslik toodang agronoomia, masinate ja võõrtööliste abiga kasvas järjekindlalt. Seda näeme nii Saksamaal kui ka paljudes teistes riikides. Saksamaa seisis viljatootmises Ühendriikide ja Venemaa järel kolmandal kohal. Kolmandiku maailma naerisuhkrutoodangust andis Saksamaa. Venemaa kõrval oli Saksamaa juhtiv kartulimaa. Ka kariloomade kasvatuses ületas ta Prantsus- ja Inglismaa. Seakasvatuse alal tõusis Saksamaa esimesele kohale maailmas. Öeldust hoolimata ei jõudnud Saksa põllumajandus katta kasvava rahva nõudeid toidu järele. Rajati küll uudismaid, kuid siiski pidi suur osa toiduaineist toodama väljast. Isegi 1913. a. kõrgeim lõikus suutis toita vaid kaks kolmandikku rahvast. Nõnda muutus saksa rahvas sõltuvaks hästikorraldatud maailmamajandusest ja *rahvaks ilma ruumita.* Itaallased kujutavad samuti nn. ruumita rahvast, kellel puudub tarviline eluruum ja sõltub teravalt välisturust nii põllusaaduste kui ka maapõuevarade suhtes. Samal ajal näit. Inglismaal ja Prantsusmaal on kasutada suured asumaad, mis varustavad maad tarviliste tooraainetega ja on ühtlasi heaks turuks kodumaa saadustele. Seal leiab tööd ka kodumaalt lahkuv rahvastiku osa. Nii on teised suurriigid majanduslikult kaugelt paremas seisukorras, mispärast nad ei taha mõista Saksamaa elulisi huve.

9. **Saksamaa majanduslik edu ja võistlus.** Saksamaa kiire majanduslik areng lõi olukorra, mistõttu paljud ei tarvitsenud enam välja rännata, sest saksa töö tõi vahetuskaubana sisse vajalikke toiduaineid ja puuduvaid tooraineid (eriti kautšukit ja maaõlisid, vaske ja tina, villa, puuvilla ja siidi). Endine inimeste väljavedu oli muutunud kaupade väljaveoks. Säärase arenguga suutis Saksamaa teistele maadele majanduslikult järele jõuda. Inglise ja Ameerika majandusele asetas Saksamaa vastu kavakindla *teadlaste töö,* täpselt läbimõeldud organisatsiooni ja vahetpidamata töökuse, mis andis väljapaistvaid tulemusi. Saksa-

maa saavutas suurt edu kõigis tööstusharudes, jõudes üksikuis ette Inglismaast ja Ameerikast. Ühtlasi arenes Saksa kaubandus, kujunedes a. 1870—1910 neljakordseks.

Igas maailmajaos andis end tunda Saksa võistlus. Inglismaa katsus kaitsta end muude maade vastu sellega, et nõudis kaupadele lisaks märkust tootmismaa kohta. Kuid see „made in Germany" muutus varsti reklaamiks kaubale. Saksa kaupmehed, tehnikud ja põllumehed hakkasid intensiivselt töötama kõigis maailmajagudes. Kõikjal kujunesid saksa kolooniad. See välissakslus oli ka suure tähendusega Saksa kaupade levikul, muretsedes Saksa majandusele sissepääsu maailma. Nii muutus Saksamaa majanduslikult kord-korralt ikka tugevamaks ja võistlus suurriikide vahel üha tõsisemaks.

10. **Proletariseerumise jatkumine. Marksism.** Ühes majandusliku arenguga süvenes ühiskondlik diferentseerumine. Ikka kindlama kuju omandavad ühelt poolt suurettevõtjate-kapitalistide ja teiselt poolt vabrikutööliste klass. Viimane järjekindlalt kasvab ja rahvas proletariseerub, loobudes põllupidamisest ning seega lahutades end maast, mida ta oli seni harinud meelekindla ühiskonnaliikmena. Ühtlasi muutub vabrikutööline, kes müüb oma tööjõudu ettevõtjale vabalepingu alusel, üha rohkem klassiteadlikuks ning vaenuliseks kehtiva poliitilise ja sotsiaalmajandusliku korra vastu. Ta satub sotsialistlike õpetuste, eriti marksismi mõju alla ja unistab kommunistlikust tulevikuriigist, mis peab kindlustama üldise majandusliku hüvangu. Seejuures puudub töölisklassil arusaamine kommunistliku korra teostamise võimalustest ja kommunismist kui eluvõõrast õpetusest, mille elluviimine hävitab tahte loovaks tööks.

11. **Praktiline ja teoreetiline materialism.** Jõurikas tööstuslik areng muutis tunduvalt ühiskondliku elu iseloomu. Tema mõjul kujunesid selgemini eri ühiskonnakihid oma ristuvate huvidega. Ühiskondlik elu muutus keerulisemaks, tihedamaks ja raskemaks. Eriti teravaks muutusid teenistuse, töötasu ja teised materiaalsed küsimused. Inimeste materiaalsed huvid avardusid

ka seetõttu, et arenev tööstus paiskas turgudele üha uusi meelitavaid kaupu aina odavamate hindadega, ning koos sellega tekkisid inimestel uued elutarbed. Esiplaanile nihkunud materiaalsete hüvede hankimine ja tööstusliku sajandi kärsitu meeleolu võttis inimestelt võimaluse anduda puhtabstraktseile küsimustele niisugusel kujul ja sel määral, nagu seda tehti sajandi esimesel poolel. Seepärast ongi üks uue aja iseloomujooni praktiline *materialism* — ellusuhtumine, mis hindab ainult materiaalseid hüvesid ning vaimseid väärtusi ainult kui vahendeid materiaalsete hüvede saavutamiseks.

Euroopas esilenihkunud materialism ning kärsitu meeleolu andsid ka vaimsele elule hoopis teise iseloomu. Kui XIX s. esimesel poolel anduti metafüüsilistele küsimustele, s. o. küsimustele, mis riivavad kogu olemasoleva alust, tema olemust ja struktuuri, siis sama sajandi teine pool pakub hoopis vastupidist pilti. Teadusmehed anduvad üksiknähtuste uurimisele ega luba endile üles ehitada üldiselt kehtivaid järeldusi ega seadusi, enne kui faktilised andmed selleks küllaldaselt alust ei anna. Nii jõuti tõe tunnetamise suhtes vaatele, et maailma põhiline olemus ei allu üldse meie tunnetusele (nagu uskusid metafüüsikud) ning inimmõistuse tegevus peab piirduma ainult nähtuste uurimisega. Siiski kujunes loodusteaduste arengu mõjul *teoreetiline materialism* kui metafüüsiline teooria, mis väidab, et kõik, mis iial eksisteerib, on aineline. Teoreetiline materialism on samuti iseloomustavaid nähtusi XIX s. teaduses.

XIX JA XX SAJANDI VAIMSEST ELUST.

12. **Füüsika ja keemia.** Käsiteldaval ajajärgul on eriti suure, otse revolutsioonilise mõjuga inimelule olnud loodusteaduste ja tehnika edusammud. Loodusteaduste arenedes on kujunenud kindlaks empiirilised, induktiivsed *uurimismeetodid* ning koos

sellega on kadunud teadusmaailmast võimalus meelevaldselt üles seada uusi teooriaid. Loendamatuid nähtusi on teaduslikult vaadeldud ja uuritud, palju uusi teooriaid ja hüpoteese on üles seatud. Samal ajal viljeleb teadus tehnika kaudu üha rohkem praktilist elukorraldamist. Ikka ja jälle tehakse uusi leiutusi või õpitakse vanu paremini rakendama.

Aurujõu kasutamises märgitsevad suurt edusammu *auruturbiinid* (1886/87), mis võimaldavad auru kineetilise energia põhjalikku ärakasutamist. Auru abil töötavate jõumasinate kõrvale astuvad sajandi teisel poolel mitmesugused *gaasi- ja plahvatusmootorid.* Elektri alal avastati juba sajandi esimesel poolel elektromagnetismi nähtus ning elektromagnetismi kohta kehtivad seadused (Ampère'i, Ohm'i ja Faraday' poolt). Eriti tähtis tehnilise edu seisukohalt oli elektriinduktsiooni avastamine *Faraday'* poolt a. 1831. Elektromagnetiliste avastuste tagajärjel leiutati palju uusi aparaate ja masinaid, osalt juba sajandi esimesel poolel, kuid viimistlust ja laiemat tarvituselevõttu leidsid nad alles käsiteldaval ajajärgul. Nii leiutati elektrimootor (1832), telegraaf (Morse'i poolt a. 1837), akumulaatorid (1859), telefon (Ph. Reis'i poolt a. 1860). Suuri edusamme tegi elektrimasinate ehitamine a. 1866 ülesseatud dünamoelektrilise printsiibi tõttu. Aastal 1879 konstrueeris *Edison* esimese tarvitamiskõlvulise elektri-*hõõglambi* (kaarlampe tunti juba sajandi keskpaiku, isegi enne a. 1855 leiutatud petrooleumilampi). Aastal 1891 õnnestus esmakordselt *vahelduvvoolu* abil elektrienergia edasiandmine suurte kauguste taha, mistõttu nüüd võis elektrit toota soodsais tingimustes ning tarvitada seal, kus vaja. Itaallane *Marconi* leiutas (1900) raadiotelegraafi, millele järgnes varsti raadiotelefon. Viimase ajani ei katke elektrijõu tehnilise rakendamise edukäik, nagu seda näitab hiljutine pilditelegraafi idee teostamine.

Elektriõpetuse kõrval on muudest füüsika osadest leidnud käesoleval ajajärgul põhjalikku uuendamist optika ja akustika. Eriti edukalt töötas viimati mainitud aladel *Helmholtz.* Kõneldes optika edust ei saa jätta mainimata ka *Kirchhoff'i ja Bunsen'it* kui spektraalanalüüsi leiutajaid.

Samuti kogu ainelise maailma üldolemuse ja põhistruktuuri kohta on füüsika käsiteldaval ajajärgul püüdnud leida vastust. Julius Robert *Mayer* a. 1842 ja varsti pärast seda James Joule seadsid üles *energia jäävuse seaduse,* mille järgi universumis leiduv energiahulk jääb ikka samaks, vahetades ainult

oma vorme. Siitpeale avanes võimalus looduselu nähtusi seletada materiaalses maailmas eneses peituva energiaga. Seni seletati elunähtusi mateeriast lahus seisva vaimse teguriga. Lorentz'i poolt a. 1895 ülesseatud elektronide teooria ning keemia uuemate saavutuste tagajärjel on eriti käesoleval sajandil teadlaste arvamus mateeria olemusest põhjalikult muutunud. Elektronide teooria annab aluse uute, peidetud jõudude rakendamiseks.

Samuti kui füüsika, on uuem *keemia* aidanud palju kaasa loodusjõudude tehniliseks rakendamiseks ning ainelise maailma tehniliseks mõistmiseks. Elektrokeemia, fotograafia, toiduainetekeemia, lõhkeainete valmistamine ning paljud muud alad, mida keemikud on viljelnud, on jätnud suuri jälgi tehnikasse. Keemiat praktiliselt seisukohalt hinnates tuleks mainida eriti saksa keemikut *Liebig*'it, kes uuris agrikultuurilist, tehnilist ja analüütilist keemiat, tehes neil aladel rea avastusi.

Eriliselt suurt tähtsust omavad röntgenikiired. Aastal 1895 avastas *Röntgen* tema nime järgi nimetatud kiired, mis oma olemuselt osutusid samasteks valguskiirteks, omades ainult mitu tuhat korda väiksemat lainepikkust. Varsti pärast seda märgati *radioaktiivsuse* nähtusi uraani juures ning abielupaar *Curie* avastas a. 1898 raadiumi. Peale teoreetilise tähtsuse on radioaktiivsete nähtuste avastamine andnud suuri *praktilisi tulemusi* arstiteaduses, rakenduskeemias, tehnoloogilises materjalide uurimises, geoloogias ja mujal.

Astronoomias on saavutatud suuri tulemusi päevapildistamise, valgusemõõtmise ja spektraalanalüüsi abil. Taevamehaanika kõrval muutub ikka tähtsamaks nn. *astrofüüsika.* Täiendavate instrumentide, rikkalike vaatluste ning põhjalike arvutuste abil jatkub uute tähtede avastamine (suurtest planeetidest a. 1846 Neptuun, a. 1930 Pluto).

13. **Bioloogia ja füsioloogia** on samuti nagu teadused elutust loodusest andnud palju uut. Loodi alus (1830) eksperimentaalsele füsioloogiale (Joh. *Müller)* ning seati üles rakkude teooria (1838), mis pidi kehtima kõigi elavate organismide kohta (Schleiden). Eriti suurt mõju mitte ainult bioloogias, vaid isegi vaimuteaduses avaldas Ch. *Darwin* oma kuulsa teosega „Liikide tekkimine loomuliku valiku teel võitluses olemasolu eest" (1859), mis sisaldab tema *bioloogilise evolutsiooni seaduse.* Organismide elu jälgides leidis Darwin, et looduses on käimas raugematu võit-

lus olemasolu eest, kusjuures võitjaks jääb see, kes on tugevam ja suudab paremini kohastuda ümbritsevate tingimustega. Nii näitas Darwin tee, mida mööda kulgeb bioloogiline arenemine. XIX saj. keskpaiku muutus moodsaks püüe seletada ka elavat loodust ainult mehaanilise põhjuslikkusega. Alles XIX saj. lõpul ning XX saj. algul mitmed bioloogid ja füsioloogid, eesotsas *H. Driesch*'iga, on osutanud elavas looduses valitsevale sihipärasusele pimeda põhjuslikkuse kõrval. Katsetades väikeste merisiilikutega lõikas Driesch näiteks neid väikesteks tükkideks ning ometi kasvas igast tükist hiljemini terve merisiilik, samuti ka igast purustatud vihmussi lõigust terve vihmuss. Õigusega väidab Driesch, et sellistele nähtustele ei leidu analoogiaid puhtmehaanilises maailmas.

Suurt teoreetilist ja praktilist väärtust omab Mendel'i õpetus, mis on tuntud *mendelismi* nime all. Aastal 1864 formuleeris Mendel omad pärilikkuse seadused, mida hilisemad uurimused on kinnitanud. Selgus, et elusolendite juures esineb kaks gruppi omadusi: pärilikud ja mittepärilikud. Pärilikud omadused määravad olendi tüübi. Ühel rahval on pärilikud omadused halvemad, teisel aga paremad. Oma pärilikelt tunnuseilt ühtlane inimmass moodustab rassi. Poliitikud ja riigimehed on hakanudki arvestama pärilikkuse kohta kehtivaid loodusseadusi ja kaitsma rassi väärtuslikke omadusi mandumise ning segunemise eest, ühtlasi püüdes neid võimaluse piires puhastada ja õilistada. Rass väärib kaitset ja hoolitsemist, sest ta on rahva elu bioloogiline baas.

14. **Arstiteadus** on alles nüüd koos loodusteaduste edusammudega muutunud süstemaatiliseks teaduseks. Loodusteadlase *Virchow*'i poolt pandi avar teaduslik alus patoloogilisele anatoomiale. *Bakterite* osa avastamine haiguste tekitamisel (Koch ja Pasteur) avas võimalusi tulemusrikkaks võitluseks taudidega. Moodsa tehnika abiga on inimelu tingimused muudetud tunduvalt hügieenilisemaks. Moodsat psühholoogiat rakendades õnnestub arstiteadusel üha enam ka puhthingelistel põhjustel tekkinud *närvihaiguste* ravimine, millede levik suureneb elutempo

kiirenemisega ning elutingimuste komplitseeritumaks muutumisega.

15. **Psühholoogia.** Empiiriliste uurimismeetodite — vaatluste, katse ja statistika ülevõtmise tõttu loodusteadustelt on vaimuteadustest psühholoogia kujunenud XIX saj. lõpupoolel eksaktseks teaduseks. *Eksperimentaalsele psühholoogiale* pani läinud sajandi viimsel veerandil tõhusa aluse *W. Wundt*, kes muuseas asutas esimese eksperimentaalpsühholoogia laboratooriumi Leipzigis. XIX s. psühholoogia oli peamiselt elementide psühholoogia, sest ta uuris üksikuid väga piiratud hingeelulisi nähtusi, unustades, et nad kuuluvad laiemaisse hingeelu nähtuste kompleksidesse. Isiksust kui tervikut silmas pidades jälgib üksikuid hingeelunähtusi moodne *karakteroloogia* (Spranger, Klages jt.) ning *individuaalpsühholoogia*. Viimase arvates juhib kogu hingeelu indiviidi kestev kohastumispüüd üha muutuvate elutingimustega. Seejuures eksib inimene üha suuremal või väiksemal määral. Saatuslikem neist eksitusist on üksikindiviidi poolt (sageli ebateadlik) oma võimu ja tähtsuse *ülehindamine* ning ühistunde ja koostöö kui inimlike elusäilitamise vahendite *alahindamine*. Nüüdisajal võidab psühholoogia endale üha suuremat tegelikku tähtsust kasvatuses, õigusemõistmises, majanduslikus elus (tööjõudude valik, reklaam, töökäigu organiseerimine) ning arstiteaduses.

16. **Muinasteadus.** Muinasteadus ehk arheoloogia sai teadusena alguse XIX s. keskel. Selleks ajaks oli vanade Idamaade, kreeka ja rooma kultuuri vastu kujunenud kindel huvi. Pealegi oli teada, et nendes maades ajaloolise aja eel eksisteeris kõrge kultuur. XIX saj. 40-ndail ja 50-ndail aastail võetakse ette *kaevamisi*, kusjuures väljapaistvaks algatajaks Mesopotaamias on inglane Layard. Aastal 1853 satuti Prantsusmaal vanema kiviaja *koobasasulaile*, millede sisemus oli kaunistatud haruldaselt hästi õnnestunud loomakujutustega. Šveitsis avastati a. 1854 esimesed *vaiehituste jäänused*, mille tagajärjel Lääne-Euroopa eelajaloolise aja uurimine võttis laia ulatuse, viies meid tagasi 10 000 aastate võrra ning võimaldades meile teadliku suhtumise

Euroopa rahvaste eelajaloolise aja minevikusse. Aastal 1871 toimetati kaevamisi Troojas. Siitpeale kasvas kaevamiste arv kiiresti, rikastades meid väärtuslike andmetega vana aja kultuuri suhtes.

Metoodiliselt arenes arheoloogia (O. Montelius, S. Müller) *Põhjamaades*, kus ajalooline aeg algas hiljem, millega on seletatav ka suur huvi oma eelajaloolise aja vastu. Soome sugu rahvaid esindab arheoloogide peres *J. R. Aspelin*, kes 70-ndail aastail selgitas nii soomlaste kui ka teiste hõimlaste muinasaega. Eriti soodsail tingimusil hakkas arheoloogia arenema pärast Maailmasõda, kui paljudes ülikoolides asutati vastavad *õppetoolid*. Vastav õppetool loodi ka Tartu ülikoolis.

17. **Rahvateadus.** Rahvateadus (etnograafia, etnoloogia) kui teadus inimkultuurist, selle arenemisest ja seaduspärasusest rajatakse iseseisva teadusena XIX saj. 60-ndail aastail (*Bachofeni, Bastiani, Taylori* jt. uurimustega). Etnograafia käsitleb kirjeldavalt rahvaste ainelist kultuuri, nimelt riietust, ehteasju, kunstitooteid, töö- ja sõjariistu, tehnikat, ehitusi jne. Etnoloogia on võrdlev rahvateadus, uurides inimkonna kultuuri ja selle väliste vormide arenemise seaduspärasust, näit. esemete, keele, usundi ja kommete arenemist. Rahvateadus on viinud eri rahvusi oma kultuuri ja rahva loomisvõime mõistmisele ning väärikale hindamisele. Eriti Põhjamaades (Rootsis, Soomes, Eestis) on etnograafiale suurt tähelepanu pühendatud.

18. **Ajalooteadus** ei olnud XIX saj. teisel poolel sel määral üldise huvi keskpunktiks nagu esimesel poolel. Ühelt poolt ühenduses loodusteaduste ja nende metodoloogia võimsa arenguga kerkis korduvalt päevakorrale küsimus, kas ajalugu on teadus, nagu seda on loodusteadus üldkehtivuse ja seaduspärasuste taotlemise mõttes. Selle küsimuse lahendas õpetus, mille järgi teadused jagunevad kahte põhiliiki — *idiograafilised* ja *nomoteetilised* teadused. Ajalugu kuulub esimeste hulka, uurides inimühiskonna konkreetseid, ajas ja ruumis fikseeritud nähtusi nii poliitilise kui ka kultuuriajaloo alalt. Tähtsamaid poliitilise ajaloo esindajaid

on *L. Ranke*, kultuurajaloo uurijana on tuntud *F. Guizot* (1787—1874) ja *K. Lamprecht* (1856—1915). Nomoteetiliste ehk seadusteaduste perre kuulub loodusteadus. Samasse rühma kuuluvaks peetakse ka sotsioloogiat, millele omistatakse ülesanne uurida sotsiaalset elu ja selles toimuvaid muudatusi abstraktselt nende üldistes ja tüübilistes avaldusvormides, s. t. seaduspärasuse seisukohalt. Teiselt poolt ühenduses ajalooteaduse olemuse selgitamisega hakati rõhutama senise poliitilise ja kultuuriajaloo eraldamise asemel selgepiirilisemat *sündmuste* ja *olusuhete* ajalugu. Viimase huvipiirkonda kuuluvad sotsiaalsed suhted, majanduslikud olud, materiaalne kultuur, riiklikud eluvormid, õiguslik kord ja puhtvaimsed olusuhted (usk, keel, kirjandus, kunst, teadus jne.). Oma põhialustelt selgitatud ajalooteadusel on õnnestunud uute allikate juurdetõmbamisega ning otstarbekohase ja peenendatud ajalookriitika ja interpretatsiooni rakendamisega tõusta väljapaistvale kohale suures vaimuteaduste süsteemis.

Väga iseloomulik XIX sajandile, eriti sajandi teisele poolele on nähtus, et vaimuteadustes valitses sama ideaal, mis loodusteadusteski. Taheti leida mõistuspäraseid seadusi. Teaduslikud uurimused ei seisnud rahva teenistuses, vaid eksisteerisid lahus elust. Kõik see, mis on seoses rahva saatuse ja ta tuleviku kujundamisega, ei huvitanud teadlasi kui valgustussajandi inimese järeltulijaid. Nad püüdsid absoluutsele objektiivsusele, sattudes seega verevaesesse neutraliteeti, erapooletusse tegeliku elu suhtes. Ajalooteaduses püüti olla niisama objektiivne kui loodusteaduses, keemias ja füüsikas. Taheti leida „positiivseid" seadusi, et seega ajalugu vabastada üksiku õpetlase „subjektiivsusest" ja rahvapärasest väärindamisest. Ajalugu pidi muutuma sotsioloogiaks, mille ülesanne on uurida ühiskonna struktuuri ja arenemist seaduspärasuse seisukohalt, huvi tundmata eri rahvuste, nende omapära ja ajalooliste ülesannete vastu.

19. **Sotsioloogia,** õpetus inimliku kooselu seadustest ja vormidest, leidis esmakordselt süstemaatilist käsitlust *Auguste Comte*'i poolt „Positiivse filosoofia kursuses" (1830—42), kus lubati sot-

siaalses staatikas näidata ühiskonna struktuuri ja sotsiaalses dünaamikas anda üldine ühiskondliku arenemise seadus. Esimesi katseid nii ühiskonna struktuuri kui ka arenemise uurimises tegid *H. S. Spencer* ja tema nn. orgaaniline kool. Oletades, et ühiskonna ülesehitus ja areng on sarnane organismi omaga, püüti leida organismide struktuuri ja arengu üksikasjule vastavaid analoogilisi nähtusi ühiskonnas. Sajandi vahetusel ajaloo ja muude vaimuteaduste metodoloogia arengust nähtus, et säärased otsimised (kultuuri kui suurt väärtuste süsteemi arvesse võttes) ei oma tarvilist kaalu. Kujunes orgaanilise kooli langus. Paralleelselt orgaanilise kooliga arenesid õpetused, mis püüdsid bioloogilist võitlust (Darwin) olemasolu eest laiendada ühiskonnale *rassivõitluse õpetusena* või sotsiaalset elu ja arengut seletada hüpnoosisarnase *järeleaimusega* (Tarde). Edasi kujunes *Ameerikas* käesoleval sajandil uus ühiskonna tundmaõppimise liikumine, mille esindajad käsitlevad ühiskondlikku elu *sotsiaalpsühholoogilisest* ja *statistilisest* küljest. Vastandiks sellele on *saksa sotsioloogid*, lähtudes Tonnies'st, Simmelist ja M. Weberist, oma seisukohti piiranud ühiskondlike vormide eksaktse käsitlusega.

Juudi soost K. Marx näeb ajaloos ainult klassivõitlust. Ta ei tunnusta rahvust, vaid nõuab — „Kõigi maade proletaarlased, ühinege!" Ideed on tema arvates ainult majanduslike jõudude vastupeegeldus, pealeehitus. Mitte ideed pole määravaks teguriks ajaloos, vaid majandus.

Ei saa salata, et prantsuse ja anglosakside teaduslik sotsiaalsete probleemide käsitlus erineb sakslaste omast. Esimestel on see positivistlik-mehaaniline, teistel rohkem orgaanilis-väärtusi rõhutav. Nii vaatavad prantslased natsioonile kui üksikisikute summale, kuna sakslaste juures on rahva mõiste orgaaniline, kõrgem ühiskondlik tervik, mis toetub rahva ühisele saatusele ja veresugulusele. Seega ei tunnusta sakslased prantslaste ja inglaste juures juurdunud liberalismi ja demokraatia dogmat, eriti käesoleval ajal, sest need atomiseerivad ühiskonda ja vaimset elu ning nõrgestavad rahvast.

20. **Filosoofia.** Empiiriliste teaduste suur edu XIX sajandil, tõelikkuse tunde suur kasvamine sajandi keskpaigast alates ei võinud kajastuseta jääda ka *filosoofias*. Paljudele loodusteaduse tööviisidega tuttavaile filosoofidele näisid filosoofide senised metafüüsilised teooriad olevat liig meelevaldselt tehtud. Auguste Comte'i poolt (1830—42) rajatud positivism käsib seepärast filosoofiat loobuda metafüüsikast, spekulatsioonest „asja iseeneses" üle ning piirduda üksikteaduste tulemuste kokkuvõtmise ja ühendamisega. Tähtsamad positivismi esindajad peale Comte'i olid inglased *Mill* ja *Spencer* (peateosed 1860—96). Viimane oli tuntud ühtlasi mõjuka *arengu-filosoofina*, analüüsides põhjalikult arengu mõistet.

Teised loodusteadustest mõjustatud filosoofid, selle asemel et piirduda positivistliku loobumisega metafüüsikast, oletustest maailma põhilise olemuse kohta, jõudsid välja teoreetilise *materialismini*, arvates, et jõust ja ainest on küllalt kõigi elunähtuste seletamiseks (a. 1855 Büchner'i teos „Kraft und Stoff"). Teoreetiline materialism levis mõtlejate ringis XIX saj. keskpaiku, rahvahulkades aga XIX saj. lõpul ja XX saj. algul.

Nii muutus materialism oma-aja *maailmavaateks*, mis oli rahvahulkadele arusaadav. Usk Jumalasse muutus sõgedate usuks. K. Marx'i arvates oli usk „oopiumiks rahvale", mille abil kõrgem kiht võis proletariaati vaos hoida. Mitte vaim pole tähtis, vaid „jõud ja mateeria", ütleb Büchner (1860). Mitte Jumal pole inimest loonud; vaid inimene on Jumala loonud, ütleb Feuerbach, ja „inimene on see, mis ta sööb". Et vaimu ei tunnustatud, siis kaotas kõlblus oma põhialused, muutudes ühtlasi *utilitarismiks:* mis inimesele on kasulik, see on hea; mis kahjulik, see halb. I. Kanti kategoorilise imperatiivi asemele astus Ostwaldi „energeetiline imperatiiv". „Ära pilla energiat, kasuta seda". Nii pidi inimene oma tegevuses lähtuma ainult isiklikust kasust, jättes tagaplaanile kohustused ühiskonna vastu.

Teoreetilise materialismi kõrvale astus loodusteadustest mõjustatud mõtlejate juures *energeetiline maailmavaade*, mille peaesindaja oli loodusteadlane

W. Ostwald. Energeetiline maailmavaade viib kogu olemise ja kõik sündmused tagasi energiale, ka mateeria ja vaim ei olevat muud kui energia ilmumisviisid.

XIX ja XX saj. vahetusel, lähtudes bioloogilistest uurimistest, püüdis H. Driesch elustada *vitalismi,* filosoofilist teooriat, mille arvates pole elu seletamiseks küllalt mehhanistlikust põhjuslikkusest ning mis rõhutab sihipüüdlikkuse nähtust elavas looduses.

XX saj. algul populaarseks muutunud prantsuse filosoof Henri *Bergson* nägi maailma põhiolemust vaimses elutungis (spiritualistlik maailmavaade). Mateeria on ainult elutungi „väsimine". Tavaliste teaduslike meetodite abil ei saa mõista Bergson'i arvates elu pidevat voolu, viimast võib mõista enam instinktiivselt *intuitsiooni,* sissetundmise läbi.

21. **Kunst ja kirjandus.** Nagu teaduses, nii valitses ka kunstis ja kirjanduses XIX saj. esimesel poolel historism. *Romantiline vool* kunstis harrastas ajaloolisi ja religioosseid teemasid, kusjuures ei pandud nii suurt rõhku antiikajaloole kui klassitsismi perioodil. Romantikute keskel oli üksikuid suurmeistreid, kes oma nime kunstiajaloosse jäädvustasid, näit. prantslane *E. Delacroix,* keda ei inspireerinud ainult ajalugu ja kirjandus, vaid ka kaasaegne elu. Tema maalingute *liikumisrikkad, rahutud* ja enamasti kurvad *kujud* näivad olevat loodud suures ekstaasis. Hoopis rõõmsamini mõjub saksa romantik, muinasjututeemadel maaliv *M. Schwind* ja omapärane õrnalt irooniline *C. Spitzweg.* Üksikuid nimekaid romantikuid esines kunstimaailmas ka sajandi teisel poolel (nagu Feuerbach, Böcklin, Marées).

Romantismi hakkas sajandi keskpaiku maalikunstis asendama *realism,* mille esindajad püüdsid kujutada kaasaegset elutõelisust ilma ilustamata. Realismi eelkäijaist võiks mainida hispaanlast *Goya't* (1828), esimest vabaõhu-värvide meistrit, tema arvukaist nimekaist esindajaist prantslasi *Courbet*'d ja *Millet*'d ning sakslasi *Menzel*'it ja *Leibl*'it. Hoolimata ühisest püüdest kujutada tõelikkust nii, nagu ta on, leiame realismi esindajate juures suuri erinevusi. Courbet näiteks ei pane teema valikus ega käsitluses mingit rõhku ilule ja vaatleja tunnete haaramisele, seevastu töö-

tavaid talupoegi maaliv Millet oskab tabada igapäevasest elutõelikkusest momente, mis hoolimata oma igapäevsusest omavad haaravat sisu, samuti ka mäeelanike elu maaliv itaallane *Segantini*, kelle teoseist osa ei kuulu küll enam realismi.

70-ndail aastail hakkas Prantsusmaal endale eluõigust nõudma uus, *impressionismi*-nimeline kunstivool. Impressionistid, selle asemel et maalida asju nii, nagu nad on, püüdsid süveneval ja põhjalikul uurimisel tabada oma kiiresti saadud muljeid esemeist. Seejuures panid nad erilist rõhku *valguse, värvide* ja *õhu kujutamisele*. Esemete üksikasjaline vorm jäi kõrvalasjaks. Impressionismi tüübilisemaist esindajaist Prantsusmaal võiks mainida maalijaid *Monet*'d ja *Manet*'d ning kujurit *Rodin*'i.

Impressionismile järgnes XX saj. algul viimse moevooluna *ekspressionism*, mis püüdis igapäevase tegelikkuse asemel leida uut, tegelikkusest vaba, tihendatud väljendust uute oluliste (religioossete, sotsiaalsete, abstraktsete) teemade kujutamiseks. Kunsti ülesanne ei seisne ekspressionistide arvates mitte välismaailma muljete tabamises, vaid *kunstniku hingeelu* võimalikult mõjuvas väljenduses. (Van Gogh, Munch.)

Samu voole kui kunstis leiame ka *kirjanduses*. Siingi asendas sajandi keskpaiku realism romantismi. Realismi tähtsamaiks teerajajaiks olid prantslased *Stendhal* ja *Balzac*, psühholoogilise romaani loojad. Teistest realistidest nimetatagu prantslasi *Flaubert*'i, *Maupassant*'i, venelasi *Tolstoi*'d ja *Dostojevski*'t, skandinaavia suuri dramaatikuid *Ibsen*'it ja *Strindberg*'i ja inglast *Dickens*'it. Ka impressionism leidis harrastajaid kirjanduses, kes oma tegelasi pidevalt ja üksikasjaliselt ei jälgi, vaid katkendlike üksikpiltidega temast püüavad luua elavat muljet (Hamsun).

Realismi liialduste vastu tõsielu kopeerimisel võitlesid XX saj. algul kirjanduses *estetiseerivad* ja stiliseerivad *uusromantikud* ja *sümbolistid* (Maeterlinck) ning pärast Maailmasõda ekspressionistid (Kaiser).

Kõige inetu ja labasusekultuse vastu kujunes uus iludusekultus, mis oli seotud klassilise ja romantilise kunstiga ning püü-

dis kaotsiläinud ilu uuesti avastada (Böcklin, Feuerbach, Klinger).

22. **Vaimse laostumise tendentse.** Jõurikas majanduslik areng ja avaliku elu amerikaniseerumine lõhestas rahvad hingeliselt. Inimest hakati hindama kapitalismi mõõdupuuga. Teda ei võetud enam mitte rahva kui terviku, vaid majanduslike saavutuste seisukohalt. Rahva juhtimine läks kõrgrahanduse tuusade kätte ja majanduselu juhtidele ei jäänud üle aega vaimsete huvide eest hoolitsemiseks. Nii muutus uus juhtkond kultuurivaeseks ja inimene töö isandast töö orjaks. Majanduslik areng andis küll häid spetsialiste, kuid lahutas uusi väärtusi loovad inimesed maast ja rahvast kui tervikust. Suurlinnade elus levisid pinnapealsus, tunnete brutaalsus, isekus, egoism, nautimise ja lõbu kirg. Töö ja rõõmutundega konkureeris tarve sensatsiooni järele. Suurlinnade teatreis etendasid väljapaistvat osa draamad, mis käsitlesid abielurikkumist ja abielupurunemist. Ühtlasi astus operett ooperi asemele, surudes viimase tagaplaanile. Kergesisuline kino, varietee ja kabaree hakkasid üha enam poolehoidu leidma. Väikekodanluse hingelaad, ta majanduslik rahulolu ja püüd iga hinna eest karjääri teha muutusid üldiseks. Kõikjal võis näha karjeriste, kes raha abil püüdsid pääseda juhtivaisse asutustesse ja ohvitserkonda. Kodanluse kõrgem kiht ei mõistnud rahvast ja rahvapärane teadvus ning ühtekuuluvustunne jäid talle üha võõramaks. Selliseis tingimusis tungis juutlus kodanluse ringkondadesse, et siin end kehtima panna. Abiellumine juudi neidudega muutus üha sagedamaks, sest nad tõid aadli- ja kodanluse perekondadesse raha, mis karjääri tegemiseks ja suurejooneliseks representatsiooniks olid tarvilised. Nii viis vaimne lagunemine valitsevad kihid rassilisele nõrgestumisele. Väline hiilgus ja hoogsus katsid kodanliku seltskonna sisemise tühjuse, kunstliku ja eluvõõra hoiaku. Maad võttis mingi muretu optimism, mille varju jäid rahvapärane mõtlemine ja rahvusterviku huvid.

Sellises õhkkonnas levisid materialism ja utilitarism. Usklikkus vähenes ja kõlbluse tugipunktid nõrgenesid. Vaimuteaduse ideaal

muutus samaks, mis oli loodusteadustel. Otsiti arengu seadusi ja püüti olla „absoluutselt objektiivne", unustades rahvuslikud huvid ja kaotades vastutustunde rahvusterviku kujundamise eest. Elati iseendale ja oma pisihuvidele, peeti võitlust rahva eri rühmituste kaudu, arvesse võtmata vajalikul määral üldsuse huve.

23. **Laostumise vastu sihitud avaldusi.** Samal ajal kui avaldus vaimne killustumise ja nõrgenemise protsess, näeme üksikuid, kes oma töödega mõjuvad hoiatavalt ja liitvalt. Rõhutatakse rahva elava jõu kindlustamist ja uute sihtide püstitamist. Nende hulka kuulub *Richard Wagner*, kellele polnud kunst kutsealaks. Ta tahtis olla oma töödega rahvapäraste ülesannete teenistuses. Wagner mõistis kokkukõlastada maailmavaate ja usu, muusika ja sõna, tantsu, miimika ja žesti. Selliselt suutis ta luua meistriteoseid, mis mõjusid saksa rahvale ühendavalt ja julgustavalt. Wagner valis ainestiku ja kangelased saksa muinaslugudest ja müütidest, käsitelles seda jõulise pinevusega ja sangarlikus vaimus ning äratades ühtlasi huvi oma rahva saatuse vastu. Tema tähtsamad tööd (Tannhäuser, Lohengrin, Tristan ja Isolde, Meistersinger von Nürnberg, Der Ring des Nibelungen) on muusikamaailmas kõrgesti hinnatud. Wagneri teoste muster-ettekanded toimusid selleks ehitatud (1876) pidumängude hoones (Festspielhaus), ja dramaatilise muusika uuem areng on läinudki tema poolt rajatud suunas.

Samuti leidus kirjanikke ja kunstnikke, kes ei laskunud naturalismi hõlma ja püüdsid elust tabada positiivset (Th. Storm, G. Keller, C. F. Meyer, maalikunstnik ja graafik H. Thoma). Nad harrastasid nn. tervet kodumaalist kunsti.

Suuri laineid lõi filosoof *F. Nietzsche* oma eetilise ideaal-ülinimesega (Übermensch). Ta ei tunnusta orjamoraali ja samuti õnne- ning utilitaristlikku moraali, vaid tahet võimule ja isandamoraali. Ta rõhutab, et mitte õnn, vaid täiuslikkus on elu eesmärk. Mitte massi ei hinda ta, vaid suuri juhtivaid isikuid, raudse tahtejõuga teoinimesi. Tuleb hinnata kõike seda, mis elu arendab, kaitseb ja paremale tulevikule viib.

Kuulus saksa ajaloolane *Treitschke*, hinnates kõrgesti riigi osatähtsust rahva elus, võitles sõnas ja kirjas vaimse ja ühiskondliku lagunemise vastu. Ta eitas poliitiliste erakondade võitlust, materialismi ja marksismi ning ühtlasi ka juutlust ta võimu ahnitsemisega. Treitschke ideaaliks oli tugev riik, mille juhtimine ei sõltu parteilistest kombinatsioonidest. Ta eeskujul mõistis ka *Paul de Lagarde*, et juudid on Euroopa rahvastele tõsiseks õnnetuseks, sest nad on „roiskumise kandjad". Tema vaated siiski osalt erinesid Treitschke omadest. Treitschke lähtus riigist, Lagarde aga rahvast. Viimane leiab, et tuleb kaitsta rahva omapära ja kombeid ning ta ohustamist alaväärtuslike rasside poolt. „Saksamaal pole Palestiina jaoks mingisugust ruumi", ütleb Lagarde. Sellised mõtteavaldused olid kujuneva rassiõpetuse tulemused, mida arendasid läinud sajandi teisel poolel prantslane *Gobineau* ja *H. S. Chamberlain*, kelle tähtsamaid töid on „Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts".

24. **Rassiprobleemi tähtsus.** Kõik ajaloo käsitlused jätsid arvestamata ühe ajaloo teguri — inimese ja rassi tema bioloogilises olemuses. Rassiprobleemi käsitlevad autorid leiavad, et inimtõud pole üheväärsed, ja tunnustavad põhjarassi juhtivat osa. Seejuures ei jäta nad mainimata, et ajaloo kestel segunevad paremad inimrassid üha rohkem vähemväärtuslikega ja lõpptulemuseks on kultuuri langus. Ajaloo jooksul on ikka jälle põhjatõugu inimene esinenud vaimse kultuuri, hingelise distsipliini ja välise korra ning kombelisuse loojana. Samuti juhitakse tähelepanu neile tegureile, mis hävitavad rassilisi väärtusi, nagu kodusõjad, parteide võitlus, ketserite tagakiusamine, uuemal ajal plutokraatia, eriti juudi plutokraatia, kes ohustab nii talupoegade kui ka vaimuaristokraatia eluvõimalusi. Ühtlasi nõutakse teadliku rassiparanduse vajadust ja võitlust marksismi ning viimast kandva teguri juutluse vastu.

Pärast Maailmasõda sagenesid teosed, milledes püütakse kindlaks määrata mitmesuguste rasside osa Euroopa rahvastikus. Eriti hoogsasti käsitleb käesoleval ajal saksa rahva rassilist

koostist dr. *H. Günther*, kes rõhutab kitsapealise blondi põhjarassi kultuurilist kaalu, sest siin on tegemist kõige loomisjõulisema rassiga. Ikka enam selgus, et liberalismi õpetust kõigi inimeste ja rasside samaväärsusest eitavad nii rassiga opereerivad ajalooteooriad kui ka bioloogiline uurimine. Väga kindlate seisukohtadega rassiküsimuses esineb Saksa riigijuht *Adolf Hitler*. Ta ütleb, et rasside segunemisel on ikka halvad tagajärjed. Väärtuslikuma rassi tase langeb ja algab, kuigi aeglaselt, füüsiline ja vaimne tagasiminek. Kõik mineviku suured kultuurid on hävinud, sest neid kandvad rahvad pole suutnud end rassiliselt puhtana hoida. Nii on rassiprobleem tähtsamaid sotsiaalseid probleeme. Selle tegelik lahendamine on eriti tähtis põhjarassi kuuluvate rahvaste seisukohalt, et nad saaksid takistamatult täita oma väljapaistvat osa poliitilises ja kultuurelus. Poliitikuil ja riigimeestel tuleb põhjarassi väärtuslikke omadusi kaitsta mandumise ja segunemise eest.

25. **Kasvatusteadus** on kasvatuse teooriat käsitlev teadus. Ta uurib kasvatuse eesmärke, vorme ja vahendeid. Kasvatusteaduse tõelisiks põhjendajaiks loetakse *J. H. Pestalozzi*'t ja *J. Fr. Herbart*'it (1778—1841), kes oma õpetusi luues toetusid kogemuslikule alusele. Esimesel oli huvialaks algkooli-, teisel aga keskkoolikasvatus. Eelkoolieelise lapse kasvatusele andsid teadusliku aluse *Fr. Fröbel* ja *M. Montessori*. Elu loomuliku arengu ja mitmekesistumise tagajärjel jagunes kasvatusteadus paljudeks aladistsipliinideks, nagu individuaal- ja sotsiaalpedagoogika (erinevad kasvatuse eesmärgid), pedagoogiline psühholoogia, pedagoogiline sotsioloogia jne.

Tegeliku elu sunnil on kasvatuses uuemal ajal püüdnud *töökooliliikumine* üha enam teostada *Rousseau*' ja teiste ideid elulähedasest ja õpilase isetegevusel ning huvil põhinevast õppimisviisist. Teadmiste kõrval hakkab kool üha enam rõhutama võimete arengut. Ka on kool teinud suuri edusamme üldise kättesaadavuse ning ühtluskooli suunas. Et praegu inimesed kogu maailmas on üksteisega tihedamas kokkupuutumises kui iial vare-

mini ning et seetõttu iga üksik peab tihti kogema, et tema huvid, soovid ja arusaamised elust ei ühti kaugeltki teiste omadega, siis muutub praegu aina akuutsemaks *eetilises* kasvatuses küsimus, kuidas kasvatada heatahtlikke inimesi, kes püüaksid mõista või vähemalt sallida enestest erinevaid kaasinimesi, et võimalduks mitmekesiste isikute ja rahvaste *rahulik koostöö* ning *rahvusliku kultuuri rikastumine*. Selles suunas jääb palju teha tulevikus koolil ja enesekasvatusel.

Eriti tähtsat osa etendab nüüdisaja noorte kasvatamises Pestalozzi kui emotsionaalse kasvatuse klassik. Tema on vahetu kasvatuse rajaja. Käesoleval ajal võetakse seda probleemi vaid sügavamalt ja otsustavamalt. Kaudse õpetuse kaudu toimuva kasvatuse süsteem asendatakse otsese kasvatuse läbi isikute kaudu, milleks luuakse tarvilised noorteorganisatsioonid. Siin toimub kasvatus rahvapärases vaimus ja riiklikes huvides.

RAHVUSVAHELISED SUHTED PÄRAST SAKSAMAA ÜHENDAMIST. BISMARCKI RIIGI VÄLINE KINDLUSTAMINE.

26. **Relvastatud rahu.** Saksa-Prantsuse sõjale järgnes üle 40 a. kestev rahu Euroopa suurriikide vahel. See aga ei tähendanud suurriikide-vahelise usalduse uuesti jaluleseadmist ja omavaheliste huvide põhjalikku korraldamist. Suurriigid olid tihti unistanud rahvaste enesemääramise kõrval ka rahvaste vendlusest ja üksteise huvide heatahtlikust arvestamisest riikide vahel. Tegudeni siiski ei jõutud. Selle asemel aga toimus järjekindel *relvastumine* rahu kindlustamiseks. Rahu püsis peamiselt seepärast, et vaenulised pooled ei tundnud selgesti oma jõu ülekaalu ja kartsid seepärast sõda alustada. Ka kardeti sõjast Euroopa kultuuri ja ühiskondliku korra kokkuvarisemist. Rahu

ei tähendanud seega mingit sügavat põhimõttelist sobimust Euroopa riikide vahel, vaid oli olupoliitiline nähtus.

27. **Saksamaa juhtival kohal Euroopa poliitikas. Kolmekeisriliit (1873).** Ühendatud *Saksamaa* hakkas Euroopa poliitikas etendama *juhtivat osa.* Temale kui võitnud suurriigile püüdsid läheneda teised. *Austria,* kel polnud mingeid lootusi tagasi võita oma endist seisukohta Kesk-Euroopa riikide peres, lähenes Saksamaale. *Venemaa* lähenes Saksamaale juba Saksa-Prantsuse sõja ajal lootuses, et Prantsusmaa kaotuse korral läheb tal korda enesele tagasi võita õigus Mustas meres sõjalaevastikku pidada. Selle eesmärgi ta saavutaski. See sõbralik vahekord jäi püsima ka hiljemini. Bismarcki sobitusel leidis aset ka Austria ja Vene lähenemine. Nimetatud kolme riigi lähenemine üksteisele a. 1873 kannab ajaloos *Kolmekeisriliidu nime* (Wilhelm I, Franz Joseph ja Aleksander II). Kolmekeisriliidu abil õnnestus Bismarckil Prantsusmaad välispoliitiliselt isoleerida ja paralüüsida ta revanši-tahet.

Saksa riigi loomisega oli Euroopas tasakaal rikutud ja Saksamaa eriti inglaste tähelepanu enesele koondanud. Bismarck deklareeris korduvalt, et tema välispoliitika eesmärgiks on rahu säilitamine ja riigi sisemine ülesehitamine. Seejuures pidi Saksamaa end siiski kindlustama välisvaenlaste vastu, sest Prantsusmaa välispoliitiline eesmärk ei erinenud Richelieu'-aegsest: Saksamaa nõrgestamise kaudu saavutada esikoht Euroopas. Sellele võitlusele andis nüüd eriti hoogu Elsass-Lotringi küsimus. Ühtlasi kasvatati Prantsusmaal noori Saksamaa suhtes ebasõbralikus vaimus. Iga õige prantslase elusihiks pidi olema Saksamaa ja germaani rassi nõrgestamine. Sellest teadlikuna püüdis Bismarck oma seljatagust kindlustada ja Prantsuse kavatsustest ette jõuda. Esmajoones pidi ta Vene ja Prantsuse sõbralike suhete tekkimist takistama. See õnnestuski tal Kolmekeisriliiduga. Samal ajal Bismarcki osava poliitika tõttu nõrgenes vastolu Habsburgide ja Preisi vahel, teiselt poolt aga suurenes Vene ja Austria poliitiline vastolu ja samuti rahvuslik vastolu sakslaste

ja venelaste vahel. Samuti tõstis Venes rahvuslus pead — slavofiilid unistasid kõikide slaavlaste ühendamisest ja „lääne" mõju alt vabastamisest. Vene rahvas uskus panslavistide mõjul, et tema on kutsutud Euroopat päästma. Tsaar pidi vabastama kõik õigeusklikud idas musulmani barbarite ja läänes ketserite mõju alt. Selle nn. slaavi müüdi abil püüdis Venemaa Doonau alasid vaimselt ja poliitiliselt enesega siduda.

Nii oli Saksamaa kiilutud kahe riigi vahele, kus Prantsusmaa unistas Karl Suure aegadest ja Venemaa oli kantud panslavismi ideest.

28. **Vene-Türgi sõda (1877).** Lõhed Kolmekeisriliidus hakkasid ilmnema pärast Vene-Türgi sõda. Aastal 1875 oli Balkanil (Bosnias, Hertsegoviinas, Bulgaarias) puhkenud mäss Türgi valitsuse vastu. Mässulisi abistasid ka Montenegro ja Serbia. Ent Türgi korrapärased väed purustasid mässajate väesalgad ning vallutasid Montenegro ja Serbia, millele järgnes verine kättemaks.

Venemaa, kes oli Balkani poolsaare ristiusulisist rahvaist huvitatud juba puhtpoliitilistel põhjustel, tõstis uuesti esile Balkani küsimuse ja nõudis Türgi valitsuselt *kristlastele mööndusi* ning neid mitte saades kuulutas *Türgile sõja.* Vene väed liikusid üle Doonau, vallutades Plevna ja Adrianoopoli. Need kaotused sundisid türklasi sõda lõpetama. Rahu tehti *San Stefanos* a. 1878. Venemaa sai enesele osa Bessaraabiast, mis ta oli a. 1856 kaotanud, ja laiendas oma piire Kaukaasias. Pealeselle oli Türgimaa kohustatud maksma Venemaale kontributsiooni. Rumeenia, Serbia ja Montenegro tunnistati iseseisvaiks riigeks, kusjuures nende maa-alasid suurendati. Bulgaaria muudeti vürstiriigiks Türgi ülemvalitsuse all. Temale pidid kuuluma maad Doonaust kuni Egeuse mereni. Bosniale ja Hertsegoviinale lubati reforme ja omavalitsus, kusjuures Euroopa suurriigid garanteerisid nende elluviimise.

29. **Ida küsimus Berliini kongressil (1878).** San Stefano rahu tingimused olid *Venemaale* võrdlemisi kasulikud. Venemaa võitis



Balkanimaad 1812—1878.

maid nii Aasias (osa Armeeniast) kui ka Euroopas (Bessaraabia) ning tema mõju vabastatud Balkani riiges ja Türgimaalgi muutus üsna suureks, millega ei saanud leppida Inglismaa ja Austria-Ungari, sest see ohustas nende huve. Euroopa riigid, *Inglismaaga* eesotsas, nõudsid San Stefano *rahu tingimuste revideerimist* Euroopa riikide kongressil ja hakkasid ühtlasi relvastuma. Et vältida vahekordade teravnemist, avaldas Venemaa oma nõusolekut *kongressi* kokkukutsumiseks *Berliini* a. 1878. Kongressi juhatajaks oli Bismarck. Siin muudeti San Stefano rahu



Balkanimaad 1878—1915.

tingimusi mitmeti *Venemaa kahjuks*[1]. Vabastatud Bulgaaria jaotati kolmeks: vürstiriik Bulgaariaks, Ida-Rumeeliaks ja Makedooniaks. Ida-Rumeelia muudeti autonoomseks provintsiks, kuna Makedoonia anti Türgimaale tagasi. Nii jäid Bulgaariale ainult maad Doonau jõe ja Balkani mägede vahel. (Ta vallutas Ida-Rumeelia aga uuesti a. 1885.) *Austriale* anti õigus okupee-

[1] Noor Saksa riik oli juba niivõrd lugupidamist võitnud, et kongressi kohaks valiti Berliin ja eesistujaks Bismarck.

rida Bosniat ja Hertsegoviinat, et seal „korda jalule seada". *Inglismaa* omandas eralepingu põhjal Türgiga Küprose saare. Ka *Kreekamaa* sai maid juurde. Serbia ja Montenegro tunnistati iseseisvaiks, kuid nende maa-alasid vähendati. Venemaa omandas Rumeenialt Dobrudža asemel Bessaraabia, aga Väike-Aasias võeti temalt suur osa vallutatud maadest. Siin jäid tema valdusse Batum, Karss, Ardahan ja mõningad nendega ühenduses olevad maa-alad. Must meri jäi vabaks kõigi rahvaste kaubalaevadele, kuid *Dardanellid* pidi suletama võõraile sõjalaevadele. Türgimaad kohustati selle järele valvama.

30. **Kolmekeisriliidu nõrgenemine.** Berliini kongressi järel andsid *Austria* ja *Venemaa* vastolud end Balkani küsimuses eriti valusasti tunda. Keskriigid kartsid, et panslavistlik Venemaa ei taha leppida Berliini kongressi otsustega. Austria lähenes nüüd eriti Saksamaale, et tema abil ajada edukat Balkanipoliitikat. Bismarcki ettepanekul astusid Saksamaa ja Austria a. 1879 *liitu*. Viimase ülesanne oli Berliini kongressi otsuste täitmise järele valvamine ning vastastikune abistamine, kui Venemaa ühega neist peaks sõda algama. Nii nagu Austria ootas Saksamaalt oma poliitiliste huvide kaitsmist Balkanil, nii lootis Saksamaa Austriale lähenedes vallutada oma kaupadele Balkani maade turge. Muidugi jahendas Austria ja Saksamaa lähenemine tunduvalt Saksa ja Vene sõprust.

31. **Kolmekeisriliidu viimsed aastad (kuni 1887) ning Kolmikliidu tekkimine (1882).** Kaheksakümnendail aastail avaldus kolme keisri sõprus peamiselt selles, et nad kirjaliku lepingu kujul tõotasid üksteisele erapooletuks jääda, kui mõni riik väljastpoolt peaks neile kallale tungima. *Bismarck*, kes kartis Venemaa ja Prantsusmaa lähenemist, rakendas kogu oma jõu *Kolmekeisriliidu* säilitamiseks, hoolimata neist vastoludest, mis valitsesid Austria ja Venemaa huvide vahel. *Venemaa* omalt poolt vajas sõbralikke suhteid 80-ndail aastail *Kesk-Euroopa* riikidega, sest tema vahekord Inglismaaga oli terav vallutuste pärast, mis ta tegi Aasias.

Lõdva Kolmekeisriliidu kõrvale tekkis a. 1882 hoopis tihedam *Kolmikliit* ehk Keskriikide liit, mille liikmed lubasid sõja korral üksteisele mitte ainult heatahtlikku erapooletust, vaid ka toetust. Kolmikliit tekkis siis, kui *Itaalia* lähenes liitunud Saksamaale ja Austriale (1882). Itaalia astus Kolmikliitu, lootes Saksamaa ja Austria abiga ajada aktiivset koloniaalpoliitikat Aafrikas. Oli ju Itaalia Prantsusmaale pahane, et viimane temast ette jõudes vallutas *Tuneesia* (1881), millele Itaalia arvas endal õiguse olevat. Juhtumil, kui Prantsusmaa peaks alustama sõda Itaaliaga, ilma et Itaalia oleks selleks teda provotseerinud, lubasid mõlemad teised liitlased aidata teda kõigi jõududega. Sama kohustuse võttis endale Itaalia juhuks, kui Prantsusmaa peaks Saksamaale kallale tungima. Muude suurriikide pealetungi korral aga olid ainult siis kohustatud üksteist aitama, kui kaks *või enam* suurriiki tungib ühe liitlase kallale. Seega poleks näiteks Austria leidnud kaitset Itaalia poolt, kui talle oleks peale tunginud ainult Venemaa. Kolmikliidust kujunes tugev *rahvusvaheline jõud*, mille abil Austrial läks korda tõsiseid tõkkeid teha Vene mõju kasvamisele Balkanil. Kolmikliidu poole hakkasid kalduma ka teisejärgulise tähtsusega riigid.

32. **Bulgaaria kriis (1885—87).** Kolmikliidu poole kalduvaist väiksemaist riikidest etendas 80-ndail aastail eriti tähtsat osa Bulgaaria. Sealsed vürstid püüdsid maad vabastada Vene protektoraadi alt, kuhu ta sattus Berliini kongressi otsuste põhjal. Kogu Euroopas kardeti Vene interventsiooni Bulgaarias oma mõju jaluleseadmiseks. Kuid Austria andis mõista, et ta sel juhtumil astub sõjaväe abil välja Bulgaaria kaitseks. Bulgaaria kriis ei lahenenudki, ta ainult vaibus, sest Venemaa leppis tegelikult oma mõju vähenemisega seal.

33. **Vene-Saksa leping a. 1887.** Aastal 1887 lõppes Kolmekeisriliidu järjekordne pikendus ning nüüd ei olnud *Austria*, kes Bulgaariat oma mõju alla püüdis saada, nõus seda uuendama. Bismarck üksi sõlmis nüüd *Venemaaga* kolmeks aastaks lepingu, milles Venemaa lubas erapooletuks jääda Prantsusmaa peale-

tungi korral Saksamaale. Nii oli kahe frondi sõjaoht jälle Saksalt kõrvaldatud. See ei mõjustanud aga põrmugi panslavistide hoiakut Saksamaa suhtes. Juba mõni kuu hiljem pidi Bismarck Saksa sõjaväge tugevdama. Aastal 1890, kui ettevaatlik Bismarck lahkus Saksa kantsleri kohalt, polnud Saksamaa nõus seda lepingut enam pikendama. Välispoliitiliselt täiesti üksi jäänud *Venemaa* otsis nüüd liitu Prantsusmaaga.

34. **Prantsuse-Vene liidu kujunemine (1891—94).** Napoleon III aegse Prantsusmaa vägevuse ajal oli *Vene-Prantsuse* vahekord üsna terav, kuid pärast Saksa-Prantsuse sõda hakati Venemaal mõistma, et nõrgenenud Prantsusmaad tuleb hädakorral toetada vastukaaluks ühinenud Saksamaale. Ometi toimus Vene- ja Prantsusmaa tihedam liitumine väga aegamööda. Venemaa kartis kaotada Saksamaa sõprust ning hoidus seepärast kaua aega kindlamaist sidemeist Prantsusmaaga. Ka tundsid Vene keisrid suurt vastumeelsust Prantsusmaa kui revolutsiooni kodumaa suhtes. Pikisilmi igatses Aleksander II kolmanda vabariigi langemist Prantsusmaal, sest monarhistlikule Prantsusmaale oleks ta palju parema meelega lähenenud.

Isegi kaheksakümnendail aastail, pärast Kolmikliidu loomist, mis oli nii Vene- kui ka Prantsusmaa vastu suunatud, ei võtnud Venemaa vastu liitu, mida Prantsusmaa soovis. Venemaa püüdis küll püsida heas vahekorras Prantsusmaaga, kuid samal ajal sõlmis ta mittekallaletungilepingud Austria ja Saksamaaga. Kui aga Austria a. 1887 ja Saksamaa a. 1890 enam polnud nõus uuendama mainitud lepinguid, siis leidis Venemaa enda olevat rahvusvaheliselt täiesti *isoleeritud*. Peale Kolmikliidu riikide oli ta vahekord väga jahe ka Inglismaaga. Samuti rahvusvaheliselt isoleeritud oli ka *Prantsusmaa*. Temagi vahekord Inglismaaga oli halb, sest mõlema maa huvid põrkasid kokku asumaade hankimisel Aafrikas. Mõlemad välispoliitiliselt täiesti üksi jäänud riigid Venemaa ja Prantsusmaa tulid nüüd otsusele *liituda*. Pealegi ihkasid mõlema maa majanduslikud ringkonnad riikide lähenemist. Rikas Prantsusmaa otsis kohti, kuhu investeerida oma

kapitale, majanduslikult vähearenenud Venemaa aga vajas välist abi oma tööstuse loomiseks. Aastail 1891—94 teostatigi Prantsuse-Vene liit. Prantsuse-Vene liidu ülesanne oli vastastikuse sõjalise abi andmine hädaohu korral. Kumbki liitlane lubas alustada sõda, kui teisele tungib peale Saksamaa või mõni teine Kolmikliidu riik Saksamaa toetusel. Kumbki riik pidi kohe mobiliseerima oma sõjajõud, kui saadi teated mobilisatsioonist mingis Kolmikliidu maas. Kuigi liidulepingus ei olnud juttu suhetest Inglismaaga, muutusid ometi mõlemad riigid nüüd ka julgemaks Inglismaa suhtes.

Kaksikliidu tekkimisega oli jälle loodud olukord Euroopas, mis tegi keskriikide piirid lahtiseks ja viis Saksamaa ohtlikule *kahe frondi* pinnale.

BISMARCKI AEG SAKSAMAAL.

35. **Bismarck ja riigipäev.** Ühendatud Saksamaal etendas valitsus suuremat osa kui riigipäev. Valitsuse moodustamine toimus täiesti sõltumatult rahvaesindusest. Iga seadus, mida riigis taheti kehtima panna, pidi peale riigipäeva võetama vastu veel *liidunõukogus*. Siin oli Preisi kuningriigi esindajate arv võrdlemisi suur (58-st häälest 17). Et ka riigipäeval polnud ühelgi erakonnal absoluutset enamust, siis võimaldus Bismarckil ka siin kindlustada valitsusele soovitavat ülekaalu. Vastavalt olukorrale oskas Bismarck ühendada oma kasuks mitmesuguseid erakondi osaliste järeleandmistega. *Erakonnad*, kes polnud põhiliselt vaenulised keisririigile, olid katoliiklik tsentrum, rahvusvabameelsed ehk natsionaal-liberaalid ja progressistid. Üks või teine neist oli ajuti kantsleriga liidus, ajuti temaga opositsioonis. Põhimõttelisteks „keisririigi vastasteks" luges Bismarck *sotsiaaldemokraate* ja regionaalsete huvide esindajaid: Hannoveri separatiste, Poseni poolakaid, Šlesvigi taanlasi ja Elsass-Lotringi prantslasi.

36. **Bismarcki valitsus rahvusvabameelsete toetusel. Majanduspoliitika.** Esialgu valitses Bismarck rahvusvabameelsete erakonnale toetudes. Seda ajajärku on nimetatud Bismarcki valitsemise *vabameelseks ajaks*. Bismarcki majanduspoliitika oli sel ajal vabakaubanduslik ning hariduspoliitika vaenuline katoliku kirikule. *Rahvusvabameelsed* kaitsesid riiklikku ühtlust, Bismarcki poliitikat ja poliitilisi vabadusi mõõdukuse piires. Tooniandvat osa rahvusvabameelsete hulgas etendas tööstuslik kodanlus, eriti Reini provintsis, Sileesia ja Saksi töösturid. Nemad said hiiglakasu Saksa-Prantsuse sõjast ja Saksamaa ühinemisest. Sõjavarustuse valmistamine sõja ajal ja pärast seda läks täieliselt nende kätte. Väljapaistvat osa relvastuse valmistamise alal etendasid *Krupp*'i kuulsad kahurivabrikud Esseni linnas Reinimaal. Prantsusmaalt saadud 5 miljardit franki läksid ka suurelt osalt samade suurettevõtjate ja kapitalistide kätte. Suur osa hiiglakontributsioonist kulutati kindluste ja kasarmute ehitamiseks, relvade ja laskemoona tellimiseks ning riigivõla katmiseks. Teine osa läks ühel või teisel kujul tööstuslike *ettevõtete toetamiseks* ja elustamiseks, sest rahvusliku tööstuse arendamine oli saanud üldsuse asjaks. Kel oli vabu kapitale, see püüdis neid paigutada ühte või teise ettevõttesse. Algasid nn. „Gründerjahre". Prantsuse kuld andis suure tõuke Saksa tööstusele ja kaubandusele, mispärast Bismarck püüdis oma majanduspoliitikat rajada *vabakaubanduse* põhimõtteile, niiviisi vastu tulles rahvusvabameelsete püüdeile.

37. **Katoliku kiriku võim Saksamaal.** Kindel solidaarsus Bismarcki ja rahvusvabameelsete vahel valitses ka võitluses *katoliku kirikuga*. Ühendatud Saksamaal olid vaimulikel laialdased õigused. Nad võisid vabalt valida vaimulikke kirikuameteisse, valvata rahvakoolide järele ja otseselt suhelda paavstiga. Neid katoliiklasi, kes ei tunnustanud 1870. a. vastuvõetud paavsti ilmeksimatuse dogmat, nn. *vanakatoliiklasi* kiusas kirik kõigiti taga. Piiskopid panid neid kirikuvande alla, hoolitsesid selle eest, et neid vallandataks kohtadelt ülikoolides ja koolides. Jesuii-

tide ja teiste vaimulikkude ordude tegevus muutus 70-ndate aastate algul väga elavaks. Nii mungad kui ka piiskopid täitsid orjalikult kõiki paavsti käske, riigipäeval esines paavstivõimu toena *katoliiklik tsentrum* ehk *keskerakond*, kes kaitses kõigiti katoliku kiriku huve ja nõudis paavstile ilmliku võimu tagasiandmist.

38. **Bismarcki võitlus katoliku kirikuga.** Hoolitsedes tugeva ning iseseisva riigivõimu eest, ei võinud Bismarck sallida katoliiklikke tegelasi. Pealegi sattus protestantlik avalik arvamine ärevusse katoliiklaste võimupüüete puhul ning vanakatoliiklased nõudsid endile *riigivõimult kaitset*. Bismarcki võitlust katoliku kirikuga ja keskerakonnaga kutsutakse *kultuurivõitluseks* („Kulturkampf"). Bismarck andis välja nn. *maiseadused* (1873—1875). Nende seaduste järgi muutusid piiskopid ja teised vaimulikud oma seisundilt sarnlevaiks riigiametnikega. Vaimulikku ametisse võis pääseda ainult valitsuse kinnitusel. Et piiskopid ei tunnustanud seaduslikuks paavsti ilmeksimatuse dogma vastaste abielusid, pani valitsus kehtima *kodanliku abielu*. Lõpetati ka Jesuiitide ordu ning kongregatsioonide tegevus ja diplomaatiline läbikäimine paavsti õukonnaga. Juba enne maiseadusi oli Bismarck vabastanud koolid vaimulike järelevalve alt. *Toetussummad* katoliku vaimulikele kustutati riigi eelarvest. Hoolimata maiseadustest ei jõutud riigipäeva *keskerakonda* ikkagi murda. Tugedes talupoegadele ja mõisnikele sai ta järgmistel valimistel veel rohkem hääli ning muutus kõige *tugevamaks erakonnaks* riigipäeval, saades üle 1/4 saadikutekohtadest. Neis võitlusis Bismarck otsis ja leidis tuge mitte ainult natsionaalliberaalidelt, vaid ka progressistidelt. Vastutasuks neile kaotas ta mõisnike *kohtu-* ja *politseivõimu külas*. See sotsiaalne reform riivas ka protestantliku konservatiivse partei huve. Kartes, et Bismarck hiljemini ka protestantliku kiriku tahab teha täiesti sõltuvaks valitsusest, astus konservatiivne parteigi vastu Bismarcki kirikupoliitikale. Ka vasakpoolsete erakondade toetuses ei võinud Bismarck olla kuigi kindel. Eriti tähtis aga oli, et

Bismarck vajas tsentrumi poolehoidu üleminekuks *uuele majanduspoliitikale* ja võitluseks sotsialistidega. Nii loobus Bismarck oma valitsusaja lõppjärgul (1878—90) võitlusest katoliku kirikuga. Aegamööda kaotati nn. maiseadused. Ometi ei andnud Saksa valitsus kõiki kultuurivõitluse saavutusi käest. Nii jäi alatiseks püsima kodanlik abielu ning koolielu, välja arvatud usuõpetuse andmine, vabanes täiesti vaimulike järelevalve alt.

39. **Pööre Bismarcki sisepoliitikas. Protektsionism.** 70-ndate aastate lõpul toimub olulisi muudatusi Bismarcki sisepoliitikas. Majanduspoliitikas hakkab ta teostama *protektsionismi.* Koos sellega jätab Bismarck maha oma senised sõbrad — rahvusvabameelsed ja otsib endale riigipäeval tuge konservatiivide ja katoliikliku keskerakonna juurest. Nende toetusel üritab ta halastamatut võitlust sotsiaaldemokraatide vastu.

Bismarcki loobumine vabakaubanduslikust majanduspoliitikast toimus osalt rahvamajanduse, osalt valitsuse huvides. Lootis ju Bismarck saada valitsusele suuri sissetulekuid tollidest, nii et valitsus muutuks rahaasjades osariikide toetusest ja riigipäeva poolt lubatud summadest *sõltumatuks.* Saksa majandusringkonnist nõuti kaitsetolle eeskätt põllumajanduse huvides. Seda tegid suurmaaomanikud, agraarlased, sest Venemaalt ja Argentiinast sisseveetav vili oli Saksamaa omast palju odavam. Kaitsetolli vajas ka Saksa *metallitööstus,* kes ei suutnud veel taluda välisvõistlust. Saksa agraarlased ja metallitöösturid leidsid kindlat tuge väljapaistvailt *majandusteadlastelt,* kes nõudsid riigi vahelesegamist majanduslikesse suhetesse põllumajanduse kui ka tööstuse kaitseks. Valitsus hakkaski lähenema protektsionistlikule majanduspóliitikale. Natsionaal-liberaalide *enamik* jäi aga truuks vabakaubanduse põhimõtteile, kuigi samade liberaalide keskel etendasid tähtsat osa töösturid. *Rahvusvabameelsed* kartsid, et kaitsetollide sisseseadmisel valitsus muutuks rahanduslikult täiesti *sõltumatuks* riigipäevast. Paljud kaupmehed ja laevnikud kartsid kahju protektsionistlikust tollipoliitikast. Isegi osa *töötureid* kartis tolle, teades, et valitsus

paneb kaitsetollide teele asudes maksma ka viljatollid ning seega suurenevad elukallidus ja tööliste palgad. Ka ei vajanud mitte kõik Saksa tööstusharud enam kaitsetolle. Kõigi nende põhjuste tõttu oligi rahvusvabameelsete enamik kaitsetollide vastu.

Bismarck viis siiski keskerakonna ja vanameelsete toetusel kaitsetollid läbi (1880), samuti pandi maksud mõningaile tarbeaineile (petrooleumile, tubakale, suhkrule) ning riik hakkas sunniviisiliselt eraettevõtteilt raudteid ära ostma. Hiljemini suurendati veel mitmel korral viljatolle, nii et Saksamaal muutus vili tunduvalt kallimaks, kui ta 80-ndail aastail oli Inglismaal. Nii kaitses Bismarck väga hoolikalt eriti *põllumeeste* huve. Hoolimata kõrgeist viljatollidest, mis pidid elustama põllundust, ning põllukultuuri suurtest edusammudest muutus Saksamaa siiski esmajoones *tööstusmaaks*, millele ei piisanud kodus kasvanud viljast. Saksa tööstus edenes kaitsetollide sisseseadmisest peale aina jõudsamalt. Tänu sellele, et raske välisvõistlus kadus, kogusid metallitööstu rid suuri kapitale ning ajakohastasid oma vabrikute sisseseadeid, mistõttu Saksa metallitööstus tehniliselt varsti järele jõudis Inglise omale.

40. **Töölisliikumine Saksamaal. Karl Marx.** Samal ajal kui kapitalistlik majandus järjekindlalt arenes, pidas kodanluse juhtiv kiht võitlust aadliga. Ta unustas seejuures oma otsese ülesande — inkorporeerida vabrikutööliskond riigi ja rahva elutervikusse. Et tööliskonnal puudus juht oma rahva paremikust, siis avanes võimalus juutluse intelligentsil tungida saksa rahvapärasesse elukorraldusse. Nii õnnestuski juudi soost pärinevail Ferdinand *Lassalle*'il ja Karl *Marx-Mordohaj*'l luua kindel kontakt nii Saksa kui ka kogu Euroopa tööliskonnaga. Lassalle asutas a. 1863 Üldise Saksa Töölisühingu, mille peamiseks eesmärgiks oli riigi abil tootmisühingute asutamine, kus töölised ise on ettevõtjaiks. Samal ajal tegid kihutustööd tööliste keskel ka saksa progressistid (Schulze-Delitschiga eesotsas), kes soovitasid töölistel asutada ilma riikliku abita mitmesuguseid ühinguid,

näit. tarvitajate-, laenu-hoiu- ja tootmisühinguid. Kuid progressistid ei suutnud tarvilisel määral tööliste ridades poolehoidu võita.

Kaugelt suurem mõju tööliskonnale oli K. Marxil, kelle ideede vahendajaks oli August Bebel, *Sotsialistliku Töölispartei* asutaja Saksamaal (1869). K. Marx ühes teiste poliitiliste pagulastega pani Londonis aluse Internatsionaalile, s. o. rahvusvahelisele töölisteühingule, mis kõigi maade tööliste läbikäimise ja tegevuse keskusena pidi kaasa aitama tööliste hüvangule. Avaldades esialgu väga energilist tegevust likvideerus *Esimene Internatsionaal* aastal 1876 peamiselt sisemiste vastolude tõttu. Aastal 1889 asutati Teine Internatsionaal samade sihtide taotlemiseks. Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei oli nii Esimese kui ka Teise Internatsionaali liige. Sotsiaaldemokraatia suurimaks ideoloogiks oli Karl Marx (1813—83), kes, omandanud Hegeli arenemisidee, lõi omapärase sotsialistliku süsteemi.

Kodumaata Karl Marx tahtis, et kõik juuda rahva eeskujul oleksid samuti kodumaata ja taotleksid võideldes ainult oma majanduslikku õnne. Seepärast on ajalugu tema arvates mitte rahvaste, riikide ja ideede võitlus, vaid *klassivõitlus*, sest Marx jagab inimesed kahte antagonistlikku klassi — ekspluateerijad ja ekspluateeritavad. Suur- ja väikeettevõtjad tööstuses, suur- ja väikepõllupidajad ning isegi palgalisi kasutajad käsitöölised ei maksa, arvas Marx, töölisele täit tasu, millega on seletatav ettevõtja ja kapitali kasu tekkimine ning vastolu tööandja ja töövõtja vahel. Üleminek kapitalistlikult korralt kommunistlikule, mis tahab olla vaba vastoludest, toimub Karl Marxi järgi kapitali kontsentratsiooni tõttu aina väiksema arvu kapitalistide kätte. Suurtööstus võistleb surnuks väiketööstuse, suurpõllundus väikepõllunduse. Kui tootmise ja kapitali *kontsentratsioon* on oma haripunkti jõudnud, siis ekspropriieeritakse väheseisse kätesse koondunud eraomand. Maa ja kapital saavad ühiskonna omandiks ja eramajanduse asemele astub ühiskondlik majandus. „Kapitali diktatuur" kaob ja ta asemele

astub „proletariaadi diktatuur". Sellist pööret nimetatakse *sotsiaalseks revolutsiooniks,* mis tahab luua vastoludeta vaba klassideta ühiskonna. Ühtlasi kaob ka eri rahvuste vahel vaen, sest „töölistel pole isamaad". Nii seletas juudi šoost K. Marx „Kommunistlikus manifestis" a. 1848 ja seadis üles deviisi — „Kõigi maade proletaarlased, ühinege!" Rahvusteadvuse asemele peab astuma klassiteadvus. Sellise õpetuse mõjul langes osa tööliskonnast elu- ja rahvavõõra intelligentsi ohvriks. Tööliskonna võitlus muutus võitluseks riigi kui kõrgema ühiskondliku vormi vastu. Karl Marxi tähtsaim töö on „Kapital", milles ta arvustuse alla võtab mitte ainult kodanliku majandusteaduse, vaid ka kogu kapitalistliku korra.

Gotha kongressil a. 1875 liitusid tööliste eri parteid Sotsiaaldemokraatliku Tööliserakonna nime all. Sotsiaaldemokraatide *minimaalsed nõuded* olid esialgu järgmised: demokraatlik vabariik, sõnavabadus, alalise sõjaväe kaotamine ja rahva relvastumine, internatsionaali loomine, kaheksatunnine tööpäev, töökaitseseadused, maailmarahu jne. Üeldu tagajärjeks oli, et sotsiaaldemokraatia leidis suurt poolehoidu ebateadlike kodanike ja juutide juures, kes püüdsid üheõiguslusele teiste rahvastega, et oma võimu kindlustada ja seda suurendada poliitilises ning majanduslikus elus. Peatselt läkski erakonna ja selle *ajakirjanduse* juhtimine juutide kätte. Ühes sellega algas ka usu ja kirikliku elu naeruvääristamine, mis on kooskõlas K. Marxi sotsiaalse filosoofiaga. Tema arvamise järgi olenevad sotsiaalne kord ja ühiskonna kultuuriline elu majanduslikest tingimusist, mis esinevad inimkonna poliitilise ja vaimse arengu põhitegurina. Ajaloolise arengu põhiteguriks pole mitte vaim, nagu õpetas Hegel, vaid majandus (ajalooline materialism). Saksa ja kogu Euroopa tööliskond ei suutnud veel mõista, milline oht nii tööliskonnale kui ka kogu rahvale peitub juudi intelligentsi tegevuses. Lõpuks kujunes olukord selliseks, et mitte ainult kapitalistliku korra, vaid ka viimase vastu sihitud sotsialistliku liikumise juhtimine läks *juutide* kätte.

41. **Ametiühingud ja kooperatiivid.** Ühes tööliskassi kasvamisega kujunesid arvukad *ametiühingud*. Leiti, et mitte iga üksik tööline individuaalselt ei pea oma kutsehuve kaitsma ettevõtja vastu, s. t. paremad tasu- ja töötingimused kätte võitlema, vaid seda tuleb teha kollektiivselt, nimelt ametiühingute kaudu, kes peale kõige muu toetavad oma liikmeid haiguse, vanaduse ja tööpuuduse korral. Et valitsus Saksamaal ametiühinguil kongresside korraldamist takistas, siis sattusid nad ikka enam marksismi mõju alla, kuigi K. Marx suhtus igasugusesse töölise olukorra parandamisse riigi või omaabi kaudu eitavalt, sest see vähendaks tööliste klassiteadvust ja nihutaks edasi kehtiva korra kokkuvarisemise.

Samuti suhtus marksism eitavalt tarvitajateühinguisse ehk *kooperatiividesse*. Viimaste ülesandeks oli oma liikmeile head ja odavat kaupa muretseda ning seega tööliste majanduslikku seisundit kindlustada. Nii professionaalset kui ka kooperatiivset liikumist korraldas töölispärane juhtkond, kuhu samuti tungisid *marksistid* ja ühes nendega *juudid*, et teha need liikumised parteist sõltuvaks ja õhutada klassivaenu. Oma mõju ja võimu suurendamiseks kasutasid marksistid rahvateatreid ja rahvaülikoole, kus nad pääsid aegade kestel juhtivale kohale.

Teiselt poolt hakkas kirik aktiivsemaks muutuma, luues *kristlikke ametiühinguid*. Sellel liikumisel polnud kuigi suurt poolehoidu. Nii oli Saksamaal marksistlikel ametiühinguil a. 1900 üle 2 miljoni liikme, kristlikel ühinguil ainult 300 000. Nii ei suutnud ka kirik tarvilisel määral tõkestada marksistliku maailmavaate levimist. Aastal 1877 oli Sotsiaaldemokraatlikul Tööliserakonnal juba riigipäeval saadikuid 12. Sotsiaaldemokraatide arv riigipäeval kasvas veelgi, kuid Marxi ennustused siiski ei täitunud. Tema arvates pidi kommunistlik kord Saksamaal ja teistes Lääne-Euroopa riikides teostuma juba 80-ndail aastail.

42. **Bismarcki võitlus sotsialistidega surve ja sotsiaalse seadusandluse teel.** Valitsus, Bismarckiga eesotsas, ja jõukam

kodanlus hakkasid tõsiselt kartma kõvenevat sotsiaaldemokraatlikku parteid. Esialgu aga ei andnud riigipäev Bismarckile toetust sotsialistide vastu suunatud surve teostamiseks. Aastal 1878, pärast atentaadikatset keisri vastu, saatis Bismarck riigipäeva laiali. Uued valimised andsid konservatiivseile enamuse riigipäeval ja sotsialistide vastu sihitud seadus läks veel samal aastal läbi. See seadus keelas kõik ühingud, millel on sotsiaaldemokraatlikud ja kommunistlikud sihid ning mis maksvat korda ei tunnusta, samuti keelas seadus sellesihilised koosolekud ja igasugused trükised, mis taotlevad sama sihti; isikud, kes sotsialistlikus sihis töötavad, saadetagu välja neist rajoonidest, kus nende tegevus on kardetavam, sotsialistlikud trükikojad suletagu jne. Nüüd algas võitlus marksismi vastu. Maalt väljasaadetud juhid aga hakkasid oma ajalehti välja andma Londonis ja Šveitsis, tehes sel teel süstemaatiliselt propagandat riigivalitsuse vastu. Repressioonist hoolimata kasvas sotsiaaldemokraatia pooldajate arv.

Viimane asjaolu sundis valitsust revideerima oma võitlustaktikat. Marksismi mõju kasvamine oli seletatav proletariaadi viletsusega, mis tuli kõrvaldada. Seepärast püüdis Bismarck suurendada valitsuse mõju tööliskonnale *sotsiaalse seadusandluse* abil. Viimasele juhtisid ta tähelepanu mitmed majandusteadlased (eriti Adolf Wagner). Pidades ühelt poolt võitlust sotsiaaldemokraatia vastu repressioonide abil viis valitsus teiselt poolt ellu a. 1883 kindlustamise haiguste, a. 1884 õnnetusjuhtumite, a. 1889 aga invaliidsuse ja vanaduse korraks. Bismarck siiski ei suutnud sotsiaalse seadusandlusega võõrutada töölishulki sotsiaaldemokraatiast. Sotsiaaldemokraatia rühm riigipäeval, mis oma tegevust võis jatkata ka surve ajal, võitis aina uusi kohti juurde. Kui Bismarck a. 1890 kantslerikohalt lahkus, kaotati ka erakordsed seadused. Keiser Wilhelm II uskus, et kergem on võidelda legaalse kui illegaalse sotsialistliku liikumisega.

43. **Bismarck ja vähemusrahvused.** Rööbiti võitlusega marksismi vastu pidas Bismarck ägedat võitlust Saksamaa vähemus-

rahvustega. Eriti suurt muret valmistasid Bismarckile poolakate ja Elsass-Lotringi prantslaste rahvuslikud püüded.

Palju tõsisem oli olukord Elsass-Lotringis, kus suur osa rahvast oli Saksa valitsusele vaenuline ja ihkas tagasi Prantsusmaa alla. Tõsist võitlust tuli pidada ka Holsteini taanlastega, sest taanlased kodumaal püüdsid kõigiti ärkvel hoida piiri taha jäänute rahvustunnet.

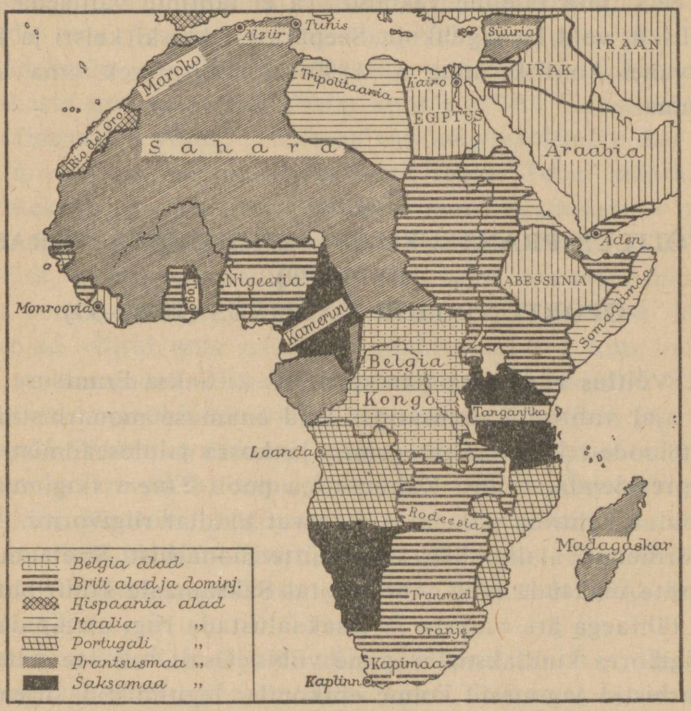
Bismarcki rahvuspoliitika leidis saksa seltskonnas ja poliitiliste tegelaste keskel laialdast poolehoidu. Eriti terav liikumine tekkis saksa seltskonnas 80-ndail aastail *juutide* vastu. Nõuti juutide õiguste kitsendamist, vahel isegi nende varanduste riigistamist. Antisemiidid levitasid oma mõtteid väga hoogsa kihutustööga. Nad organiseerisid kongresse ning saatsid oma saadikuid riigipäevale.

Saksa tugev *rahvuslus* ei jätnud mõju avaldamata ka välisriiges. Saksa antisemitismi mõjul tekkis samasugune liikumine Prantsusmaal, Austrias, Šveitsis ja mujal. Saksa rahvusluse mõjul muutusid rahvuslikud liikumised tugevamaks muudeski maades.

44. **Bismarcki välispoliitika üldiseloom. Saksamaa muutub koloniaalriigiks (1884. a. alates).** Bismarcki välispoliitikat iseloomustab suur *ettevaatlikkus*. Ta ei hinnanud üle ühendatud Saksamaa sõjalisi võimeid ning püüdis hoiduda sammudest, mis tooksid kaasa mitme Euroopa riigi sõja Saksamaa vastu. Liidulepingutega püüdis ta igati kindlustada Saksamaa puutumatust ning *isoleerida Prantsusmaad* teistest Euroopa riikidest.

Noor Saksa riik oli mõnevõrra hilinenud „maailma jagamisele", eriti väärtuslikena paistvad asumaad olid teised riigid juba varem omandanud. Küll hakkasid Saksa *eraettevõtjad* varakult endile maid hankima ja kaubapunkte väljaspool Euroopat looma. Asumaade hankimise propageerimiseks ja vastastikuse abi jaoks koloniseerimisel asutasid nad koloniaalseltse kümnete tuhandete liikmetega. Alles a. 1884 võttis Bismarck esimesed saksa kaupmeeste asundused *riigi kaitse* alla. Aafrikas läksid

võrdlemisi suured maa-alad Saksamaa kätte: Saksa Lääne- ja Ida-Aafrika, Togo ja Kamerun. Osalt juba 80-ndail, osalt aga ka 90-ndail aastail omandas Saksamaa rea asumaid ka Austraalia piirkonnas Vaikses ookeanis: osa Uus-Guineast, Bismarcki arhipelaagi, osa Saalomoni saari, Maršalli, Karoliini,



Asumaad Aafrikas.

Mariaani, Samoa jt. saared. Nii asus ka Saksamaa *imperialismi* teele, et kindlustada oma rahvale majanduslikku tulevikku. Bismarck oskas hankida Saksamaale asumaid, tõsiselt kaalule panemata maa rahu. Saksamaa asutas oma kolooniad ajal, mil Inglismaa vahekord Venemaa ja Prantsusmaaga oli koloniaalküsimuste pärast halb, nii et Inglismaal oleks raske olnud alus-

tada sõda Saksamaaga. Pealegi valis Saksamaa oma asumaadeks sellised maad, mille omandamine tundus teistele Euroopa suurriikidele olevat teisejärgulise tähtsusega.

45. **Bismarcki lahkumine (1890).** Wilhelm I surma-aastal pääsis troonile Wilhelm II (1888—1918). Wilhelm II oli iseloomult oma eelkäijate täieline vastand. Ta ei tahtnud valitseda ainult nimeliselt, vaid ka tegelikult. Seepärast tekkiski keisri ja kantsleri vahel konflikt ning a. 1890 pidi Bismarck oma kohalt lahkuma.

VÕITLUS PRANTSUSMAAL RIIGIKORRA PÄRAST (1870—79). OPORTUNISTIDE VALITSUS (1879—99).

46. **Võitlus riigikorra pärast.** 1871. a. Saksa-Prantsuse vaherahu ajal valitud Rahvuskogus said enamuse monarhistid, kelledelt loodeti kiiret rahutegemist ja korra jaluleseadmist maal. Riigipresidendiks valiti Rahvuskogu poolt *Thiers* tingimusel, et ta hoidub kehtima panemast teatavat kindlat riigivormi. Thiers oli võrdlemisi alalhoidlik, kuigi mitte monarhist. Siselaenude ja kaudsete maksude abil õnnestus tal Saksamaale kontributsioon enne tähtaega ära maksta ja tasakaalustada riigi majapidamine.

Riigikorra kindlaksmääramine viibis. Osalt tuli see sellest, et monarhistid jagunesid kolme erakonda: legitimistid, orleanistid ja bonapartistid. Nad olid üksteise vastu vaenulised. Lõpuks legitimistid ja orleanistid leidsid enestele ühise kuningakandidaadi (1873). Siitpeale läks monarhistide ja Thiers'i vahekord teravaks. Kui Thiers'i ettepanek kuulutada Prantsusmaa riigikord vabariiklikuks väikese enamusega läbi kukkus, lahkus Thiers.

Uueks vabariigi presidendiks valiti marssal *Mac-Mahon*. Monarhistide õnnetuseks sattus nende kuningakandidaat Rah-

vuskogu enamusega *vastollu:* ta kavatses teostada liig sügavat reaktsiooni ja ühtlasi kolmevärvilise lipu asemel tarvitusele võtta „Henri IV ja Jeanne d'Arc'i" valget lippu.

Sobiva kuningakandidaadi puudumine sundis Rahvuskogu monarhia restaureerimisega viivitama. Seda asjaolu kasutasid vabariiklased ägedaks kihutustööks ja järelvalimistel õnnestus neil rida oma pooldajaid läbi viia. Vabariigi pooldajad said nõrga ülekaalu ja a. 1875 võeti vastu *uus vabariigi põhiseadus,* mis väheste muudatustega kehtis kuni a. 1940. Konstitutsioon andis täidesaatva võimu 7 aastaks valitud *presidendile,* kes võis senati nõusolekul saadikutekoja laiali saata. Tema määras ka saadikutekoja ees vastutava ministeeriumi. Seadusandev võim kuulus *saadikutekojale* ühes *senatiga.* Esimese liikmed valis rahvas üldise, otsese valimisõiguse põhjal, kuna osa teise liikmeid määras senat, osa aga valisid kohalikud omavalitsused. Mõlemad kojad võisid oma istungeid pidada ainult 5 kuu jooksul aastas; vaheaegadel valitsesid riiki valitsus ja president. Senati ja saadikutekoja ühine koosolek moodustas *kongressi,* kes valis presidendi. Administratsiooni suhtes jäi Prantsusmaa tsentraliseeritumaks kui ükski teine Euroopa suurriik. *Omavalitsused* jäid täiesti jõuetuks, kogu maad valitseti endiselt pealinnast nagu keisririigigi ajal. Siseminister võis oma tahte kohaselt nimetada departemangudesse prefekte, paigutada neid ümber või vallandada.

Kuigi presidendi ja senati võimupiirkond oli suur, kujunes Prantsusmaal siiski *parlamentaarne kord.* Valitsevat osa etendas saadikutekoda. President esindas valitsust pidulikel juhtumeil ja tegi erakonna liidreile ülesandeks moodustada lahkuva ministeeriumi asemele uus.

Pärast põhiseaduse vastuvõtmist ei loobunud monarhistid siiski riigipöörde mõttest. Aastal 1877 saatis Mac-Mahon saadikutekoja laiali ja määras uued valimised. Vabariiklased, mõõdukad ja radikaalid ühinesid ning said valimistel täielise võidu. Mac-Mahon moodustas nüüd vabariiklastest ministeeriumi ja

lahkus aasta hiljem ametist. Nii läks täidesaatev võim ja saadikutekoja enamus vabariiklaste kätte. Seega kindlustati Prantsusmaal kolmanda *vabariigi olemasolu,* mis püsis 1940. a.

47. **Valitsus ja erakonnad.** Vabariiklaste võimulepääsmisest saadik XIX s. lõpuni püsisid riigitüüril mõõdukad vabariiklased ehk *oportunistid,* kes hoidusid radikaalseist uuendusist, väites, et poliitikas tuleb põhimõtete kõrval arvestada samal määral olusid ja tingimusi, milles neid peab teostama. Oportunistid[1] pidasid silmas peamiselt *suurkodanluse* huve nii sise- kui ka välispoliitikas: nad tegid vähe tööliste seisundi parandamiseks ning ajasid *imperialistlikku koloniaalpoliitikat.* Oportunistidega olid opositsioonis paremal tiival *monarhistid* ja vasakul *radikaalid* ning *sotsialistid.* Vasak tiib nõudis kaugeleminevaid *uuendusi,* nagu kiriku täielist lahutamist riigist, kaudselt valitava senati kaotamist, töökaitse ja vaeste hoolekande paremat korraldamist jne. Vähemuses olles aga ei suutnud vasak tiib oma nõudmisi läbi viia.

48. **Reformid.** Oportunistlik valitsus teostas rea reforme osalt omal vabal tahtel, osalt vasakpoolsete opositsioonile järele andes. Monarhistlike elementide mõju vähendamiseks toodi valitsusasutused monarhistlikust Versailles'st vabariiklikku *Pariisi;* paljud monarhistidest ametnikud asendati vabariiklastega; süüdimõistetud kommunaaridele anti amnestia; täielised trüki- ja koosolekuvabadused pandi kehtima. Ühtlasi pidas valitsus süstemaatilist võitlust *vaimulikega,* kelle enamik suhtus vaenuliselt vabariigisse. Kooli ja õppiva noorsoo vabastamiseks katoliku kiriku mõju alt loodi kiriklike koolide kõrvale *tasuta ilmlik* rahvakool. Seaduse järgi pidi ilmlik rahvakool olema sunduslik, kuid tegelikult polnud ta seda. Karistused koolisunduse ignoreerimise eest olid nii tühised, et neid ei kardetud kanda. Rahvakoole pidid asutama kohalikud *omavalitsused* riigi toetusel, kusjuures vaimulikel polnud õigus neis õpetada. Ka usu-

[1] Oportunistide tähtsamad juhid olid Ferry ja Gambetta.

õpetus tõrjuti neist koolidest välja ja asemele seati *moraaliõpetus*. Kuigi XIX s. jäi töötama veel suur hulk vaimulikke koole ning kirik ja riik jäid konkordaadi läbi seotuks, viis XX s. riigi ja kooli täielisele lahutamisele kirikust.

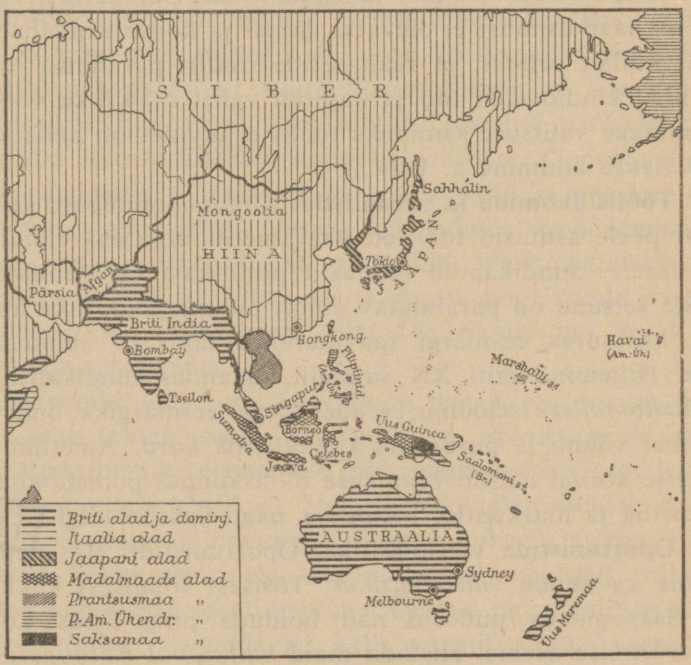
Kultuurpoliitiliselt aktiivne oportunistide valitsus tegi võrdlemisi vähe *sotsiaalküsimuse* lahendamiseks. Gambetta arvamuse järgi sotsiaalküsimust ei olevatki. Sõna- ja koosolekuvabadusest olevat küllalt selleks, et realiseerida osalisi parandusi tööliste elus ning kindlustada töö ja kapitali vahel rahulikku võistlust. Tähtsamaks valitsuse sammuks tööliste huvides oli neile *koalitsiooniõiguse* andmine a. 1884.

49. **Töölisliikumine ja sotsialistid.** Koalitsiooniõiguse saavutamisest peale asutasid töölised ühe ametiühingu ehk *sündikaadi* teise järele. Sündikaadid loobusid poliitikast ja tõendasid, et tööliste seisund on parandatav ainult puhtmajanduslike abinõudega, kusjuures eesmärgi saavutamisel tähtsaks abinõuks on streik. Hiljemini, eriti XX sajandil, omandas sündikalism küll *revolutsioonilise* iseloomu, seades oma eesmärgiks omandada poliitilist võimu ja purustada kapitalistlik kord. Ametiühingute liikumise kõrval leidsid Prantsuse tööliskonnas poolehoidjaid ka anarhistlik ja marksistlik liikumine, nagu Saksamaalgi.

Ex bibl. un

50. **Oportunistide välispoliitika.** Oportunistide ettevaatlikkus avaldus ka nende *välispoliitikas*. Tõsisest sõjalisest kokkupõrkest Saksamaaga püüdsid nad hoiduda ning Elsass-Lotringi tagasivõitmise asemel alistada maid *väljaspool Euroopat*. Püüe vältida konflikti Saksamaaga vastas täiesti Prantsusmaa suurte rahvahulkade rahutahtele. Revanšist unistasid ainult kitsad ringkonnad. Saksa riigimees Bismarck toetas tõsiselt Prantsusmaa koloniate omandamise püüet, teades, et Saksamaa ei tarvitse karta pealetungi, kui Prantsuse sõjavägedel on tegemist välismaailmajagudes. Juba 1830-ndaist aastaist peale oli Prantsusmaa ajanud aktiivset *asumaade-poliitikat*. Ta omandas *Aafrikas* Alžeeria, Senegambia, *Aasias* Kambodža, Kohhinhiina ja *Austraalia* maailmajaos Uus-Kaledoonia. 1880-ndaist aastaist alates

muutus Prantsuse koloniaalpoliitika eriti aktiivseks. Sajandi lõpuni läksid Prantsusmaa alla *Aasias* Tonkin, mis ühendati teiste Prantsusmaa päralt olevate Indo-Hiina maadega, ja Annam, kus hakkas kehtima Prantsuse protektoraat. Aafrikas läks prantslaste kätte *Tuneesia*, Senegambiast liikusid prants-



Asumaad Ida-Aasias ja Okeaanias.

lased edasi Kesk-Aafrikasse ning võtsid endi alla ka *Niigeri jõgikonna* (Prantsuse Sudaan), jõudes välja Guinea laheni ja Kongo jõe ülemjooksuni. Nii tekkiski Prantsusmaa hiigla-asumaa põhja poole Kongo jõge. Aafrika kaguranniku lähedal vallutasid nad *Madagaskari* saare. Nii tõusis Prantsusmaa, kes pärast Napoleoni langemist oli kaotanud kõik oma tähtsamad asumaad, kolmanda vabariigi ajal võimsaks *koloniaalriigiks*. See toimus

hoolimata sellest, et prantsuse rahvas suhtus kolooniate omandamisse võrdlemisi külmalt ja saadikutekodagi ei lubanud tihti koloniaalettevõtteiks krediite.

Euroopa riikidest oli Prantsusmaale käsiteldaval ajajärgul kõige sõbralikum *Venemaa*, kellega, nagu teame, Prantsusmaa sõlmis liidu. Pinevus Prantsusmaa ja Saksamaa vahel vähenes pisut oportunistide valitsuse ajal. *Inglismaaga* olid Prantsusmaal suhted halvad koloniaalpoliitika pärast. Prantslased püüdsid avardada oma koloniaalriiki *Põhja-Aafrikas* Atlandi ookeanist ja Vahemerest Punase mereni. Viimase kavatsuse teostamine oleks tähendanud Inglise Ida-Aafrika jäädavat isoleerimist Egiptusest. Muidugi ei meeldinud selline prantslaste kavatsus Inglise valitsusele. Kui prantslaste ja inglaste väeosad sattusid sajandi lõpul (1898) kokku Ida-Sudaanis *Fašodas*, siis mõeldi Prantsusmaal isegi tõsiselt sõjavõimalusele. Kuid siiski ei julgenud Prantsusmaa alustada sõda tugeva mere- ja koloniaalriigiga ning mõlema riigi koloniaalkonflikt lahendati rahulisel teel. Tripolitaania lõunapiirist Kongo riigi põhjapiirini tõmmati joon, mis jättis Tripolitaania tagamaad Tsaadi järveni *prantslastele*, Niiluse ülemjooksu ala aga *inglastele*.

51. **Vabariigivaenulised üritused.** Hoolimata oportunistide uuenduste mõõdukusest oli Prantsusmaal ikka pinda *tagurlikele*, vabariigivaenulistele üritustele. Vabariigivastaseis aktsioones olid monarhistide toetajaiks osalt *kirikuringkonnad*, keda pahandas valitsuse kultuurpoliitika, teiselt poolt sõjakad *rahvuslased*, *revanšiidee* pooldajad, kes nõudsid suuremat agressiivsust Saksamaa suhtes. Revanši fanaatilisi pooldajaid leidus eriti palju ohvitserkonnas. 80-ndate aastate lõpul püüdsid monarhistid veel kord üritada riigipööret, koondudes tolle aja populaarse sõjaministri (Boulanger) ümber. Kui liikumine üsna laialdaseks muutus, ühines tsentrum vasaku tiivaga, et seda liikumist murda.

Pärast liikumise likvideerimist tekitas palju ärevust nn. *Panama skandaal* (1891—93). Monarhistid ei jätnud kasutamata võimalust osutada sellele, kuidas vabariiklik kord viib korruptsioonile.

Paljastusele järgnevad saadikutekoja valimised andsidki äärmusparteile tugeva juurdekasvu valitsuserakonna arvel. Seejuures aga tugevnes vasak tiib tunduvalt enam kui parem. Samuti lõppes monarhistidele ja rahvuslastele kahjulikult juudi soost sõjaväelase Dreyfus'i afäär, keda nad süüdistasid salakuulamises. Vastupidi nende väiteile tunnustati Dreyfus siiski süütuks riigireetmises. Nii lõppesid monarhistide ja vabariiklaste vahelised võitlused viimaste võiduga.

ALEKSANDER II REFORMIDE AEG (1855—81) JA ALEKSANDER III AEG (1881—94) REAKTSIOONIAJANA VENEMAAL.

52. **Reformide vajadus.** Aleksander II, kes Venemaale õnnetu Krimmi sõja ajal troonile astus, oli troonipärijana oma isa bürokraatlik-tsentralistliku valitsussüsteemi austaja. Alles *Krimmi sõda* oma õnnetu lõpuga tõi Aleksander II vaateisse pöörde ning tegi temast *reformaatori.*

Krimmi sõja puhul selgus nii seltskonnale kui ka keisrile, et Venemaa oli Lääne-Euroopast maha jäänud mitte ainult hariduslikult, sotsiaalselt ja majanduslikult, vaid ka valitsemisviisilt ja sõjatehniliselt. Polnud kahtlust, et vana korra juurde jäädes Venemaa ei suuda säilitada endist kaalu rahvaste peres, et uuendused on möödapääsmatud. Seda ootaski seltskonna ärksam osa uuelt keisrilt.

Lootused läksid osalt täide. Juba oma valitsuse alguses asendas Aleksander pealinna ajakirjanduse *eeltsensuuri* nn. prantsuse süsteemiga (järelkontroll karistustega lubamatute kirjutuste puhul). Ajalehtede ja ajakirjade arv kasvas jõudsasti, ning üha julgemini puudutati neis uuenduste küsimust. Aleksander lubas venelastel jälle sõita välismaile ning *ülikooli* pääsmise tingimused muudeti avaramaks. Rahutegemise puhul avaldatud manifestis

tõotas Aleksander teostada veel suuremaid ja *põhjalikumaid reforme*. Suurimaks ja tähtsaimaks neist kujunes talupoegade pärisorjusest vabastamine.

53. **Vene pärisorjuse iseloom.** Kõigis Euroopa riikides oli pärisorjus XIX sajandi teiseks pooleks juba kadunud, ainult Venemaal püsis ta täiel määral 1860-ndate aastateni, välja arvatud ainult Varssavi hertsogiriigi talupojad, kes vabastati juba Napoleoni ajal, ja praegused Eesti ja Läti alad, kus juba Aleksander I andis talurahvale isikliku priiuse. Talupoeg oli Venemaal mõisniku oma, tegi temale tegu, maksis maksu ja oli sunnismaine, kusjuures mõisnik oli talupoja ainsaks õigusemõistjaks. Siiski oli vene talupoja seisund kaugelt raskem, kui see oli olnud mujal pärisorjuse ajal. Vene mõisnik võis oma rahvusest talupoegi maa küljest lahutada ning müüa (Põhja-Ameerika Ühendriiges kaubeldi värvilist rassi inimestega). Vene mõisnikel oli viisiks oma talupoegi *linna tööle* saata või lubada. Ka sellisel korral maksid talupojad maksu edasi ja pidid mõisniku soovi korral tagasi tulema. Mõisniku varanduseks ja sissetulekuallikaks olid ta maad ja pärisorjad ehk hinged, nagu neid Venemaal nimetati. *Mõisniku maad* jagunesid harilikult kahte ossa. Üks osa oli mõisniku enese, teine aga talupoegade käes. Maad ei antud seejuures individuaalselt igale talupojale, vaid kogu külakonnale ehk „mir"-ile. Mir jaotas saadud maa oma liikmete vahel[1]. Et hingede arv polnud püsiv, siis teostati aeg-ajalt *ümberjagamist*. Maa jagati talupoegadele *ribadena*, kusjuures ühele talupojale kuuluvad maad olid ribadena laiali pillatud üle kogu külakonna maade. Juhtus, et äärmised ribad olid üksteisest mitme kilomeetri kaugusel. Muidugi raskendas maade killustatus tunduvalt põllutööd, ja kõrvuti seisvail maaribadel olid talupojad sunnitud pidama ühist *külvikorda*. Parem oli *riigitalupoegade* seisund, sest neid ei kurnatud nii palju. Ka *vabu talupoegi* leidus vähesel arvul Põhja- ja Lõuna-Venemaal.

[1] „Mir" sarnleb teataval määral kommunistliku kolhoosiga.

54. **Pärisorjuse kaotamise põhjused.** Läinud sajandi keskpaiku ei vastanud pärisorjus kaugeltki enam üldistele, eriti aga *majanduselu* tingimustele. Arenev Vene suurtööstus ja kaubandus vajasid vabu tööjõude ning avaramat siseturgu, aga pärisorjuses vaevleva talupoja ostujõud oli äärmiselt väike. Pealegi ei suurenenud pärisorjuses olev rahvahulk loomuliku juurdekasvu teel, vaid XIX s. algusest peale isegi kahanes. Ka mõisnikele polnud pärisorjus enam kasulik. Tööstuse edenemisega Euroopas oli tugevasti kasvanud *nõudmine Vene vilja järele,* samuti muutus sisemine viljaturg linnade kasvades elavamaks. Mõisnikud püüdsid seepärast põlluharimist *intensiivsemaks* muuta. Pärisorja sundtöö oli aga vähe produktiivne. Uus põlluharimisviis eeldas juriidiliselt vaba töölise tööd. Valitsus omalt poolt oli huvitatud Venemaa majanduslikust tõusust, et parandada riigikassa seisundit. *Haritud kihid* ihkasid pärisorjuse kaotamist kultuurilise ja eetilise progressi pärast. Ajakirjanduses kerkis küsimus ikka jälle kõne alla. Muidugi ihkasid ka talupojad ise pääsmist senisest viletsusest. Krimmi sõja ajal muutusid talupoegade rahutused järjest sagedamaks, samuti rahva omakohtu juhud metsikute mõisnike kallal.

55. **Talupoegade vabastamise sisuline külg ja tagajärjed.** Aleksander II mõistis, et „parem on kõrvaldada pärisorjus *ülaltpoolt* kui oodata aega, millal ta ise hakkab kõrvalduma altpoolt".

Keisri tahtel vabastati talupojad otsekohe ning *ühes maaga.* Talupoegade ilma maata vabastamine oleks võinud tekitada suuri rahutusi. 19. veebruaril (v. k.) 1861. a. kirjutas keiser Aleksander vabastamismanifestile alla. Talupoeg sai isikliku priiuse ning ühes sellega maa, kusjuures osa seni tema käes olnud maast jäeti *mõisnikule.* Maa pidi talupoeg ka *välja ostma.* Siin tuli riik talupojale appi, makstes mõisnikele ostusumma, mille talupoeg pidi tasuma ühes protsentidega 49 a. jooksul. Nüüdki ei jäänud maa iga talupoja individuaalseks, vaid ikkagi *külakonna* (mir'i) omandiks. Mir'ile jäetud maast sageli ei piisanud korralikuks elatuseks. Talupojad pidid otsima odavapalgalist *kõrvaltööd*

mõisast või siirduma oma kodukohast tööstuslinnadesse. Pärisorjuse kaotamine oli siiski tähtsaks *edusammuks* nii sotsiaalselt kui ka rahvamajanduslikult. Terav seisuslik vastolu pehmenes ning riik sai hulga vabu inimesi. Ligi 40-miljoniline rahvahulk asus vabanedes uute väärtuste loomisele. Põldu hariti *põhjalikumalt*. Vabrikutööstus sai uut *tööjõudu* ja naturaalmajanduse asemele astus rahamajandus. Üldse hakkas riigi ja rahva majanduselu arenema kiiremas tempos. Paljud linnad, mis olid seni ainult administratiivseiks keskusiks, muutusid nüüd kaubandus- ja tööstuslinnadeks.

56. **Omavalitsuse- ja kohtureformid.** Pärast talurahva vabastamist ei võinud säilida ka mõisakohtud ja -politsei ning senised seisuslikud omavalitsused. *Külakonna omavalitsuses*, mis nüüd loodi, olid loomulikult esindatud talupojad üksi. Kuid uued maakonna- ja kubermangu-omavalitsused, nn. *semstvod* kujundati *kõikseisuslikeks*, kuigi mõisnikel oli ülekaal. Semstvod hoolitsesid maanteede ja sildade, rahvahariduse, tervishoiu, üldiste ehituste, tulekindlustuse jne. eest. Linnad said uue, demokraatsema valitsuse a. 1870. Uute omavalitsuste tegevus jäi tugevasti piiratuks bürokraatia poolt: *kubernerid* võisid oma äranägemise järgi kinnitada või muuta semstvote otsuseid. Semstvotel ei lubatud ühendusse astuda teise kubermangu semstvotega — selliseis püüdeis nähti katset autokraatiat kukutada.

Uuendustest ei jäänud puutumata ka *kohus*. Seni sõltus kohus administratsioonist, eriti kubernerist, kes võis oma äranägemise järgi kohtuasju lõpetada, kohtunikke ametist vallandada jne. Kohtumõistmine oli aeglane ning kinnine, kaebajat ja kaebealust üldse ette ei kutsutudki, kohtukorraldus oli seisuslik jne. 1864. a. kohtuseaduse järgi omandas Venemaa administratsioonist *vaba, kõikseisusliku, avaliku ning rutulise kohtumõistmise*. Seltskonda lähendati kohtule *vannutatud meeste* kohtu loomisega. Vannutatud mehed valiti loosi teel kohalikust seltskonnast. Aleksander II kohtureform oli kõige terviklikum ja järjekindlam tema uuendustest. Vannutatud meeste kohtu kompetentsist jäeti välja

riiklikud kuriteod, mille alla kuulus ka sotsialistlike ja kommunistlike õpetuste propageerimine.

57. **Rahvaharidus.** Kool muudeti kõikseisuslikuks; riigikoolidesse võis pääseda *kõigi rahvaklasside* noorsugu. Asutati rahvakoole, gümnaasiume poeg- ja tütarlastele. Poeglastegümnaasiumid jagunesid Aleksander II valitsuse algul klassikalisteks, kus pearõhk pandi vanule keelile, ning reaalgümnaasiumideks, kus juhtivaiks õppeaineiks olid matemaatika ja loodusteadused. Nii ühe kui teise keskkoolitüübi lõpetajad saavutasid võrdsed õigused ja võisid astuda ülikooli. Aleksander II hilisemail valitsusaastail, kui keiser kaldus reformide teelt reaktsiooniradadele, võeti reaalgümnaasiumilt üldharidusliku keskkooli õigused ning nimetati ümber reaalkooliks. Reaalkoolilõpetajail ei olnud õigust ülikooli astuda.

Reaalgümnaasiumide-vastast aktsiooni põhjendas selleaegne haridusminister (D. A. Tolstoi) väitega, et reaalharidus on „üks peapõhjus, miks meie õppivat noorsugu haarab nii võimsalt materialism, nihilism ning kõige hukutavam iseteadvus". Klassikalise gümnaasiumi kavast heideti nüüd loodusteaduslikud ained üldse välja, see-eest aga suurendati tunduvalt usuõpetustundide arvu.

Nii muutus keskharidus Aleksander II ajal palju eluvõõramaks ja kuivemaks, kui ta oli olnud Nikolai I ajal. *Ülikoolile* anti uus põhikiri (1863), mis tagas talle võrdlemisi laia omavalitsuse: rektor, dekaanid ja professorid valiti fakulteetide ja ülikoolinõukogu poolt. Asutati uusi ülikoole. Aleksander II valitsuse esimesil aastail pääsid ülikooli meestega ühesugusel alusel isegi naised, kuid hiljem lubati neid ainult mõningaile erikursustele. Üldiselt tõi Aleksander II aeg tunduva *tõusu Vene rahvahariduse* ja teaduse edenemisse.

58. **Üldine väeteenistuskohustus (1874).** Aastal 1874 pandi Venemaal kehtima *üldine väeteenistuskohustus,* millele allusid ühteviisi kõik seisused. Sama 1874. a. väeteenistusseadusega lühendati ka teenistusaega 25 aastalt 15-le, millest ainult 6 tuli tee-

nida tegevväes. Uuel kujul kaotas väeteenistus oma senise sünge, otsekui karistusaja iseloomu.

59. **Poola ülestõus a. 1863.** Aleksander II reformid ei suutnud siiski lepitada *poolakaid* Vene valitsusega. Aleksander II pehmendas Poolas küll tunduvalt *senist režiimi:* emigrantidel ja Siberisse saadetud revolutsionääridel lubati kodumaale tagasi pöörduda, Poola kuningriigi jaoks loodi eriline riiginõukogu ja ministeeriumid ning neile ja muudele ametikohtadele määrati poolakaid. Poola seltskond aga, kelles reformid lootusi äratasid, ihkasid maale kas laialist *autonoomiat* või isegi täielist *iseseisvust.* Ei üht ega teist tahtnud lubada tsaar Aleksander II. Iseseisvusepüüdjaid julgustasid sündmused Lääne-Euroopas, eriti Itaalias — nad lootsid abi Napoleon III-lt, aga ka Inglismaalt ja Austrialtki. Aastal 1863 puhkes Poolas vabadusvõitlus, mis aga nurjus. Revolutsionääre karistati rangesti. *Kaotati* kõik *õigused,* mis Poolale olid endisest ajast jäänud. Vene keel pandi koolides õppekeelena kehtima, Varssavis asutati vene ülikool, poola ametnike asemele seati kohtadele venelased. Laia poola talupoegade kihti püüdis valitsus endaga lepitada. Siin teostati *talupoegade vabastamine* viimaseile soodsasti. Maa läks pärisomandina üksikute peremeeste kätte, mitte aga külakondade ühisomandiks.

60. **Oposítsioonilised voolud vene seltskonnas.** Vene seltskonnas leidus küllalt isikuid, keda ei rahuldanud Aleksander II-se reformid. Nii esines siin tugev *konstitutsioonilist* riigikorda taotlev vool. *Tveri* mõisnikud pöördusid palvega valitsuse poole, et kutsutaks kokku kõiki rahvakihte esindav *rahvuskogu.* Nende soove ei pandud aga tähelegi. Poola mässu mahasurumine andis vabameelseile ja nende aateile raske hoobi. Poola mässust peale pöördus vene seltskond üha enam ära vabameelseist, kuna vene rahvuslaste mõju aina suurenes.

Peale konstitutsioonilis-vabameelse liikumise juurdusid kuuekümnendail aastail Vene oludes veel kaks teist liikumist. *Nihilistid,* kes leidsid poolehoidu peamiselt õppiva noorsoo hulgas,

ei tunnustanud kehtivaid ühiskondliku ja perekonnaelu põhitugesid ja pilkasid kõike seda, millega vanem põlv oli harjunud. Nihilistid olid kas materialistid või otsisid endile tuge Auguste Comte'i positivistlikust filosoofiast. *Revolutsionääride* keskel leidsid vastukõla sotsialistlikud ideed, peamiselt Fourier' ja Saint-Simon'i omad. Nende ridades valitses esialgu kindel püüe olla rahva teenistuses. Haritlased, eriti üli- ja keskkooli-noorsugu, läksid *rahva sekka* (arstidena, vallakirjutajaina, töölistena jne.), et pimedaid rahvamasse valgustada ja neile abiks olla. Üksikud julgemad ning ägedamad püüdsid koguni organiseerida mässe. Need noored haritlased — „naroodnikud" leidsid Vene külas *kogukondliku maapidamise;* maa polnud üksiku isiku, vaid kogukonna oma. Kogukondlikus maapidamises nägid nad sotsialistlikku kollektiivmaapidamist (kus töö organiseeritakse ühise kava järgi ja teostatakse ühiselt) ning arvasid Vene külades juba olevat teostunud *sotsialismi.* Sotsialistlike ideede seisukohalt oleksid nad tahtnud ümber kujundada ka muid Vene elu nähtusi. Kuid naroodnikute poliitiline kihutustöö ei leidnud külaelanike juures mingit pinda. Mida vähem tulemusi andis naroodnikute kihutustöö rahvahulkades, seda enam hakkasid naroodnikud kasutama *terroristlikke* võtteid. Äärmised neist koondusid „Rahva tahte" erakonda, kes püüdis riigimehi ja keisrit ennast terroristlike aktide kaudu kõrvaldada ning nii poliitilises ja ühiskondlikus korras põhjalikku pööret luua. Aleksander II elu kallale kippusid terroristid korduvalt. Aastal 1880 tahtsid nad Talvepaleed Peterburis õhku lasta, mis aga ei õnnestunud.

61. **Aleksander II võitlus revolutsionääridega ning ta surm (1881).** Aleksander II püüdis esialgu lämmatada terroristlikku liikumist karmide *survevahendite* abil. Suur hulk revolutsionääre suleti vanglaisse või saadeti Siberisse. Hiljem hakkas ta ajama *uuenduslikku poliitikat.* Kubermangudesse saadeti senaatorid, kes pidid revideerima kubermangu administratsiooni ja selgusele jõudma kohaliku rahvastiku hädade suhtes. Vabameelsemad

ringkonnad lootsid, et uus kurss annab Venemaale ka põhiseadusliku korra. Viimaks aga selgus, et valitsus mõtleb kokku kutsuda ainult *kubermangu-semstvote* ja *suurlinnade esindajad*. Sellelgi kogul pidi olema nõuandeõigus valitsuse suhtes. 13. märtsi hommikul a. 1881 tunnustas keiser vastava projekti heaks, millele pidi järgnema selle väljakuulutamine. Viimane jäi aga teostamata, sest samal päeval langes keiser revolutsionääride poolt osavasti organiseeritud *atentaadi* ohvriks.

62. **Aleksander II välispoliitika.** Pärast õnnetut Krimmi sõda tundis Venemaa end üsna nõrgana ega seganud end *Euroopa* riikide vahelistesse tüliküsimustesse. Küll arendas ta agressiivset välispoliitikat *Aasias*, kus polnud karta suurt vastupanu. 1858. ja 1860. a. lepinguga avas Hiina oma piirid Vene kaupadele ning andis Venemaale üle Amuuri ja Ussuri jõe alad. Aastal 1860 asutasid venelased Jaapani mere äärde suure sõjasadama, andes talle uhke ning paljuennustava nime *Vladivostok*, s. t. „Valitse Ida". Jaapanilt saavutas Venemaa Sahhalini saare Kuriili saarestiku vastu. Alaska poolsaare müüs (1867) Venemaa 7 milj. dollari eest Põhja-Ameerika Ühendriigele. Ka *Kesk-Aasias* suurenes Vene maa-ala. Siin langesid Buhhaara (1873) ja Hiiva riik ja Turkestan tsaari võimu alla. Et Venemaa niiviisi Aasias ikka enam lähenes *Inglismaa alale*, siis muutusid mõlema riigi vahekorrad tihti üsna teravaks.

Aegamööda, kui Venemaa kosus Krimmi sõja haavadest ja reformis oma sõjaväge, hakkas ta *Euroopaski* ajama aktiivsemat välispoliitikat. Panslavismi-idee ja ka Vene majanduse huvides pidas Aleksander II võiduka *sõja Türgiga*. Berliini kongressil pidi Venemaa loobuma osast oma saavutustest. Berliini kongressi järel muutus Austria ja Vene vahekord jällegi väga jahedaks ning isegi Saksamaa suhtes võttis maad ajutine pettumus. Sellest hoolimata, et Türgi sõda ei andnud Venemaale küllaldaselt tulemusi, peab Aleksander II välispoliitikat pidama Vene seisukohalt riigile tulusaks.

63. **Aleksander III isik.** Pärast Aleksander II surma Vene troonile astunud Aleksander III oli *absolutist* sõna otseses mõttes. Nagu Nikolai I, kellega ta mitmeti sarnles, oli ka Aleksander III saanud peaaegu ainult sõjaväelise hariduse. Vaimseilt võimeilt keskpärasena oli uus tsaar väga kangekaelne ja umbusklik. Ainult üksikuid nõuandjaid usaldas ta pimesi, kes siis muutusidki riigi tegelikeks juhtideks. Kõige mõjukaim neist nõuandjaist oli sinodi ülemprokurör *Pobedonostsev*.

64. **Bürokratismi võidukäik.** Uue keisri valitsemisaeg kandis täiesti konservatiivset ja rahulikku iseloomu. Aleksander III ei võtnud ette mingeid uuendusi, vaid *piiras* selle asemel oma eelkäija isegi *mõõdukaid reforme*. Aleksander III loobus täiesti rahvaesindusliku korra mõttest nii oma veendumuste kui ka Pobedonostsevi nõuannete kohaselt. Keisri esimeseks ning tähtsamaks ülesandeks oli tema arvates kaitsta ja kindlustada *ainuvalitsuslikku korda*. Seda ülesannet püüdis valitsus täita omavalitsuste võimu vähendamisega ning valitsusametnike võimupiiride avardamisega. 1890. a. seaduse alusel astusid ametisse nn. *semstvoülemad*. Nad allusid kubernerile, nimetati mõisnike hulgast ning pidid valvama talupoegade omavalitsusasutuste tegevuse järele. Nende kätte usaldati administratiivne, politsei- ja kohtuvõim vähemtähtsais asjus. Semstvoülemate suure võimu tõttu vähenesid omavalitsuste õigused. Samal ajal muudeti omavalitsusliikmete valimise korda, et aadlile tugevat enamust kindlustada. Linnades võeti hääleõigus vabakutselistelt ja juutidelt. Arst, kirjanik või professor võis omada uue korra järgi hääleõigust ainult siis, kui ta oli ühtlasi majaomanik või kaupmees. *Bürokraatia* võimu kasvamine pidurdas muidugi tunduvalt rahva ühiskondlikku ja riiklikku arengut.

65. **Kultuurireaktsioon.** Reaktsioon avaldus ka vaimses elus. Sõna- ja trükivabadus osutusid äärmiselt piiratuks. Valitsus võttis endale õiguse ajalehti ilma igasuguste hoiatusteta sulgeda. Näljast, koolerast, üliõpilaste rahutustest ja muist selleaegseist elu rusuvaist nähtustest ei tohtinud üldse kirjutada. Raske saa-

tus sai osaks ka *rahvaharidusele*. Siin pääsis maksvusele konservatiivsete rahvuslaste suund, mis nõudis koolitöö usaldamist kiriku kätte. Semstvotele tehti igasuguseid takistusi ilmlike algkoolide loomisel, Pühale Sinodile andsid aga valitsus ja omavalitsused suuri summasid kirikukoolide avamiseks, mille õppekavades rõhutati palvete päheõppimist ja kirikulaulu. Kuid kirikukoolegi ei asutatud vajalikul määral. Keskkoolid töötasid edasi endise eluvõõra kava alusel. Puutumata ei jäänud reaktsioonist ka *ülikoolid*. Viimaste omavalitsus kaotati. Rektori, professorid ja kõik ametnikud määras ametisse ministeerium. Üliõpilaste järele valvasid inspektorid, ülikoolipolitsei. Sünge reaktsiooni tõttu lahkusid paljud andekad teadlased kodumaalt, asudes välismaal teaduslikule tööle; vabameelseil nooril õpetlasil oli võimatu saada loengute pidamise õigust ülikoolis. On arusaadav, et selliseis tingimustes kasvas haritlaskonnas rahulolematus.

66. **Venestamispoliitika.** Suur-Vene reaktsioonilise poliitika all kannatasid teravalt *piirirahvad*. Aleksander III valitsemisaja üheks iseloomustavaks jooneks oli piirirahvaste venestamise püüe. *Venestamine* põhines ühelt poolt vene rahvuse idealiseerimisel, nagu see kujukalt väljendus slavofiilide õpetuses. Venestamispoliitikat juhtivad riigimehed (nende seas ka Pobedonostsev) püüdsid moraalselt õigustada oma venestamispoliitikat. Koos slavofiilide teoreetikutega väitsid nad, et vene rahvus on väärtuslikum teistest rahvustest ning et temasse sulamine seepärast tähendab edu ja õnne. Teiseks põhjendati venestamispoliitikat riigikaitse vajadusega. Kardeti, et piiriäärsed muulased võiksid sõja korral vaenlast toetada.

Piirirahvaste vastu suunatud aktiivse poliitika peaõhutajaks oli prof. *M. Katkov*. Slavofiilide erakond nõudis koos temaga kõigi Vene riigi maade õigeusustamist ja venestamist. Mõjuvaiks venestamisabinõudeks osutusid suurvene poliitikuil *keel, kool* ja *kirik*. Valitsus pidavat igal pool kehtima panema vene keele ja hoolitsema vene õigeusu levimise eest äärmail. Tegelikult see nii toimuski. Venestamise otstarbel kasutati ka vaenu, mis valit-

ses üksikute rahvuste vahel (Kaukaasias) ning klasside vastolusid (Soomes). Kõige selle juures takistati igal sammul muulaste kultuurialgatusi.

Venestamispoliitika ei andnud panslavistidele soovitud tulemusi. Ümberrahvustatavais rahvais tekkis antipaatia nii vene kultuuri kui ka vene rahva enese vastu.

67. **Juudiküsimus.** Eriti peeti silmas juute, kelledesse rahvas suhtus eitavalt. Tihti korraldasid linnade rahvamassid ülelinnalisi juutide *rüüstamisi* (pogromme). Valitsus pani juutide suhtes kehtima karmid *erandseadused*, lubades neid elada ainult teatavais kohtades ning keelates neil astuda riigiteenistusse, omandada või rentida maid.

68. **Majanduspoliitika.** Riigi majanduspoliitikat aeti Aleksander III ajal eeskätt mõisnike ja tööstrite huvides. *Talupoegade* heaks tehti väga vähe. Aastal 1883 asutati küll *Talupoegade Põllupank*, mis andis pikaajalist laenu talupoegadele maade ostmiseks, kuid laenuprotsent oli väga kõrge. Talupoegade maanälja rahuldamiseks hakati korraldama *väljarändamist* Siberisse ja Kesk-Aasiasse, mida tunduvalt soodustas Taga-Kaspia ja Siberi raudtee ehitamine (1891). Palju soodsamail tingimustel kui Talupoegade Põllupank andis laene (a. 1885 asutatud) *Mõisnikkude Põllupank*, sest viimases oli laenuprotsent üsna odav.

Aleksander III aegseil rahaministreil (kelledest eriti tähtis oli Witte) läks korda parandada Vene riigi rahandust, mis oli rööpaist väljas Vene-Türgi sõja tõttu. Esmajoones teostati riigimajanduses kokkuhoidu. Tõsteti kaudseid ja otseseid makse ning mindi üle *protektsionistlikule* majanduspoliitikale. Slavofiilne seltskond suhtus väga heatahtlikult uuesse protektsionistlikku majanduspoliitikasse. Poliitikud unistasid Venemaast kui autarkilisest majandusühikust. Vene teadusmaailma uhkus prof. *Mendelejev* arendas mõtet, et ammendamatult rikas Venemaa peab ja võib loobuda sisseveost Euroopast. Odavaprotsendiline *Prantsuse kapital* voolas laenude näol Vene tööstusse ja aitas kaasa Venemaa majanduslikule arengule.

Järjekindla ning osava tollipoliitika tõttu vähenes import ja *suurenes eksport*. Eriti palju veeti välja *vilja*. Pahe seisnes ainult selles, et vilja väljavedu ei toimunud vabade ülejääkide arvel, vaid lunastati *permanentse alatoitlusega*. Vilja veeti välja rohkem, kui oli lubatav, talupoegade õlul lasusid suured *maksud*, mis sundisid neid võimalikult palju vilja müügile saatma, isegi nii palju, et nad ise kannatasid puudust. Nii halvenes *masside olukord* tõeliselt ajal, mil Venemaa näis rikastuvat.

69. **Tööliskiisimus.** Arenevas Vene tööstuses oli ka *tööliste* seisukord äärmiselt vilets. Mõnedes tööstusharudes kestis tööaeg 16—18 tundi päevas; kasutati järjekindlalt isegi 4- kuni 5-aastaste laste tööjõudu. Palka maksid ettevõtted, kuidas ja kunas ise tahtsid. Hügieeniliselt olid vabrikud täiesti lubamatus seisundis: paljudes vabrikutes juhtus saja õnnetuse ümber aastas tuhande töölise kohta. Tööliste seisundit kirjeldasid tumedais värves isegi vabrikuinspektorid, kes ametisse seati juba a. 1882. Neilt saadud rusuvate andmete põhjal pandi kehtima *seadused*, mis reguleerisid alaealiste tööd (1884) ja öötööd (1885) ning tööliste ja tööandjate vahelist lepingute sõlmimist (1886). Viimases peitusid ka punktid, mis ette nägid karistusi streikide eest. Hoolimata neist algseist sammudest tööliskaitse alal jäi vene tööliste seisukord ikkagi viletsaks, mis lõi hea pinna valitsusevastaseks kihutustööks. Marksistlik liikumine võttis ikka enam maad ja muutus lõpuks ohtlikuks riigile ja kogu vene rahvale.

70. **Välispoliitika.** Välismail usuti, et absolutismile ja natsionalismile toetuv Vene režiim on üsna tugev. Aleksander III püüdis seda muljet säilitada ning suurendada isegi Venemaa rahvusvahelist erikaalu. Selleks korraldati muu seas *maa- ja mereväge*. Üldiselt oli Aleksander III poliitika *rahuarmastav*. Kuigi Prantsusmaa ja Venemaa vahekord muutus aina sõbralikumaks, uuendati ometi veel korraks Kolmekeisriliit, ja kui Austria enam selle uuendamist ei soovinud, sõlmiti a. 1887 kolmeks aastaks leping Saksamaaga. Alles siis, kui Saksamaagi ei tahtnud enam uuendada lepingut, muutus tõsiasjaks *Vene-Prantsuse liit*. Vene

ekspansioonipüüded ei väljendunud Aleksander III ajal mitte enam Lähis-, vaid *Kaug-Ida* suunas. Kesk-Aasias omandati Merv ja selle naabruses asetsevad oaasid (1884). Aastal 1891 hakati ehitama suurt *Siberi raudteed*, mis pidi võimaldama Venemaale Vaikse ookeani piirkonnas aktiivsema poliitika ajamist.

VABAKAUBANDUSLIK INGLISMAA 1848—1906.

71. **Liberalismi õitseaeg XIX s. kolmandal veerandil. Majanduslik edu.** Möödunud sajandi esimesel poolel kajastusid Euroopa mandri sündmused üsna tugevasti Inglise elus, kuid sajandi keskpaiku katkeb see *parallelism*. Inglismaa eraldatud asukoht, tema majanduslik ja ühiskondlik ettejõudmine mandri maadest lõid eeldused omaette eluks ja arenguks.

Järk-järguline siirdumine vabakaubandusele tõi endaga kaasa suure *majandusliku tõusu*, millest teataval määral kõik rahvakihid osa said. Ühiskonna hoolekandealuste arv langes tunduvalt (1842. a. 1 429 000 ning 1861. a. 890 000). Kivisöe- ja rauatoodang ning puuvillase riide tööstus kasvasid mitmekordseks (sütt kaevati näiteks 1840. a. 31 milj. inglise tonni, 1866. a. aga juba 100 milj. tonni ning hiljemini veelgi enam). Masinate leiutamine ja täiendamine ning uute töötamisviiside rakendamine kestis edasi. Nii sai Inglismaast „Maailma töökoda", nagu öeldi. Koos tööstusega mitmekordistus ka Inglise kaubandus. Läbikäimisvõimalused paranesid. Inglise raudteevõrk kasvas mitmekordseks, uusi kanaleid kaevati juurde, telegraafiliinid hargnesid üha uutesse kohtadesse. Aastal 1851 ühendati esimese merealuse kaabliga Inglismaa ja Prantsusmaa. Post tehti üldsusele kättesaadavaks ning odavaks; muuseas võeti 40-ndail aastail Inglismaal tarvitusele esimesed *postmargid* maailmas. Inglise sadamaid külastavate laevade tonnaaž kasvas 1842. kuni 1873. a. viiekordseks. Tööstuse ja kaubanduse arengu tõttu muutus rahvamajandusli-

kult kõige tähtsamaks riigiosaks *Põhja-Inglismaa* ehk nn. Must Inglismaa, kuna põllundust ja karjandust harrastav Kagu-Inglismaa, nn. *Roheline Inglismaa,* langes teisele kohale. Siin kadusid põllud peagu täiesti üha enam laienevate karjamaade ja heinamaade tõttu, sest maaomanikud jatkasid üleminekut põllunduselt karjandusele.

72. **Tööliskküsimus kaotab teravuse.** Euroopa suurriikidest oli Inglismaa ainuke, kes jäi *puutumata 1848. a. revolutsioonist.* Tšartistlik liikumine ähvardas küll muutuda lõpupoolel sotsialistlik-revolutsiooniliseks, kuid töölismasside ükskõiksuse tõttu jäi see tekkimata. Liberalismi õitseajal Inglismaal kaotab töölisliikumine mõneks ajaks oma sõjaka ilme. *Tööliste rahunemist* mõjutasid mitmesugused asjaolud. Koos tööstuse õitsenguga paranes ka tööliste majanduslik olukord. Puhtmajanduslike põhjuste kõrval avaldas oma mõju veel parlamendi *sotsiaalne seadusandlus,* mida kandis osalt konservatiivide ja liberaalide vaheline võistlus võimu kindlustamiseks. Töölised, kelle päevapalk tõusis tööstusliku tõusengu tagajärjel, andusid nüüd rahulikule tööle ja asutasid hoolikalt ametiühinguid, trade-union'e ja *tarbijateühinguid,* püüdes nende abil parandada oma majanduslikku seisundit. Eriti kaalukaks jõuks Inglismaa ühiskondlikus elus kujunesid *ametiühingud.* Väikeste eraldatud töölisühingute asemele tekkisid nüüd üle riigi ulatuvad töölisorganisatsioonid kindlapalgaliste ametnikkude ja organisaatoritega. Kuid pikemat aega piirdusid ametiühingud tööliste saavutatud õiguste kaitsmisega ega võidelnud nende laiendamise eest. Ametiühingute tegevus oli alguses enam *defensiivse* kui ofensiivse iseloomuga. Poliitikast loobusid ametiühingud pikemaks ajaks.

73. **Liberaalide valitsus 1846—66. Palmerstoni aktiivne välispoliitika.** 40-ndate aastate teisel poolel läks võim konservatiividelt *liberaalidele* ning püsis nende käes aastani 1866. Sisepoliitikas olid nad väga tagasihoidlikud: oma kahekümne aasta pikkuse võimulpüsimise ajal ei teostanud nad ühtki tähtsamat reformi. Selle asemel avaldasid nad aga suurt aktiivsust välispo-

liitikas. Vabameelsete tähtsam riigitegelane välisminister *Palmerston* ajas sõjakamat välispoliitikat, kui seda nõudis freetrader'ite rahulik kava. Freetrader'id arvasid, et Inglise kaubad oma headuse tõttu vallutavad rahulikul teel nii Euroopa kui ka teiste maailmajagude tähtsamad kaubaturud. Tegelikult kujunes XIX s. teiseks pooleks *Prantsusmaal* ja *Saksamaal* iseseisev tööstus ning *Venemaalgi* arenes tööstus märgatavalt. Välisturgude kindlustamine muutus niisuguseil tingimusil raskeks. Seepärast püüdis Palmerston tekitada Euroopas *rahutusi* ja korralagedust, mis pidid takistama tööstuse arenemist. Ta mõjus kaasa Louis Philippe'i langemisele, õigustas Kossuth'i auks korraldatud manifestatsioone, kui see Inglismaal viibis, toetas mitmes riigis liberaale absolutistide vastu, kihutas Türgimaad ja Napoleon III Venemaaga sõda alustama, esinedes seejuures nende liitlasena, alustas Prantsusmaaga liidus olles sõda Hiinamaaga, et sel teel siin kauplemiseks avaramaid tingimusi luua. Palmerstoni välispoliitilist tegevust iseloomustab kõige selle juures nähtus, et ta püüdis välisriikidesse mõju avaldada enam demonstratsioonidega ja *diplomaatiliste kombinatsioonidega* kui tõelise sõja survega Inglismaa poolt. Oma energilise välispoliitikaga võitis Palmerston täieliselt ka konservatiivide sümpaatia ja toetuse.

74. **Disraeli esimene ministeerium (1866—68). Teine parlamendireform (1867).** Palmerston oli igasuguste sisemiste uuenduste vastane. Ka inglise mõõduandev *seltskond*, keda rahuldas rahva rikkuse jõudus kasv, ei nõudnud uuendusi. Kuid Palmerstoni surmaga (1865) algas reformide aeg. Esimeseks tähtsaks reformiks, mis Inglismaal teostati, oli *valimisõiguse reform*. Selle läbiviimisel on suuri teeneid Inglise ametiühinguil. 60-ndail aastail muutusid Inglise *ametiühingud* jälle poliitiliselt aktiivsemaks, nõudes valimisõiguse reformimist, mis oleks kindlustanud töölistele pääsu parlamenti. Pärast Palmerstoni surma pääsid valimisreformi pooldajad ka valitsuses mõjule. Kõige kujukamaks reformi eestvõitlejaks oli minister *Gladstone*, kes oma poliitilise

karjääri algul oli vanameelne, kuid hiljem temale omase humaansuse tagajärjel lähenes radikaalidele ja astus demokraatlike reformide alusele. Aastal 1866 esines Gladstone parlamendis *reformiprojektiga,* mis tõotas tunduvalt vähendada valimistsensust ja anda poliitilisi õigusi laiadele linnaelanike hulkadele. Sel ajal, kui vaidlused esitatud eelnõu üle olid käimas, lahkus liberaalide hulgast *aristokraatlikum osa,* mispärast valitsus jäi vähemusse ning pidi lahkuma.

Pärast neid sündmusi läks võim konservatiivse juudi soost *Disraeli'* ministeeriumi kätte. Nüüd aga tekkis rahva hulgas tugev liikumine reformi kasuks. Valitsuse keelust hoolimata korraldati manifestatsioone ja hiiglamiitinguid. Reformimõte lõi seltskonnas niivõrd läbi, et vanameelne valitsus ei julgenud kauem vastu seista. Ta esitas parlamendile reformibilli, mis a. 1867 sai seaduseks. *Teine parlamendireform* tegi valimisringkondade jagunemise õiglasemaks, sest osalt (11) väikestelt valimisringkondadelt võeti õigus saadikuid saata, kuna ülejäänud (35) võisid saata ühe saadiku. Sel teel vabanenud saadikukohad parlamendis anti suuremaile linnadele ja muile valimisühikuile. Ka valimistsensust alandati, kusjuures valimisõiguse said korteriüürnikud, kes maksid aastas mitte alla 10 naela üüri. Linnas omandas sel teel valimisõiguse ka suurem *osa töölisi.* Sama kiht maal jäi aga valimisõigusest veel ilma. Nii siirdus Inglismaa *demokraatlikumale* korrale.

Teine parlamendireform aitas Inglismaal ka sotsiaalküsimust rahulikult lahendada. Töölised võisid nüüd parlamenti pääseda ja seal seadusandlust mõjutada. Seegi oli üheks põhjuseks, miks *revolutsiooniline* sotsialism ei leidnud Inglise tööliskonnas poolehoidu, hoolimata teiste riikide sotsialistlike erakondade mõjuavaldustest.

75. **Feenide mässukatse Iirimaal (1867).** Samal ajal kui võideldi parlamendireformi pärast, puhkes *Iirimaal* feenide revolutsiooniline liikumine, mille lõppsiht oli Inglismaast sõltumatu vabariiklik Iirimaa. Iirimaal ei tundnud talupojad soovitaval määral

mässajaile kaasa ning pealegi jõudis valitsus mässajate kavatsustest ette, arreteerides aegsasti mitu mässujuhti, mispärast vastuhakk ebaõnnestus.

Parlamendis juhtisid liberaalid valitsuse tähelepanu tõsiselt *Iiri sündmustele*, nõudes uuendusi. Disraeli, kes neist kuuldagi ei tahtnud, saatis parlamendi laiali ning korraldas uued valimised. Uued valimised, mis teostusid reformitud valimisõiguse alusel, andsid täielise *võidu vabameelseile*, ja vanameelne ministeerium Disraeli'ga eesotsas pidi lahkuma. Peaministriks saanud *Gladstone* moodustas vabameelse ministeeriumi (1868).

76. **Gladstone'i esimese ministeeriumi (1868—74) reformid.** Gladstone võttis päevakorda kõigepealt *Iiri* küsimuse ja teostas parlamendi kaudu *kaks reformi*. Esimese põhjal kaotas anglikaani kirik Iirimaal riikliku kiriku iseloomu ja iirlased vabanesid kohustusest ülal pidada anglikaani vaimulikke. Teine reform andis iiri talupoegadele-rentnikele õiguse teostatud *maaparanduste* ja *ehituste eest* tasu saada, kui maalord neile rendilepingu üles ütleb. Viimase reformiga püüti kindlustada rentniku seisundit ning äratada temas huvi intensiivsema põlluharimise vastu. Need osalised uuendused aga ei rahuldanud iirlasi. Iiri talupojad ihkasid oma rendimaid pärisomandiks, ning varsti kujunes iirlaste keskel *Home-rule*'i omavalitsuserakond, kes nõudis Iirimaale *parlamenti*. Viimase ülesandeks pidi olema iseseisvalt lahendada kõik põletavamad iirlaste ellu-ollu puutuvad küsimused, eriti maaküsimus.

Gladstone teostas oma esimese ministeeriumi ajal rea teisigi tähtsaid uuendusi. Algharidus tehti sunduslikuks, riik suurendas toetust koolidele, ametiühingud said juriidilise isiku õigused, avalik hääletamine parlamendivalimistel asendati salajasega (1872).

Gladstone'i esimese ministeeriumi reformid muutsid tunduvalt Inglismaa vana korda, kaasa aidates tööliste *emantsipatsioonile*; kuid nad ei omanud seejuures kindlat sotsiaalset värvingut. Gladstone'i kava oli niisama vaba sotsiaalpoliitikast kui Gambetta ja Ferry oma Prantsusmaal. Tüübilise liberaalina luges ta

üldsuse hüvaolu kõige paremini kindlustatuks, kui kõigil rahvastiku eriklassidel on neid võimalus kaitsta. Seepärast pidasid paljud Gladstone'i uuendusi mitteküllaldasteks, avaldades ühtlasi rahulolematust.

77. **Gladstone'i rahusõbralik välispoliitika.** Eriti rahutud olid kaubandus- ja tööstusmaailma esindajad, kes kartsid Inglismaa välispoliitilise kaalu vähenemist Gladstone'i *rahuarmastava välispoliitika* tõttu. Saksa-Prantsuse sõja ajal hakkas Venemaa, ignoreerides Pariisi rahu tingimusi, ehitama Mustas meres uut sõjalaevastikku ning Sevastoopoli sõjasadamat. Inglismaal kardeti tõsiselt *Türgimaa* Vene mõju alla sattumist, kuid Gladstone ei teinud midagi selle vältimiseks. Samuti ei astunud ta vastu venelastele Aasias, kus need *Turkestanis* edasi liikudes tungisid Inglise mõjupiirkonda.

Nii kujunes Gladstone'i vastu väga mitmekülgne *opositsioon* ning võimule pääsis uuesti Disraeli' vanameelne kabinet.

78. **Dominioonid ja kroonukolooniad.** Inglismaa, jatkates kogu XIX s. esimesel poolel oma koloniaalriigi laiendamist, muutus sajandi teiseks pooleks võimsaks maailmariigiks. Sajandi keskel soikus asumaade vallutamine Inglismaa poolt, milleks mõjus kaasa vabakaubandusele üleminek. Eriti Gladstone seisis vastu uute kolooniate omandamisele. Teiselt poolt aga levis Inglise riigitegelaste keskel vaade, et olemasolevaid asumaidki tuleb hoida *emamaa valitsuse all* ainult senikaua, kuni nad on küpsed iseenda valitsemiseks. Nii muutusid aegamööda Briti kuningriigi autonoomseiks osadeks ehk *dominioonideks* Uus-Meremaa (1853), Newfoundland (1855), Kanada föderatsioon (1867), Austraalia föderatsioon (1901), Lõuna-Aafrika Unioon (1910) ja Iiri vabariik (1922). Inglise väed lahkusid asumaadelt ja Inglise kubernerid andsid valitsuse üle kohalikele parlamentaarseile valitsustele. Vabanedes Inglismaa otsese valitsuse alt jäid asumaad kõrvuti Inglismaaga edasi Briti maailmariigi maadeks. Osa Inglise asumaid jäi endiselt otseselt Inglismaa poolt valitsetavaiks *kroonukolooniaiks*.

Nagu Inglismaa, nii elasid ka ta *dominioonid* liberalismi õitseajal üle *majandusliku tõusu*. Rahvaarv neis mitmekordistus. Kanada elanike arv näit. kasvas a. 1840—1871 1,5 miljonilt 3,5 miljonile. Kogu maal ehitati palavikulise kiirusega teid, raudteid ja kanaleid, majanduselu tempo kiirenes tunduvalt. Veel kiiremini hakkas tõusma Austraalia elanike arv, kui seal 50-ndail aastail kulda leiti. Peale kullakaevamise rikastusid Austraalia ja Uus-Meremaa eriti suurejoonelise *lambakasvatuse* läbi. Kooskõlas vabakaubandusliku ideoloogiaga lubasid inglased pääseda täiesti vabalt oma asumaisse ka teiste riikide asunikel, kaupmeestel ja kaupadel. Näis, nagu kaoks kaubanduses ja rahvusvahelises liiklemises üldse vahetegemine omade ja välismaalaste vahel.

Osa Inglise asumaid jäi iseseisvast valitsemisõigusest ilma, ning nimelt need, kus koloniste oli päriselanikega võrreldes vähe. Kroonuasumaaks jäi näiteks Natal. Ka *India*, mille valitsemises etendas kaua aega juhtivat osa Ida-India kompanii, muudeti pärast pärismaalaste mässu a. 1857 kroonuasumaaks.

79. **Disraeli teine ministeerium (1874—80) ning ta imperialistlik välispoliitika.** *Disraeli* (hiljemini lord Beaconsfield) teine ministeerium tegi võrdlemisi vähe tegemist sisepoliitikaga: ta jatkas sundusliku rahvakooli elluviimist ja tühistas streikide eeltööde tegemist kitsendavad seadused. Disraeli'ga algab Inglise välispoliitikas *imperialismiaeg*. Ta püüdis äratada inglastes rahvuslikku tunnet (kuigi ta ise oli rahvuselt juut) ning kõneles alatasa Inglismaa vägevusest ja ta ülemaailmseist huvidest, mida Inglismaa tahab kaitsta relvastatud jõuga. Inglismaa pidavat uuesti ajama sõjakat välispoliitikat, et inglaste au, mis Gladstone'i passiivse poliitika all oli kannatada saanud, jälle jalule seada. Kõigepealt püüdis Disraeli ligemaid sidemeid luua *Inglismaa ja ta asumaade vahel*. Tema algatusel kuulutatigi kuninganna *Victoria* India keisrinnaks (1876). Lühim tee Indiasse oli sest ajast, mil avati prantslaste ehitatud *Suessi kanal* (1869), võõrais kätes. Muidugi oli inglastele selline seisukord ebameeldiv. Inglaste õnneks rahalisse kitsikusse langenud *Egiptuse* kediiv oli valmis

enda käes olevad kanali aktsiad ära müüma, umbes poole kogu aktsiate hulgast. Disraeli ostis need telegraafi teel 4 miljoni naela eest. Parlament, kelle nõusolekut ta selleks sammuks oleks pidanud küsima, kiitis hiljem ostu heaks. Nii sattus Suessi kanal mitte ainult Inglismaa majandusliku kontrolli alla, vaid seega rajati ühtlasi tee Inglise *protektoraadile Egiptuses*. Vene-Türgi sõja puhul astus Inglismaa Türgimaa kasuks välja, nõudes San Stefano rahulepingu läbivaatamist, mis Berliini kongressil toimuski. Samal ajal astus Inglismaa Türgi valitsusega salajasse kaitselepingusse, mispuhul Türgimaa andis Inglismaale *Küprose saare*. Küprose saar oli Inglismaale strateegiliselt väga tähtsaks kohaks, asetsedes Väike-Aasia ranniku lähedal, vastu Suessi kanalit. Edasi panid inglased endid maksma Afganistanis ja vallutasid *Sokotra* saare, mis asetseb teel Suessi kanalist Indiasse. Lõuna-Aafrikas vallutasid inglased Transvaali, kuigi ainult lühikeseks ajaks.

80. **Disraeli ministeeriumi lahkumine.** Alguses imetlesid nii konservatiivid kui ka vabameelsed Disraeli välispoliitilisi saavutusi, kuid varsti tuli kuuldavale arvustavaid hääli. Talle heideti ette, et ta olevat ajanud vahekorra Venemaaga liig teravaks ning andnud sultanile üle jõu käivaid lubadusi Türgimaa kaitsmise suhtes. Küprose saare väärtust vähendas asjaolu, et ta ei omanud ühtki head sadamat ning oli üsna viljatu. Sõda afgaanlaste ja buuridega nõudis hiiglasummasid, kusjuures Inglise väeosi pealegi tabasid rasked kaotused. *Inglise rahandus*, mis Gladstone'i ajal oli hiilgavas seisukorras, sattus nüüd korratustesse. Seetõttu kaotas Disraeli oma poolehoiu, ning kui a. 1880 ette võeti uued valimised, said vabameelsed enamuse ning vana *Gladstone* astus teist korda valitsuse etteotsa.

81. **Gladstone'i teise ministeeriumi (1880—85) rahusõbralik välispoliitika.** Gladstone'i valitsema saades muutus Inglise välispoliitika jälle *passiivseks*. Aastal 1881 andis Inglismaa üsna kergesti Transvaalile tagasi iseseisvuse, kui buurid seal mässu tõstsid. Aktiivsem oli Inglise välispoliitika *Egiptuses*, kus tekkis

80-ndate aastate algul *rahanduslik kriis*, nii et valitsus ei suutnud tasuda protsente Euroopast tehtud laenude eest. Seepärast võtsid Prantsus- ja Inglismaa Egiptuse riigimajanduse oma kontrolli alla, mis tekitas aga rahvas avaliku mässu. Lõpuks oli Inglismaa valitsus sunnitud *Egiptuse okupeerima* (1882). Sealjuures aga jäi Gladstone'i ajal vallutamata Egiptuse *Sudaan*, kuhu ka oli levinud mäss. Tegelikeks Egiptuse valitsejaiks muutusid nüüd Inglise peakonsulid. Aastal 1914 kuulutati Egiptus Inglise protektoraadi all seisvaks maaks.

Koloniaalpoliitiliste konfliktide vältimiseks korraldasid Euroopa suurriigid a. 1884—85 *Berliinis konverentsi*, kus muuseas alus pandi iseseisvale *Kongo* riigile (hiljemini muudeti ta Belgia asumaaks). Berliini konverentsil etendas Inglismaa koloniaalpoliitiliste mõjupiirkondade jaotamisel võrdlemisi tagasihoidlikku osa ning kaks tavalist vaenlast, Prantsus- ja Saksamaa, tegutsesid siin ühiselt tema huvide vastu.

82. **Gladstone'i võitlus iirlastega, eriti Maaliigaga.** Valitsusse saades asetati Gladstone jälle *Iiri küsimuse* ette. Iiri erakonna eesotsas seisis tol korral kuulus Charles *Parnell*, kes nõudis Iirimaale autonoomiat, *Home-rule*'i. Samal ajal algas oma tegevust uuesti revolutsiooniline *feenide erakond*. Selle erakonna juhtivad jõud asutasid Iirimaal Maaliiga, mis nõudis, et talupojad saaksid maa *pärisomanikeks* õiglase tasu eest. Gladstone võitles iirlastega kahesugusel teel: ühelt poolt püüdis ta neile vastu tulla, teiselt poolt aga võttis surveabinõud tarvitusele, vangistades koguni nende juhi Parnell'i. Sellest hoolimata jatkusid terroristlikud aktid ning ärev meeleolu maal.

83. **Kolmas valimisõiguse reform (1884).** Et oma populaarsust tõsta ning rahuldada kõiki rahvastiku kihte, asus Gladstone teist korda *valimisõiguse reformimisele*. Tema reformieelnõu võeti vastu a. 1884 nii alam- kui ka ülemkojas. Kolmas valimisõiguse reform jagas kogu maa ühesuurusteks valimisringkondadeks, andis valimisõiguse majaomanikele ja korteriüürnikele maal. Nii pääsid valimisele ka *maatöölised*. Inglise valimisõigus

lähenes kolmanda reformi tõttu tunduvalt *üldisele valimisõigusele*, kuigi teenijad, möbleeritud tubade üürnikud ja vanemate juures elavad täisealised lapsed ei saanud hääletada. Alamkoda kaotas nüüd täiesti oma aristokraatliku ilme. Nii teostas Gladstone oma reformidega (1867, 1872 ja 1884) „rahva charta" peanõuded.

84. **Gladstone Home-rule'i pooldajana.** Nähes, et väikeste järeleandmiste ja politseisurvega ei saa rahustada iirlasi, muutus Gladstone *Home-rule*'i pooldajaks. Kuid Gladstone'i demokraatlik uuenduskava ei leidnud mingit tuge *konservatiividelt* ega osalt radikaalseilt liberaalidelt, *Chamberlain*'iga eesotsas. 1885. a. valimistel jäi Gladstone vähemusse. Home-rule'i vastased lahkusid liberaalide ridadest ja moodustasid uue *unionistide erakonna*, kes kaitses Iiri- ja Inglismaa uniooni.

85. **Vanameelsete valitsus (1885—1906). Reformide ajajärgu lõpp.** Aastal 1885 pääsid valitsema *konservatiivid koos unionistidega*. Konservatiivide valitsust juhtis ametlikult lord *Salisbury*, kuid ajaloo käigu seisukohalt veel tähtsamat osa etendas seal unionist Joseph *Chamberlain*, Inglise asumaademinister.

Unionistide survel jatkas konservatiivne valitsus osalt vabameelseid reforme. Nii teostas Salisbury demokraatliku *omavalitsuse reformi*, mille järgi kõik maksumaksjad said õiguse osa võtta kohaliku omavalitsuse valimisest. Tööliste olukorda parandas ta *õnnetusjuhtumite* vastu kindlustamise seadusega. Salisbury omavalitsuse reformiga lõppes demokraatlike reformide ajajärk Inglismaal. Mitmesuguseil põhjustel (majandusliku olukorra halvenemine, ebapopulaarne Iiri poliitika) elas Inglise *liberalism* üle pikema langusaja, mille tõttu lõppeski reformiderikas ajajärk. Inglise liberalismi õitseajal valitses kuninganna *Victoria* (1837—1901), kes oli rahvamassides väga populaarne. Kuigi kuninganna oma hinges ei pooldanud demokraatlikke reforme, tegi ta paratamatult vajalikke mööndusi ajavaimu nõudeile. Seega on suurel määral seletatav, et Inglismaal polnud vabariiklikul agitatsioonil mingisugust pinda.

86. **Inglise majanduselu XIX s. lõpul ning selle mõju poliitikasse.** Liberalismi langus Inglismaal on seletatav suurelt osalt majanduslike olusuhete muutumisega. Sajandi lõpul tekkis seisak Inglise tööstuse ja kaubanduse jõudsas kasvamises. Noored tööstusmaad *Saksamaa* ja *P.-A. Ühendriigid* olid kaitsetollide abil loonud tugeva omatööstuse, mis tõsiselt võistles Inglismaaga. Nii muutus Inglise tööstuse ja kaubanduse seisukord mõnevõrra halvemaks. Vabakaubanduse õitseajal olid kuhjunud Inglismaale suured *kapitalid*. Need kasvasid endisel kujul ka siis, kui Inglismaa kaotas oma ainuvalitseja osa maailmakaubanduses ja -tööstuses. Suurkapitalistid, kes ei saanud oma raha nüüd enam Inglismaal ettevõtteisse paigutada, aitasid välismail asutada tööstuslikke ettevõtteid. Kapitali kasu voolas ühel või teisel kujul tagasi Inglismaale. *London* muutus kogu maailma hiigla-rahabörsiks. Nii Inglismaa kui ka teiste riikide poliitilises elus hakkasid väljapaistvat osa etendama *finantskapitali* omanikud, eriti aga juudid. Kõrgrahanduse esindajad olidki *imperialismi* tähtsamaiks eestvõitlejaiks. Nad nõudsid, et uusi asumaid juurde võidetaks, majanduslikult vähemarenenud maid püütaks tuua Inglise mõjupiirkonda, üle mindaks protektsionistlikule majanduspoliitikale ning sõlmitaks teiste riikidega Inglismaale kasulikke lepinguid. Niisugusel teel avanesid Inglise kapitalile võimalused uute, senikasutamatute maarikkuste ekspluateerimiseks.

87. **Chamberlain'i protektsionistlik ja imperialistlik poliitika.** Imperialismi andekamaks kaitsjaks oli Inglismaal Joseph *Chamberlain*. Chamberlain'i eesmärgiks oli Briti riigi laiendamine ning ta asumaade lähem ühendamine emamaaga üheks suureks kaubanduslikuks tervikuks. Ta nägi tuleviku Inglismaad *hiiglatolliliiduna*, mille eesotsas seisaks esialgu koloniaalküsimustes kompetentseist isikuist koosnev *üleriiklik nõukogu*. Seesuguse kavaga esines Chamberlain a. 1897, kui kõigi asumaade esindajad kuninganna Victoria 60-nda valitsusaasta juubeli puhul kokku tulid Londoni. Inglismaa lähenemise vajadus oma asu-

maile oli tingitud suurel määral teiste suurriikide protektsionistlikust majanduspoliitikast. Ka Inglismaa autonoomseis asumais kehtisid kaitsetollid, kuna aga Inglismaal püsis endiselt vabakaubanduslik süsteem. Viimast ei suutnud, kõigist püüdeist hoolimata, hävitada ka Chamberlain. Samuti ei õnnestunud Chamberlain'il asumaid emamaaga tihedasti siduda. Asumaad olid üksikasjalisema põhiseadusliku seose vastu Inglismaaga. Küll aga ühinesid Austraalias asuvad Inglise kolooniad omavahel Austraalia riikide liiduks a. 1900.

Tulemusrikkam oli Chamberlain'i *vallutuspoliitika*. Juba enne Chamberlain'i valitsusse tulekut asus vanameelne valitsus laiendama Inglise asumaid; a. 1866 annekteeriti *Birma* Taga-Indias Inglise Ees-India külge. Inglise imperialismi kulminatsiooniajaks oli aga Chamberlain'i aeg. Aastal 1889 lõi „teemantide kuningas" Cecil Rhodes Inglismaale laialdase asumaa Lõuna-Aafrikas Sambesi jõe ümbruses *Rodeesia* nime all. Rhodes unistas Inglise asumaast Aafrikas, mis ulatuks Kairost Kaplinnani, ning *raudteest*, mis ühendaks Inglise Põhja- ja Lõuna-Aafrika maid. Inglise väed lord *Kitchener'i* juhtimisel vallutasid siis (1896—98) *Ida-Sudaani* (mille pärast Inglismaa vahekord Prantsusmaaga kord väga teravaks muutus) ning Lõuna-Aafrikas Inglise asumaist ümberpiiratud *buuride vabariigid* (Transvaal, Oranje), kus Inglismaa arvates ei antud välismaalastele küllalt suuri õigusi. Aastail 1899—1902 peetud sõda lõppes buuride kaotusega, hoolimata nende osavaist juhtidest (Krüger, Cronje, Dewet jt.) ja rahva *kangelaslikust vastupanust*. Selles sõjas said buurid raskesti kannatada. Neljandik nende naistest ja lastest paigutati kontsentratsiooni-laagreisse ning väga paljud majapidamised hävitati täieliselt. Hiljem ehitas Inglismaa hävitatud farmid küll üles, milleks kulutati 3 milj. n.-st. Sel teel taheti rahvast lepitada. Aastal 1910 ühendati nad Kapimaa ja Nataliga *Lõuna-Aafrika Uniooniks*, mis, nagu teisedki Briti dominioonid, said omavalitsuse.

88. **Vanameelsete ministeeriumi langemine (1905).** Konservatiivide püüd panna Inglismaal kehtima kaitsetollid ei meeldinud laiadele rahvakihtidele, kes kartsid tarbeainete hinna tõusu. Osalt olid isegi töösturid kaitsetollide vastu, kartes, et ühes elukallidusega tõusevad ka palgad. *Dissenterid* ja vabama mõtteviisiga inimesed polnud rahul valitsuse koolipoliitikaga, mis suurendas vaimulike mõju rahvahariduses. Samuti sattusid valitsusega vastollu *trade-union*'id, kellede arvates valitsus töötülide puhul liialt soodustas kapitalistlikke ettevõtteid. Üldse osutas valitsus sotsiaalküsimustes loidust. Eriti raskeks kujunes tööliste olukord Lõuna-Aafrika kullaväljadel. Kirjeldatud tingimustel jäidki konservatiivid 1905. a. valimistel vähemusse ning võim läks *vabameelsete* kätte.

ÜHENDATUD ITAALIA ESIMESED AASTAKÜMNED (1870—1900).

89. **Poliitilise ja kultuurielu põhijooni.** Itaalia lõpliku ühinemisega olid täide läinud rahvuslaste ja patriootide soovid. Itaallased võisid nüüd vabalt elada oma *rahvuslikku* elu, täieliselt kasutada oma rahva ja maa loovaid jõude. Siiski ei leidnud ühendatud Itaalia mõnes riigiosas täielist tunnustamist. Siin-seal esines partikularistlikke püüdeid. Seepärast panigi valitsus kogu Itaalias kehtima bürokraatliku tsentralisatsiooni. Piiratud *valimisõiguse* tõttu jäid laiemad rahvahulgad, nende seas ka talupojad, poliitilisest elust eemale. Palju aastaid moodustas valimisõiguslike kodanike üldarv ainult 2% kogu elanikkonnast. Alles 80-ndail aastail laiendati valimisõigus kõigile kirjaoskavaile täiskasvanuile. Valimistest aga ei võtnud osa kaugeltki kõik valimisõiguslikud, vaid umbes pool neist. See tulenes osalt sellest, et paavst *Pius IX* keelas ortodokslikel katoliiklastel valimistest osavõtmise. Väga halvasti mõjus ka parlamendi tööle see, et

saadikuile ei maksetud *palka*, mispärast nad ilmusid kohale ainult hääletamiskordadel.

Majanduslikult olid itaallased vähe arenenud. Rahvas elas vaesuses ja *harimatuses* (a. 1882 oli näiteks 62% üle kuue aasta vanadest Itaalia elanikest kirjaoskamatud). Eriti ilmestus harimatus ja vaesus Lõuna-Itaalias. Rahva seisund halvenes ka seetõttu, et iseseisvussõdade ajal tehtud riigivõlad veeretasid raske *maksukoorma* rahva õlgadele. Kõrged maksud tekitasid tihti rahulolematusi ja käärimisi. Enam kui muis Euroopa mais leidis Itaalias poolehoidu *anarhistlik* liikumine. Itaalia anarhistid tapsid rea kõrgemaid aukandjaid. Rahva rahulolematust püüdsid *vabariiklased* kasutada bürokraatliku korra vastases propagandas. Rahva meeleolu tõttasid kasutama ka *irredentistid*, kes nõudsid Austria valitsuse all olevate Lõuna-Tirooli, Triesti ja Dalmaatsia ühendamist Itaaliaga. Nad nõudsid ka Nizza, Korsika ja Itaalia Šveitsi ühendamist. Nimi „irredentistid" tähendab lunastamatuid. Nii nimetasid endid esialgu ainult itaalia patrioodid Austria valitsuse alla jäänud maaosades, hiljemini kandus nimi üle ka Itaalia kodanikele, kes taotlesid „lunastamata" alade ühendamist kodumaaga. Sel liikumisel polnud suuremat sisemist jõudu, mispärast ta aja jooksul kaduski.

90. **Välispoliitika peajooned.** Valitsus hakkas ajama *suurejoonelist välispoliitikat*. Eriti aktiivseks muutus Itaalia välispoliitika Viktor Emanueli järel troonile pääsnud Umberto I ajal (1878—1900). Riigijuhid tahtsid lasta paista Itaaliat teiste Euroopa suurriikidega üheväärsena. Üldine sõjateenistus pandi kehtima ja sõjavägesid suurendati, mille tagajärjel riigi väljaminekud kasvasid. Samal ajal püüdis Itaalia ajada kindlat *asumaade-poliitikat*. Kui Tuneesia omandamine nurjus, lähenes Itaalia Bismarcki mõjul Saksamaale ja Austriale ning asutas ühes nendega *Kolmikliidu* (1882). Kolmikliidu loomisega pidi Itaalia veel teravamat tähelepanu juhtima oma jala- ja mereväe suurendamisele. Kõik see nõudis hiiglasummasid. Valitsus, kes Kolmikliitu kuulumise pärast loobus irredentistlikust poliitikast, püüdis

endale hankida asumaid *Aafrikas*, asendades seega irredentistliku poliitika imperialistlikuga. Kuid Itaalia võimupüüded Aafrikas ei andnud kuigi suuri tulemusi. Itaalia omandas XIX s. küll Eritrea ja Somaalimaa (1887—89), kuid katse oma ülemvõimu alla saada ka *Abessiiniat* lõppes õnnetult, riivates tunduvalt riigi rahandust. Itaaliale allesjäävaist asumaistki polnud maale palju tulu — nende valitsemine läks väga kalliks ning nende ostujõud oli väike.

91. **Crispi (1887—96) sisepoliitika.** Väljapaistvaim Kolmikliidu pooldaja oli Umberto I peaminister *Crispi*. Tema ajal teostati Itaalias mõningaid *reforme*. Crispi laiendas omavalitsuste võimupiire ja võttis vaimulikelt ära kinnis- ning vallasvarad, mille sissetulekud (1,5 milj. liiri) vaimulik seisus tarvitas heategevuse otstarbeks, näit. haigemajade, vaestekodude jne. ülalpidamiseks. Crispi ajal anti välja ka uus nuhtlusseadustik, mis ei tunnustanud surmanuhtlust, kuid nägi ette rasked karistused katoliku kiriku huvides ettevõetava riigivastase tegevuse eest (vaimulike poliitiline agitatsioon kirikus), sest oli käimas äge võitlus klerikaalide ja antiklerikaalide vahel. Mis puutub vabariiklastesse, sotsialistidesse ja teistesse monarhiavastastesse, siis võitles Crispi nende vastu järjekindlalt. Oma peaeesmärki nägi Crispi ikkagi Itaalia sõjaliste jõudude suurendamises.

Riigi sissetulekute ebaproduktiivne tarvitamine viis riigi rahanduse, mis 80-ndate aastate alguseks oli paranenud, raskesse seisukorda. Ka esimesed aastad pärast Crispi lahkumist ei toonud siin tõsist paranemist. Rahva viletsus ja meelepaha kasvasid. Sadade tuhandete kaupa aastas hakkas rahvas kodumaalt *välja rändama* nii Euroopa kui ka Ameerika maadesse. Rahva viletsus lõi hea pinna sotsialistlikule ja anarhistlikule agitatsioonile. Sajandi lõppaastail kordusidki tihti segadused ja mässud. Kuningas Umberto I-gi sai a. 1900 surma ühe anarhisti käe läbi.

JOONI AMEERIKA ARENGUST.

92. **Ühendriikide tõus.** Põhja-Ameerika Inglise asumaad saavutasid oma riikliku iseseisvuse teatavasti XVIII s. lõpul. Kui jõustati föderatsiooni konstitutsioon a. 1789, polnud P.-A. Ühendriigid oma maa-alalt ja rahvaarvult kuigi suur. XIX s. kasvasid Ühendriigid kiiresti, omandades *maad* Vaikse ookeanini ja Mehhiko laheni. Ühes maa-ala laienemisega kasvas jõudsasti ka *rahvaarv*. Selleks mõjus tunduvalt kaasa tugev *emigratsioon* Euroopast. Rahvuselt olid sisserändajad väga erinevad, ometi kuulusid nad enamasti valgesse tõugu. Ainult Kaliforniasse rändas tunduval määral ka hiinlasi ja jaapanlasi. Sisserändajad Euroopast, eriti aga nende järeltulijad kaotasid tavaliselt oma senise *rahvustunde*, muutudes ameeriklasteks.

Võrreldes Ladina-Ameerika riikidega oli Ühendriikide areng väga rahulik. Ainult a. 1861—65 segas kodurahu suurem sõda „vabariikliku", tööstusliku, protektsionistliku ning orjapidamise vaenulise „Põhja" ja „demokraatliku", agraarse, vabakaubandusliku ning orjepidava „Lõuna" vahel. Muude erinevuste kõrval tuleks veel mainida, et põhjas pooldati tugevat valitsemisvõimu tsentralisatsiooni, lõunas aga suuri vabadusi üksikuile osariikidele. Sõjas lootsid lõunariigid abi Euroopa mailt, nimelt Inglismaalt, kes oli huvitatud vabakaubandusest Ühendriikidega. Lõunariigid pidid alistuma ja Ühendriike tunnustama. Pärast võitu valiti vabariiklaste kandidaat *Lincoln* teist korda presidendiks. Ta aga ei saanud kuigi kaua ametis olla, langedes mõrtsuka käe läbi.

Pärast sõja lõppugi kestis edasi lõuna- ja põhjapoolsete riikide vaheline *vaen*. Vabariiklased, kes olid kongressil enamuses, tegid lõunariigid oma halastamatu ekspluateerimise esemeks. Eriti teravalt ilmnes see president *Grant*'i ajal (1869—77). Aegamööda siiski paranesid kodusõjas saadud haavad, lahenesid teravad vahekorrad põhja ja lõuna vahel ning Ühendriigid tegid suuri edusamme nii põllunduses kui ka tööstuses.

Kaitsetollide najal kasvasid pärast 60-ndaid aastaid Ühendriikide suurtööstus ja rahva jõukus. XX s. algul andis Põhja-Ameerika 1/5 kogu viljasaagist maailmas. Kivisöetoodangult andsid Ühendriigid samal ajal koguni 1/3 kogu söetoodangust, puuvillasaagi poolest koguni 2/3 kogu maailma saagist.

Kaua pakkus Ameerika rikastumisvõimalusi suurtele hulkadele, kuni XIX ja XX s. vahetusel tekkisid trustid, mis majandusharusid oma huvides hakkasid monopoliseerima. Trustide omakasupüüdlikku majanduslikku tegevust püüdis küll piirata president *Roosevelt* (1901—09), kes astus välja alatute võtete teel peetava majandusliku võistluse vastu ning parandas töölise olukorda, keelates laste töö ja vähendades täisealiste tööaega, kuid ikkagi jäid trustidele alles tuhat võimalust endid maksma panna majanduslikus ja *poliitilises elus*. Majanduselu juhtimise koondumise läbi trustide kätte on kujunenud Ameerikaski arvurikas *tööliskond* ning tugev *rahaaristokraatia*.

93. **Imperialistlik välispoliitika (alates 1895). Panamerikanism.** Alatasa edeneva tööstuse tõttu pidid Ühendriigid XIX s. teisel poolel muretsema endile juurde aina *uusi turge*. Nad omandasidki uusi kaubaturge, näit. Hiinas ja Jaapanis, siis Austraalias, Kesk- ja Lõuna-Ameerikas ning Hispaania asumaades. Lõpuks hakkasid Ameerika tööstussaadused ka *Euroopasse* voolama. Tööstuse huvides soetati ka *asumaid*. 60-ndail aastail osteti Venemaalt Alaska. Suurejoonelist imperialistlikku poliitikat hakkasid Ühendriigid ajama aga läinud sajandi lõpul president *Mac Kinley'* ajal. Siis vallutati Havai ja Samoa (ainult osa) saared, mis asetsesid teel Jaapanisse ja Austraaliasse. Samal ajal kuulutasid Ühendriigid mässavate kuubalaste kaitsjaina Hispaaniale sõja ning said viimaselt Porto Rico, Filipiini ja Kuuba saared. Kuuba (mis jäi nimeliselt iseseisvaks) ja Porto Rico vallutasid Ühendriigid selleks, et kaitsta sinna investeeritud Ameerika *kapitali* huve sagedate mässude ja korratuste vastu, mis valitsesid neil saartel. Filipiini saari vajasid ameeriklased kaubanduslikuks ja strateegiliseks toetuspunktiks Kaug-Idas.

Mis puutub teistesse Ameerika riikidesse, siis Ühendriigid püüdsid saada neid oma mõjupiirkonda. Laialdase populaarsuse omandasid *panamerikanismi* ideed. Monroe' väidet „Ameerika ameeriklastele" hakati nüüd nii seletama, et P.-A. Ühendriikide mõjuvõim kehtiks kogu Ameerika maa-alal. Ühendriigel õnnestuski saada oma mõjupiirkonda mõningaid Lõuna- ja enamiku



Asumaad Ameerikas.

Kesk-Ameerika riike. Nad panid siis oma mõju kehtima majanduslike tegurite abil. Andes laenu vaestele vabariikidele omandasid Ühendriigid aegamööda kontrolli nende riikide majapidamise üle ning *interventsiooniõiguse* mõnesuguste poliitiliste muudatuste puhul. Palju aitas kaasa Ühendriikide mõjuvõimu suurenemiseks *Panama kanal*, mis ehitati Ühendriikide kapitaliga ning asetseb tema mõju aluses Panama vabariigis.

94. **Ladina-Ameerika arengust.** Ladina-Ameerikas võttis poliitilise ning ühiskondliku elu stabiliseerumine pärast asumaade iseseisvumist väga kaua aega. Hoolimata revolutsioonidest ja sõdadest hakkasid üksikud Lõuna-Ameerika riigid XIX s. teisel poolel saavutama teatavat stabiilsust ning majanduslikku õitsengut. Esirinnas sammusid siin ABC-maad, s. o. Argentiina, Brasiilia ja Tšiili kui suuremad või oma majanduslike võimaluste poolest väljapaistvamad riigid.

REFORMIDE AJASTU JAAPANIS (XIX s. teine pool).

95. **Jaapan XIX s. esimesel poolel.** XVII sajandist alates XIX sajandi teise pooleni iseloomustab *Jaapanit* tugev *isoleeritus* ning omapärane feodaalne riigikord. Just nagu Hiina, nii püüdis Jaapangi end kaitsta Euroopa mõju alla langemast läbikäimise keeluga Euroopa riikide suhtes. Jaapani laevnikud tohtisid sõita ainult kohalike rannasadamate vahet. Madalmaade laevad tohtisid tulla ainult ühte Jaapani sadamasse — Nagasakisse. Siingi ei sallitud kõiki välismaalasi, vaid ainult sõjaliselt mittekardetavaid hiinlasi ja hollandlasi ning nemadki ei tohtinud vabalt linnas liikuda. Sellise suletud oleku tõttu jäi Jaapani *laevandus* kaugele maha Euroopa omast, nagu Jaapanile jäid võõraks Euroopa tehnika muudki edusammud.

Riigikorra poolest valitses Jaapanis noil ajul *feodalism*. Mikaado, Jaapani keisri võim oli läinud peaaegu täiesti suurnike (daimiote) kätte. Võimsaim neist oli riigivõimu teostaja ehk *šogun*. Mikaadole oli jäänud peaaegu ainult religioosne aupaiste kui šintoistliku kiriku peale. Suurnikud tugenesid valitsedes vaesemale sõdurite-aadlile, samuraidele. Jaapani feodaalid šoguniga eesotsas rõhutasid kestvate traditsioonide järgimist ning olid vaenulised igasuguseile uuendustele, eriti eurooplaste maalelubamisele.

96. **Jaapan avab oma sadamad välismaalastele (1854. a. alates).** Juba XIX s. esimesel poolel, eriti pärast „oopiumisõda" leidus Jaapanis üksikuid poliitilisi tegelasi, kes nõudsid Jaapani *sadamate avamist* eurooplastele. Nad kartsid, et nende mitteavamisel Euroopa riigid alustavad sõda Jaapaniga. Eurooplaste sõjatehniline üleolek Kaug-Ida rahvaist oli aga Oopiumisõjast saadik täiesti ilmne. Kuid valitsus ei tulnud reformisoovijaile vastu. Ainult merehäda puhul said võõrad laevad loa pöörduda Jaapani sadamaisse.

Jaapani sadamate avamisest välismaalastele olid kõige rohkem huvitatud *Põhja-Ameerika Ühendriigid*, eriti sellest ajast peale, kui nad sõjas Mehhikoga vallutasid Kalifornia San Francisco sadamaga. Kui Jaapani valitsus ei arvestanud ameeriklaste soove sadamate avamise suhtes, siis korraldasid nad Tokio lähedal a. 1853 suurema *sõjalaevastiku demonstratsiooni*. Jaapanlased, kes esmakordselt nägid oma-aja tehnika kõrgusel seisvaid aurulaevu ja kahureid, mõistsid kohe, et nad peavad järele andma. Nad avasid ameeriklastele mõned sadamad, määrasid Ameerika kaupadele odava tollitariifi ning lubasid, et ameeriklased süütegude asjus alluksid Ühendriikide konsuli kohtule. Varsti pärast seda nõutasid paljud *Euroopa riigid* endile samasugused õigused. Nende kaubalepingute tõttu, kus Jaapan isegi loobus kohtuõigusest välismaalaste suhtes ning neile odavaid tolle garanteeris, näis Jaapan langevat veel raskemal kujul välisriikide mõju alla kui Hiina.

97. **Mutsuhito reformid.** Jaapani nõrkuses olid peasüüdlaseks suured feodaalhärrad šoguniga eesotsas, sest nad olid vaenulised uuendustele. Seepärast polnud loota enne feodaalse korra langemist Jaapani muutumist tugevaks riigiks. Seda mõistis väga hästi mikaado *Mutsuhito* (1867—1912) ning isegi osa suurnikke. Toetudes reformisõbralikele ringkondadele ja eriti välismaalastele õnnestus Mutsuhitol teostada Jaapanis põhilisi poliitilisi, hariduslikke ja majanduslikke *reforme*. Kõige esmalt loodi põhjalikult ümber *riigikord*. Feodaalse riigikorra asemele astus esmalt

absolutism, siis *konstitutsiooniline monarhia*. Mikaado sundis a. 1868 šoguni loobuma oma võimust ning ostis suurnikelt sunniviisiliselt ära nende feodaalsed õigused. Kogu võim kogunes mikaado kätte. Eriline sõdurite-aadli, samuraide klass kaotati, riigis pandi kehtima *üldine väeteenistus*. Euroopast palgatud instruktorid muutsid Jaapani sõjaväe Euroopa oma sarnaseks. Võim kogu maal tsentraliseeriti — maakondade üle hakkasid valitsema keskvalitsuse määratud ametnikud, kes meenutasid Prantsuse prefekte. Mõnd aega valitses mikaado absolutistlikult, kuid a. 1889 andis ta riigile uue põhiseaduse, millega loodi kahekojaline parlament. Kuigi viimases jäi kõrge *varandusliku tsensuse* tõttu jaapanlaste kaaluv enamik ilma esindajateta, ometi omasid uuendused suurt tähtsust, kui mõtelda sellele, et vana-jaapani traditsioon arvas mikaado olevat pärit jumalate soost ning varem võim oli läänivürstide käes, kelledel polnud vaja kuskil vastutada.

Hariduse alal ja majanduseluski tõi Mutsuhito aeg suuri muudatusi. Aastal 1872 pandi kogu riigis kehtima üldine *koolikohustus*. Kirik lahutati riigist, budhismi ja šintoismi ei tunnustatud enam kui riigireligioone, koolis asendati usuõpetus ilmliku kõlblusõpetuse ja kodanikuõpetusega. Loodi palju uusi koole, muu seas *4 ülikooli* ning hulk noori jaapanlasi saadeti reisistipendiumidega Euroopasse õppima. Euroopa eeskujude järgi kujunes siin varsti oma *vabrikutööstus*. Seetõttu muutus Jaapanile omaseks liiklemises ja tööstuses, õigusemõistmises ja sõjapidamises Euroopa tehnika. Kuid *maailmavaatelt*, igapäeva kommetelt ja tunnetelt jäid jaapanlased puutumata Euroopa kultuuri mõjust. Läänemaise tsivilisatsiooni koore all elab edasi idamaine hingeline omapära, mis on raskesti mõistetav lääne-eurooplastele.

98. **Hiina-Jaapani sõda (1894—95).** Euroopa tehnika saavutusi üle võttes muutus Jaapan *sõjaliselt* tugevaks riigiks. Jaapani tugevus ilmnes hästi Hiina-Jaapani sõja puhul. Viimane puhkes küsimuse pärast, kumma riigi mõju alla peab kuuluma nõrk *Korea* kuningriik. Kuigi hiinlasi oli rahvaarvult ligemale 10 korda rohkem kui jaapanlasi ning nende hulgas oli küllalt andekaid ja tahte-

rõõmsaid inimesi, ometi kaotasid hiinlased sõja. Rahutingimused osutusid Vene-, Prantsus- ja Saksamaa survel võrdlemisi mõõdukaiks. Kaotuse põhjuseks oli Hiina riigi lõtv tsentralisatsioon, mistõttu sõjajõude ei saadud koguda ja juhtida küllalt mõjuvalt, ning kinnihoidmine vanust hiinapäraseist harjumusist sõjaväes.

Hiina-Jaapani sõja tähtsamaks otseseks tulemuseks oli *Formoosa* saare sattumine Jaapani valitsuse alla. Sõja õnnestumine julgustas Jaapanit ka iseteadlikumalt esinema Euroopa riikide suhtes. Ta kustutas kaubalepinguist maha mõned Jaapanile alandavad või kahjulikud punktid, nagu võõraste allumine konsulaarkohtule ning ülimadalad tollimäärad.

EUROOPA RIIGID MAAILMASÕJA EEL.

RADIKAALIDE VALITSUS PRANTSUSMAAL (1899—1914).

99. **Radikaalide kirikupoliitika peaeesmärk.** Liberaalsete oportunistide järel pääsid Prantsusmaal a. 1899 valitsema radikaalid. Nad seoses Dreyfus'i asjaga leidsid, mis varitses vabariiki monarhistide ja klerikaalide poolt, ning seepärast hakkasid nad tõsiselt mõtlema vabariikliku korra kindlustamisele. Selleks tuli radikaalide arvates kõrvaldada kõigepealt *kiriku* suur *võim* Prantsusmaal. Paavst Leo XIII oli püüdnud küll kõigiti lepitada Prantsuse katoliiklasi vabariikliku korraga, oli ikka andnud mõista, et ta ei taha teha katoliku kiriku saatust olenevaks mingist poliitilisest erakonnast, kuid *Dreyfus*'i afääris selgus radikaalidele, et Prantsuse kiriklaste enamik kaugeltki ei toeta vabariiki. Nad leidsid, et vabariigilgi on mõttetu toetada vaenulist kirikut, ning alustasid võitlust kiriku ja riigi lahutamise eest.

100. **Assotsiatsioonide seadus.** Esimeseks tähtsaks sammuks kiriklaste võimu vähendamisel oli *ühingute* ehk *assotsiatsioonide seadus* (1901), mille järgi usulise sihiga kongregatsioonide asutamiseks ja tegutsemiseks oli vaja hankida valitsusvõimudelt eriluba. Nii anti ühingute seadusega ränk hoop neile *katoliku ordudele,* kelledelt võis karta riigivaenulist tegevust.

Esialgu täideti assotsiatsioonide seadust loiult. Hiljem läks parlament isegi nii kaugele, et keelas kõigile vaimulikele ordudele *õpetamise kooles,* kuna assotsiatsioonide seadus jättis selle õiguse neile vähestele ordudele, kes valitsuse poolt kinnitust leidsid. *Usuõpetus* kaotati täiesti koolide õppekavast. Tuhandeid kongregatsioonide poolt ülalpeetud koole suleti, enamik kongregatsioone kuulutati likvideerituks. Seltskonnas ja saadikutekojas tekitas see järjekindel tegutsemisviis palju ärevust.

101. **Kiriku lahutamine riigist (1905).** Kui paavst (Pius X) oskamatult vahele segas, oma käredas protestis teravalt valitsuse õigusi riivates, katkestas välisminister diplomaatilise läbikäimise Vatikaniga. Nüüd kerkis valitsuses ja saadikutekojas päevakorda *kiriku riigist lahutamine,* mis sai tõsiasjaks a. 1905. Riik tunnustas usu- ja kultusevabadust, kuid loobus katoliku kiriku eelistamisest teistele usunditele. Riik loobus nüüd loomulikult ka *palgamaksmisest* katoliku vaimulikele ning muudest rahalistest kulutustest kiriku heaks, mis tähendas riigile üsna suurt kokkuhoidu. Kiriku ülalpidamine jäi nüüd *usklikkude* eneste hooleks. Riik andis kogudustele ainult tasuta kasutamiseks kirikuhooned, muud kirikule kuuluvad ehitused aga läksid omavalitsuste omandiks. Riik omalt poolt kaotas õiguse kaasa rääkida vaimulikkude valimisel.

Samal ajal kui valitsus ja saadikutekoda mitmesuguste seaduste abil katoliku kiriku suure võimu vastu võitles, viidi läbi *ohvitserkonna puhastamine* marukatoliiklikest ja vabariigivaenulistest ollustest.

102. **Radikaalide sotsiaalpoliitika.** Kaugeltki mitte nii saavutusrikas kui radikaalide kirikupoliitika polnud nende *sotsiaal-*

poliitika. Ometi oli Prantsuse sotsiaalne seadusandlus kaugele maha jäänud Inglis- ja Saksamaa omast.

Mõningaid reforme teostati radikaalide võimul olemise ajal siiski. Radikaalsotsialist *Millerand,* kes XX saj. algul oli kaubandusministriks, viis saadikutekojas läbi seaduse, mille järgi pidi 6 aasta jooksul hakkama kehtima 10-tunnine tööpäev tööstuses. See Millerand'i saavutus ei rahuldanud kaugeltki Prantsuse töölisklonda ja vasakpoolseid sotsialiste — nad nõudsid 8-tunnist tööpäeva. Kaheksatunnise tööpäeva küsimus tuli arutusele ka saadikutekojas, kuid muidu võrdlemisi radikaalne saadikutekoda kukutas ta suure häälteenamusega läbi. Samuti kukkus saadikutekojas korduvalt läbi progressiivse tulumaksu seadus. Alles a. 1914 õnnestus sotsialistidel ja radikaalide vasakul tiival seda koos läbi suruda, kuid selle teostamine lükati nüüdki edasi 1917. aastaks. Muudest radikaalide sotsiaalseist reformidest peaks nimetama invaliididele abiandmise korraldamist *Georges Clemenceau'* ministeeriumi (1906—09) ajal ning üle 65 aasta vanadele töölistele paiuki andmist Briand'i ministeeriumi (1909—11) poolt.

Üldiselt ei rahuldanud töölisi radikaalide võimuloleku ajal töötingimused era- ja riigiettevõtteis. Seepärast esines XX s. algusest Maailmasõjani Prantsusmaal palju *streike.*

Streikide korraldamisel etendasid juhtivat osa käremeelsed sotsialistid, nn. *sündikalistid,* kellede arvates töölised pidid parandama oma olukorda otsese võitluse teel kapitalistliku korraga, seega mitteparlamentaarsel teel. Üheks mõjuvamaks võitlusvõtteks oli streikijail *sabotaaž* — masinate, aparaatide ja muude tööriistade tarvitamiskõlbmatuks muutmine. Valitsus kohtles streikijaid väga karmilt, kasutades streikide mahasurumisel isegi sõjaväe abi. Mitte ainult radikaal Clemenceau ei surunud karmilt maha streike, vaid sama tegi ka radikaalsotsialist minister *Briand.*

103. **Prantsuse ja Inglismaa kokkulepe 1904 („Entente").** Pärast Fašoda konflikti levis Prantsusmaal veendumus, et on või-

matu ajada imperialistlikku poliitikat vastu *Inglismaa* tahet. Seepärast tuli kuidagi kokkukõlastada oma koloniaalpoliitikat Inglismaa omaga. Samuti tundis Inglismaa, kes oli jäänud mõjuvate sõpradeta Euroopa mandril, tarvet läheneda Prantsusmaale. Tegid ju inglastele tõsist muret *Saksamaa* majanduslik võistlus ja sõjalaevastiku järjekindel suurendamine. Teisalt polnud ka Prantsuse ja Saksa vahekord sugugi sõbralik. Seepärast *Prantsusmaa* ja *Inglismaa* lähenesidki teineteisele, et jõudsasti arenevat ja tugevnevat Saksamaad tihedamalt piirata. Aastal 1904 jõudsidki inglased ja prantslased koloniaalpoliitilistes küsimustes kokkuleppele („Entente"). Prantsusmaa tõotas, et ta ei nõua Inglise okupatsiooniväe lahkumist Egiptusest. Inglismaa tagas selle eest Prantsusmaale Marokos tegutsemisvabaduse. Nii saadi seekord raskustest üle puhtdiplomaatilisel teel, ilma sõjaähvardusteta.

104. **Maroko konfliktid (1905—11).** Prantsusmaa ihkas väga endale *Marokot*. Ta vajas Marokot ühenduse loomiseks *Alžeeria* ja oma Lääne-Aafrika asumaade vahel. Saksamaa aga ei tahtnud teadagi Maroko langemisest Prantsusmaa ülemvalitsuse alla ja tegi ettepaneku kokku kutsuda rahvusvaheline konverents Maroko küsimuse lahendamiseks. Prantsuse välisminister *Delcassé* oli konverentsi vastu. Aastal 1906 Algecirasesse kokkukutsutud konverentsil, kus olid peale suurriikide esindatud ka väikeriigid, jäi Saksamaa üksinda. See konverents kujunes riikide trustiks Saksamaa vastu, mis ei arvestanud ta majanduslikke huve Marokos. Samuti Itaalia asus Inglismaa ja Prantsusmaa poolele, kartes oma pikka kaitseta rannikut. Sellega oli Kolmikliit purunenud. Saksamaa oli tõstnud küsimuse, kuid andnud käest otsustamise selle üle ja seega suurendanud vastaste üleolekutunnet. Ainult keskriikide poliitika täieline ümberorienteerumine oleks võinud ohust välja viia.

Suurem osa Prantsuse reformidest Marokos leidis konverentsi poolt tunnustamist. Algecirase konverents lähendas kahtlemata *Prantsusmaad* Vene- ja Inglismaale. Aastal 1911 tungisid Prantsuse väed maale ning *okupeerisid* sõjaliselt tähtsamad punktid,

muu seas ka pealinna Fessi. Jälle protestis Saksamaa, kelle elulised huvid olid kaalul, prantslaste teguviisi vastu ning saatis ühe oma kahuripaatidest demonstratiivselt Maroko sadamasse *Agadiri*. *Saksamaa* nõudis julgesti endale kas osa Marokost või mingist Prantsuse asumaast. Samal 1911. a. toimuski Prantsusmaa ja Saksamaa vahel kokkulepe. Saksamaa tunnustas Prantsusmaa *protektoraati Marokos*, kuid Prantsusmaa pidi loovutama *Saksamaale* suuremaid maa-alasid *Kongo jõgikonnast*. Edasi tõotas veel Prantsusmaa, et ta protektoraati Marokos ei kasuta majanduslikult oma huvides. Kaubanduse reguleerimisel ja avalike tööde väljaandmisel ei tohtinud valitsus teha vahet rahvuste vahel.

1911. a. lepingust hoolimata säilis teatav pinevus Prantsus- ja Saksamaa vahel. Prantslased polnud veel ikka unustanud Elsass-Lotringi kaotust. Et Aafrika oli peaaegu täiesti ära jagatud Euroopa riikide vahel, siis Saksamaa oleks pidanud endale uusi asumaid soovides saama neid mõnelt teiselt koloniaalriigilt. Seda teati ning kardeti Prantsusmaal. Nii Prantsus- kui ka Inglismaa, kes olid haaratud asumaade ahnitsemisest, ei tahtnud mõista Saksamaad ja temale kindlustada väärikalt asumaid, et vältida tulevikus suuri rahvusvahelisi konflikte.

105. **Välispoliitilise pinevuse mõju prantsuse rahva meeleollu.** Pinev vahekord Saksamaaga Maroko küsimuses ja *Saksamaa* hoogus ning kavakindel *relvastumine* sundisid valitsust ja rahvast *Prantsusmaal* tõsiselt arvestama sõjavõimalust. Hädaohtlikus olukorras ärkas ellu *prantsuse rahva* enesekaitse instinkt, tekkis tugev rahvustunne ja sõjaka meeleolu tõus. Varemini olid rahvuslikkust rõhutanud voolud lähtunud kuningriiklaste leerist, nüüd haaras ka vabariiklikult mõtlevaid ringkondi elav rahvustunne. Prantsuse autorid ülistasid Prantsusmaad kui maailma kultuurilist keskpunkti, Pariisi kui valgushälli. Haritlasi kutsuti järele mõtlema prantsuse omakultuuri üle ning vabanema kõigest võõrast. Ajalehtedes ja isegi koolides jutlustati *revanši* Saksamaale. Õpilaste keskel asutati laskuriteühinguid ja muid patriootilisi ringe.

Koos *rahvustunde* ärkamisega kaldus prantsuse rahvas parteipoliitiliselt enam paremale poole. Kodanike enamik hakkas kartma, et kui vasakpoolsuse hoogus kasvamine jatkub, mis avaldus Prantsusmaal XX saj. algusest peale, siis jõutake välja sotsialismile.

106. **Prantsuse rahva majanduslik seisund.** Sotsialistlik kord ei veedelnud Prantsuse jõukat ja arvukat keskkihti. Teiselt poolt tööliskond ei etendanud Prantsuse rahvastikus kaugeltki nii suurt osa kui näiteks Saksa- ja Inglismaal. Oli ju tööstuse tähtsus kogu rahvamajanduse suhtes siin kaugelt väiksem. Prantsusmaa on tüübiline *väikeste kapitalide* maa, sest Suurest Prantsuse revolutsioonist saadik oli talupojahulkade jõukus aina kasvanud, tänu hästijagatud maale ja selle viljakusele. Samuti muutusid jõukaks paljud kokkuhoidlikud ametnikud. Üldse oli keskmise prantslase ideaaliks hoida kokku endale väike varandus ning elada siis rahuliku mittepillava rantjeena selle protsentidest, tehes ainult meelelahutuseks pisut huvitavat tööd, kasvatades näiteks kodulinde või harides oma aiakest.

107. **Valitsuse relvastumispoliitika.** Koos üldise meeleolu parempoolseks muutumisega hakkasid valitsustes XX s. teise aastakümne algul peaosa etendama *mõõdukad radikaalid*, kes hakkasid sõjaks ettevalmistusi tegema. Eriti hoolitsesid riigi sõjalise jõu suurendamise eest *Poincaré* ja *Barthou* ministeerium. Et prantsuse rahva loomulik *juurdekasv* oli jäänud väga väikeseks (a. 1910 sündis 400 000 poeglast, a. 1870 ümber oli sündinud 500 000), siis vähenes loomulikult ka sõdurite arv. Seda pahet võis Prantsusmaa kompenseerida ainult *väeteenistuse pikendamise* teel. Sõjateenistuse aeg pikendatigi (1913) kahelt aastalt kolmele. Koos sellise ettevalmistusega sõjaks kasvas loomulikult riigi eelarve, nagu mitmes muuski Euroopa riigis samal ajal.

108. **Antimilitaristlik liikumine Prantsusmaal.** Samal ajal kui kodanlikes kihtides levis isamaaline ja sõjakas vaim, muutusid Prantsuse *töölisringkonnad* aina radikaalsemalt *sõjavastaseks*. Sündikalistid üritasid Prantsusmaal suurejoonelist patsifistlikku propagandat.

Prantsuse *antimilitaristlikul* liikumisel oli rahu ajal üsna jõuline ilme, kuid Maailmasõja puhkemisel ta haihtus. Rahvustunne haaras ka töölisringkondi. Prantslaste kokkukuuluvus- ja kohusetunne oli võimsam tööliste kavatsusest mitte sõdida kodanliku riigi eest. Erakonnad parlamendis unustasid oma tavalised tülid, liitusid üheks „pühaks uniooniks", isegi sotsialistlik partei hääletas üksmeelselt sõjaks krediitide lubamise poolt.

NIKOLAI II VALITSUSAEG VENEMAAL MAAILMASÕJA PUHKEMISENI.

109. **Nikolai II isik.** Aastal 1894 Vene troonile pääsnud Nikolai II oli lihtsameelne inimene, vaimuanneteta ja tahtetegevuseta, kes ei suutnud süveneda ei poliitilisse olukorda ega sõjaväelistesse küsimustesse. Aleksander III tagurlikud nõuandjad jäid ka tema juhtijaiks ning hiljem lisandusid neile teised. Vastavalt surnud isa soovile kui ka nõuandjaile püüdis ta Venemaad valitseda absolutistlikult.

110. **Välispoliitika a. 1890—1904.** Nagu Aleksander III ajal, nii suundusid ka Nikolai valitsemisaja esimesel poolel Venemaa *ekspansioonitungid Kaug-Itta.* Balkani küsimuses ajas Venemaa Austria suhtes leplikku poliitikat, et omada vabu käsi Aasias. Kesk-Aasias ja Kaug-Idas leidsid Vene kaubad, mis Euroopas veel võistlusvõimelised polnud, kergemini turgu, ning turu jäädavaks kindlustamiseks pidi valitsus laiendama sinna ka oma poliitilist võimu. *Kesk-Aasias* läks a. 1895 lõplikult Vene valdusse Pamiir, mis varemini kuulus Afganistanile. Küll palus Afganistani emiir inglastelt kaitset Venemaa vastu, kuid Gladstone'i rahusõbralik ministeerium jättis pikemate diplomaatiliste sõneluste järel Pamiiri venelastele. Samal 1895. a., kui inglased loovutasid Pamiiri venelastele, lõppes Jaapani-Hiina sõda esimese võiduga. See aga käis Vene huvide vastu. Kartes Jaapani mõju ja võimu

kasvamist sundis *Venemaa* ühes *Prantsus-* ja *Saksamaaga* Jaapanit Hiinale tagasi andma suure osa võidetud maist, nende seas Liaotungi poolsaare ühes Port Arthuri sadamaga. Hiljem läksid samad maa-alad ja ka Mandžuuria lepingu põhjal *Vene* mõjupiirkonda. *Liaotungi* poolsaar anti venelastele rendile. Venemaa kindlustas hoolega Port Arthurit, ehitades tema lähedusse veel teise sadama *Dalni*. Dalni kaubasadama ja linna loomiseks ning Siberi raudtee ehitamiseks kulutati tohutud summad raha. Kindla ühenduse loomiseks Vladivostoki ja Port Arthuri vahel vajas *Venemaa* mõningaid vahejaamu, kus ta laevad võisid peatuda. Seepärast oligi Vene valitsus huvitatud *Korea* ja ta rannikmaade oma mõju all hoidmisest. Teisalt pidas *Jaapan* Koread oma loomulikuks majanduslikuks tagamaaks ning asumaaks tulevikus. Hoolega valvas Jaapan iga sammu järele, mis Venemaa Koreas ja Hiinas ette võttis, ning valmistas end tarbe korraks sõja vastu. Eriti rahutuks muutus Jaapan, kui venelased a. 1900 oma mõjuvõimu veelgi laiendasid. Mainitud aastal tekkis Hiinas verine võõrastevaenuline liikumine, mis inglastelt sai *bokserite* (s. o. poksijate) *mässu* nime. Bokserite mäss oli Venemaale heaks ettekäändeks, et okupeerida kogu *Mandžuuria* ja *Põhja-Mongoolia*. Mässu mahasurumisest võtsid osa kõik Euroopa suurriigid ja ka Jaapan. Samal aastal läks Vene protektoraadi alla ka *Tiibet*, kuigi ainult väheseiks aastaiks. Korduvalt püüdis nüüd Jaapan rahulikul teel Venemaaga kokku leppida mõjualade suhtes Koreas ja Mandžuurias, kuid tema püüded ei andnud tulemusi. Vene juhtivad sfäärid püsisid liig kindlas usus oma võimeisse ning alahindasid jaapanlasi.

111. **Vene-Jaapani sõda (1904—05).** Üha enam teravnesid vahekorrad. Venemaa valmistus sõjale, sõlmides neutraliteedilepinguid Saksamaa ja Austria-Ungariga. *Jaapan* leidis endale a. 1902 liitlase *Inglismaas*, kes lubas teda rahaliselt toetada. 1904. a. veebruaris puhkeski sõda.

Jaapanlaste väed marssal *Ojama* ülemjuhatusel osutusid võidukamaks venelastest, keda halvasti juhtis kindral *Kuropatkin*.

Õnn sõjas kaldus jaapanlaste poole. Nad vallutasid Port Arthuri, võitsid Vene laevastiku *Tsušima* lahingus ja kihutasid venelased välja nii Koreast kui ka Mandžuuriast. Pärast Tsušima lahingut, seda nn. „Vene Trafalgari", ei jäänud valitsusel muud üle kui asuda rahuläbirääkimistele, mis leidsid aset *Portsmouthis* (Ameerikas), kus Vene esindajaks oli *Witte*, arukaim Vene riigimeestest. Võrreldes puhtsõjalise kaotusega polnud rahutingimused Venemaale rasked. Ta kaotas poole Sahhalini saarest, Liaotungi poolsaare Port Arthuri ja Dalni sadamaga ja osa Ida-Hiina raudteest Jaapanile ning pidi tunnustama Jaapani protektoraati Koreas. Kui Jaapan nii kergeil tingimustel rahu tegi, siis sündis see suurel määral *Inglismaa* ja *P.-A. Ühendriikide* mõjul, kelle huvides polnud nähtav Jaapani tugevnemine idas.

112. **Sisepoliitika a. 1890—1904.** Sisepoliitikas käidi Nikolai II ajal edasi mööda Aleksander III tallatud rada. Endiselt eelistati *bürokraatlikku* ja absolutistlikku valitsemisviisi.

Endist viisi jatkus ka *kreeka-õigeusu kiriku* soodustamine ning teiste usundite tagakiusamine. Riigiameteisse pääsid peaaegu ainult õigeusulised. Pealegi jatkas tsaar piirmaades oma isa hoolimatusega *venestamispoliitikat*, mistõttu vaen valitsuse vastu aina kasvas.

Talupoegade ja *tööliste olukorra* parandamiseks ei tehtud midagi mõjuvat. Ühe suurstreigi puhul Peterburis lubas valitsus küll lühendada tööpäeva 10 tunnile, kuid tegelikult pandi 1897. a. seadusega kehtima $11^1/_2$-tunnine tööpäev.

See, et töölised oma olukorra parandamiseks ei suutnud algul palju ära teha, on seletatav valitseva korra stabiilsusega ja tööliste organiseerimatusega, kuigi Vene tööstus arenes võrdlemisi kiiresti, millega käis kaasas tööliste arvu kasvamine. Aastail 1860—99 kasvas tööstustööliste arv ligi neljakordseks. Võrdlemisi jõudsasti arenes ka Venemaa kaubandus, saates tooraineid lääne- ja vabrikusaadusi idamaile. Hoogsa majandusliku arengu ja kullatagavara kasvamise tõttu võimaldus Venemaal siirdumine paberiliselt vääringult kuldvääringule, mille teostas

rahaminister Witte. Witte rahauuendus õnnestus. Vene-Jaapani sõjast ja 1905. a. revolutsioonist hoolimata püsis rahakurss stabiilsena ja paberraha vaba ümbervahetamine metallraha vastu ei katkenud. Witte ajal pandi kehtima ka *viinamonopol*, mis osutus riigile suureks tuluallikaks. Tööstus-kaubandusliku arenguga seoses kasvas ka linnakodanluse, intelligentsi ja tööliste sotsiaalpoliitiline kaal, mis ei jätnud mõju avaldamata Venemaa tulevikule.

Võlgade ja maksude ning maapuuduse all kannatavate *talupoegade olukorra* tegi käsiteldaval ajastul aina raskemaks viljahindade langus. Osalt oli selles süüdi Lõuna-Ameerika *terav võistlus* maailmaturul, osalt lohakad Vene *eksportöörid*, kes rikkusid Vene vilja hea nime, vedades ta välja halvasti sorteerituna. Otse meeleheitlikuks aga muutus talupoegade seisund siis, kui muudele hädadele seltsisid *ikaldused*, mistõttu nälja-aastad olid sagedad.

113. **Opositsioonilised liikumised.** Valitseva korra pahede ja valitsusvaenuliste tegelaste kihutustöö tõttu muutus opositsioon kehtiva režiimi vastu aina suuremaks. Ainult vähesed rahulolematud omasid kindlaid arvamusi selle kohta, kuidas tuleks muuta kehtivat süsteemi. Teadlikud olid *semstvote* ja muude *omavalitsuste tegelased*, kes ihkasid parlamentaarset korda ning bürokraatia kõikvõimsuse kadumist. Kaugemale oma soovides läksid *sotsiaalrevolutsionäärid* (endiste „naroodnikute" vaimsed järglased) ning *sotsiaaldemokraatlik partei* (1898), kes tahtsid poliitiliste ümberkorralduste kõrval ka valitseva eramajandusliku süsteemi kitsendamist või kaotamist. Vene sotsiaaldemokraatia aktiivsemaks poliitikuks oli *Lenin*. Piirmaades seltsisid muude opositsioonimotiividega veel vähemusrahvuste autonoomiataotlused.

114. **1905. a. revolutsioon.** Juba XX s. algul valitses riigis üsna terav rahulolematus. Esines tihti streike, üliõpilaste ja talupoegade rahutusi. Ometi tekib revolutsioon alles siis, kui *sõda Jaapaniga* näitab Vene riigi nõrkust ning teeb valitsuse väga eba-

populaarseks. Aastal 1904 nõuab semstvotegelaste kongress rahvaesindajate kokkukutsumist. Samale seisukohale asub ka Moskva linnavolikogu. Ärevus riigis kasvab, tekivad rahutused ja kõigepealt linnades.

Ka *sõjalaevastikus* puhkesid rahutused. Iga kaotuse järel Kaug-Idas kasvasid vene seltskonna nõudmised. Valitsuse tagasihoidlikud reformilubadused ei rahuldanud enam kedagi. Oktoobris puhkes *Venemaal üldstreik*, suurim poliitiline streik, mida ajalugu tunneb. Samal ajal rüüstasid ärevad talupojad maal mõisu. Üldstreigi tõttu oli valitsus lõpuks sunnitud järele andma. *30. oktoobril* (uue kal. järgi) ilmus keisri *manifest*, milles ta lubas: 1) kindlustada rahvale kodanliku vabaduse isikupuutumamatuse, süüme-, sõna-, koosoleku- ja ühingute asutamise vabaduse alusel; 2) laiendada kokkukutsutava riigiduuma valimisõigust; 3) panna kehtima „vankumatu korra, et ükski seadus ei astu jõusse riigiduuma heakskiitmiseta". Ministrite komitee muudeti ministrite kabinetiks, mille eesotsas seisis peaminister. Selleks sai *krahv Witte*. Niipea kui Witte manifestiga Peterburi jõudis, lakkas üldstreik.

Manifesti mõju oli väiksem, kui seda lootis valitsus. *Rahutused* kestsid *edasi* nii linnas kui maal (ka Läänemeremaades). Linnades asutati tööliste saadikute *nõukogud*. Siiski polnud liikumisel enam endist sisemist jõudu. Sotsiaaldemokraadid, eriti nende vasakpoolne tiib „enamlased" (Lenini juhtimisel) arvasid („vähemlased" olid mõõdukamad), et revolutsiooni eesmärgiks pole mitte konstitutsiooniline riigikord, vaid teda tuleb jatkata proletariaadi diktatuuri saavutamiseni. Enamlaste mõju töölisringkonnis kasvas 1905. a. lõpupoolel järjekindlalt. Mõõdukad liberaalsed kihid ning isegi sotsiaalrevolutsionäärid kartsid nii kaugele minevaid sotsiaalseid püüdeid ega tundnud enamlastele kaasa. Vastolud tekkisid ka vene revolutsionääride ja muulasist revolutsionääride vahel vähemusrahvuste autonoomia küsimustes. Revolutsioonilise rinde killustatuse tõttu võis valitsus asuda aasta lõpul *reaktsiooni teele*. Peterburi tööliste saadikute nõu-

kogu arreteeriti, mis ei tekitanud tööliste keskel peaaegu mingisugust liikumist. Valitsus jäi seisukorra peremeheks.

115. **Riigiduumad.** 1906. a. algul ilmus uus manifest, mis seadusandliku asutusena riigiduuma kõrval nägi ette veel *riiginõukogu*, kelle liikmeist tsaar nimetas pooled. Ükski seadus ei võinud jõustuda ilma riigiduuma ega riiginõukogu heakskiitmiseta. Umbes samal ajal, kui manifest avaldati, algas valimiseelne kihutustöö. Sellest hoolimata et valitsus oli püüdnud luua endale soodsat ja õige keerulist valimisseadust, oli *esimene riigiduuma* koosseisult üsna radikaalne. Suurimaks erakonnaks oli seal *konstitutsioonilis-demokraatlik* („kadettide") partei. Varsti pärast kokkutulekut asus duuma *agraarküsimuste arutamisele*. Kadetid esitasid eelnõu, mille järgi tuleks võõrandada suurmaaomand tasu eest ning jagada maa talupoegadele. Talupoegade saadikud ühinesid selles küsimuses kadettidega. Valitsuse seisukohad läksid aga agraarküsimuses, nagu muudeski küsimustes, duuma omadest täiesti lahku. Kui duuma kavatses pöörduda proklamatsiooniga rahva poole, et see toetaks tema agraarseaduse eelnõu, siis ajas valitsus *duuma laiali*. Alistunud ning pettunud rahvas reageeris sellele peaaegu täielise vaikimisega. Suur osa saadikuid sõitis *Soome* (Viiburisse) ja avaldas siit rahvale üleskutse, millel polnud aga mingisuguseid tegelikke tagajärgi.

Pärast duuma laialisaatmist, mil peaministriks sai *Stolõpin*, andis valitsus iseseisvalt (Põhiseaduse § 87 põhjal) välja rea uusi seadusi. Üks neist andis talupoegadele õiguse nõuda, et nende maad eraldataks mir'i maist eraomandi alusel *iseseisvaiks talundeiks*. See oli tähtis samm Vene agraarolude arenemise teel. Ka tegi valitsus mõndagi maasoovijate kasuks, luues neile asustusvõimalusi Siberis.

Ka *teine duuma*, mis 1907. a. algul kokku astus, oli radikaalne. Seepärast polnud temagi iga kuigi pikk. Seejärel oktruajeeriti uus valimisseadus, mis vähendas talupoegade ja suurendas *suurmaaomanike arvu* tulevases duumas. Kolmas ja neljas duuma (kuni a. 1917) olid kaugelt parempoolsemad ja natsionalistliku-

mad ning seega vastuvõetavamad valitsusele ja jõukaile. Juhtivat osa hakkasid nüüd kadettide asemel etendama *oktobristid*, kes olid mõõdukad ja seisid oktoobrimanifesti alusel, tunnustades põhiseadust ning kodaniku põhiõigusi, kuigi piiratud kujul. Nad seisid kadettide ja neist paremal seisvate rühmade vahel, kes põhiseadust üldse ei tunnustanud. Poliitiline elu muutus rahulikuks. Duuma ei ihanud kuigi suuri reforme ning enamiku neistki, mida ta kavatses, kukutas riiginõukogu läbi.

Poliitilise rahunemise saabumine oli suurelt osalt *Stolõpini* teene, kes tegutses peaministrina kuni a. 1911, mil ta revolutsionääride poolt surmati. Palju aitasid Venemaa rahunemiseks kaasa ka mõned väga head vilja-aastad, mille tagajärjel kogu rahva elujärg paranes.

116. **Välispoliitika a. 1906—14.** Pärast Vene-Jaapani sõja kurba lõppu ei mõeldud Venemaal tõsiselt *revanšile*. Pigemini kardeti, et Jaapan ei piirdu seniste vallutustega, vaid alustab Venemaaga uut sõda. Seepärast püüdiski Venemaa hoiduda igasuguseist konfliktidest Euroopa riikidega. Aastal 1910 õnnestus Vene diplomaatidel sõlmida *Jaapaniga neutraliteedileping* sõja juhuks Hiina või Saksamaaga. Mõjualad Hiinas määrati kindlaks: Põhja-Mongoolia pidi kuuluma Vene, Lõuna-Mongoolia Jaapani ülemvalitsuse alla. Veel enam kui leping Jaapaniga parandas Vene välispoliitilist olukorda a. 1907 Inglismaaga saavutatud kokkulepe koloniaalküsimustes. Sidemed Prantsusmaa ja Venemaa vahel muutusid aina tugevamaks. Nii kindlustatuna hakkas Venemaa jälle ajama julgemat *Balkani-poliitikat*, mistõttu ta sattuski Maailmasõja keerisesse a. 1914.

ITAALIA XX S. ALGUSEST MAAILMASÕTTA ASTUMISENI (1915).

117. **Toodangu ja kaubanduse tõus.** Pärast Crispi ebaõnnestunud katset luua Itaaliast suurt asumaaderiiki vaibusid mõneks

ajaks Itaalia ekspansioonipüüded. Valitsuse ja rahva huvi kandus nüüd enam riigi *sisemisele arengule*, ning see oli XX s. algul üsna kiire. *Viktor Emanuel III*-nda valitsusaastad, alates a. 1900 kuni Itaalia Maailmasõtta astumiseni, tähendasid suurt tõusu Itaalia materiaalses ning ka vaimses kultuuris. *Põllunduses* võeti tarvitusele uusi maaharimisviise, mistõttu põllupinna tootlikkus tunduvalt suurenes. Eriti kiiresti kasvas aga *tööstus*, sellest hoolimata et Itaalias puudusid vajalikest tooraineist raud ja süsi peaaegu täiesti. Osalt saadi mainitud toorainete puudusest üle sisseveo abil, osalt püüti kivisöe puudumist korvata veejõuga. Selleks pakkusid häid võimalusi Itaalia mägedest allavoolavad jõed. Nii võis Itaalia tõusta kord *elektrienergia* tootmise poolest kolmandaks maaks maailmas, jäädes taha ainult Ameerika Ühendriikidest ja Kanadast. Tööstusharudest tegid eriti suuri edusamme tekstiiltööstus, kaltsiumkarbiidi-tööstus ja autotööstus. Koos tööstuse kasvamisega tõusis ka Itaalia väljavedu väga jõudsasti (1890—1907 118% võrra).

118. **Töölisliikumine ja ühistegevus.** Koos tööstuse jõudsa kasvamisega edenes ka tööliste koondumine ametiühinguisse. Itaalia töölisliikumises avaldus haruldane solidaarsustunne erialade tööliste vahel. See avaldus näiteks *solidaarsusstreikides*, samuti streikijate laste ülalpidamises töölolijate poolt. Itaalia ametiühingud korraldasid mitu üldstreiki. Majanduslik võitlus streikide kaudu andis töölistele palju suuremaid tulemusi kui võitlus anarhistlike võtetega, mida kalduti harrastama XIX sajandil.

Palgavõitluse kõrval ametiühingute kaudu tõstsid tööliste ja talupoegade majanduslikku taset mitmesugused *ühistegelised ettevõtted*, näit. tööühingud, kes endi peale võtsid mitmesuguseid suuremaid töid, nii et kogu sissetulek neist langes ühingu liikmeile, mitmesugused tarbijateühingud, põllumajanduslikud kassad *maaparanduslaenu* andmiseks, ühingud paremate põllutööriistade, -masinate ja kariloomade soetamiseks.

119. **Sotsiaalsed reformid Viktor Emanuel III ajal.** Tööliste ja põllumeeste omaabi kõrval aitas nende hüvangule kaasa väikse-

mal määral ka valitsuse *sotsiaalseadusandlus*. Edenenud töökaitsemaade Saksamaa ja Inglismaa seaduste kõrval tundusid Itaalias antud seadused olevat üsna arad ning algelised.

Üsna suuri tulemusi andsid valitsuse ja omavalitsuse sammud *rahva tervishoiu* parandamiseks. XIX s. Itaalia oli kuulus oma halbade hügieeniolude poolest — malaaria laastas siin sageli taudina ning kooleragi polnud haruldane külaline Itaalia linnades. Hoolitsedes tervishoiunõudeile vastavate *veevärkide* eest õnnestus itaallastel vähendada koolerahädaohtu. Malaaria vastu võitlemiseks andis parlament välja vastava seaduse, mis muu hulgas lubas haigeile tasuta *ravimeid* ja *arstiabi*. Selliste sammude tõttu hakkas rahvastiku surevus kiiresti vähenema.

Koos tervishoiuliste olude parandamisega õnnestus valitsusel tunduvalt arendada ka *rahvaharidust*. Kirjaoskamatute arv püsis ikka veel suurena Lõuna-Itaalias, kus kogukonnad toetasid koole väga ihnelt.

120. **Poliitilised reformid.** Poliitilistest reformidest käsiteldaval ajajärgul väärib tähelepanu *valimisreform*, mis teostati *Giolitti* valitsuse ajal 1912. Viimane andis valimisõiguse kõigile kodanikele, mistõttu valijate arv suurenes umbes $2^1/_2$ korda. Seejuures hakati saadikuile ka *palka* maksma. Giolitti valitsuses oli uusi ministreid vasakpoolsete hulgast, muuseas ka radikaal Nitti. Valitsuse deklaratsioon (4. apr. 1911) lubas sotsiaalsel alal kindlustusi vanaduse ja invaliidsuse korraks, kusjuures riik oleks tarvilised summad hankinud elukindlustuse riikliku monopoliseerimisega. Elukindlustuse riigistamine tekitas parlamendis tugeva opositsiooni, mis aga vaibus õnneliku välispoliitika mõjul. Sõda Tripolise pärast Türgiga kestis a. 1911—12 ja lõppes Itaaliale õnnelikult. Kui valitsus teatas parlamendis Tripolise ja Kürenaika annekteerimisest, ei tahtnud ovatsioonid seal lõppeda.

121. **Itaalia välispoliitika muutub aktiivseks. Tripolitaania vallutamine (1911—12).** Pärast Crispi asumaade-poliitika fiaskot itaallaste isamaa-armastus avaldus rahusõbraliku kultuurpat-

riotismina. Kuid 1910. a. paiku tekkis Itaalias sõjakas *rahvuslik liikumine*, mis nõudis *imperialistlikku* vallutuspoliitikat. Itaalial oli tarve asumaade järele palju suurem kui teistel Euroopa suurriikidel, sest *rahvatiheduselt* ületasid teda Euroopas ainult Inglismaa ja Belgia. Seejuures polnud aga Itaalial eeldusi nii intensiivseks majanduseluks kui mainitud maadel. Seepärast seisiski Itaalia väljarändajate arvult Euroopas esikohal. Alles a. 1911, kui prantslased alistasid Maroko, leidsid itaallased, et on viimne aeg soetada ka endale asumaid. Kogu Põhja-Aafrika oli juba ära jagatud Euroopa riikide vahel, peale *Tripolitaania*, mis allus Türgimaale. Tripolitaaniat püüdsidki vallutada itaallased, mistõttu tekkis Türgimaaga sõda. Sõda näis venivat pikale ja muutuvat Itaaliale kulukaks. Ent Türgi-vastase Balkani liidu tekkimine sundis lõpuks Türgit järele andma ja rahu sõlmima. Itaalia lootused Tripolitaania abil vähendada väljarändamist muile maile ei täitunud aga kuigi suurel määral.

122. **Itaalia astumine Maailmasõtta (1915) kui irredentistliku voolu võit imperialistliku üle.** Maailmasõja puhkemisel oleks võinud oodata, et Itaalia kui Kolmikliidu riik kuulutab sõja Prantsusmaale. Midagi sellist aga ei toimunud, kuigi käremeelsed natsionalistid arvasid, et nüüd on saabunud aeg koos Austria ja Saksamaaga teostada imperialistlikke püüdeid. Itaalia poliitikute ja rahva enamik oli sellise sõja vastu. Itaalia jäi esialgu *erapooletuks* ning kuulutas a. 1915 koguni *sõja* senistele kaaslastele Kolmikliidus.

Põhjused, mis sundisid muutma Itaaliat oma seisukohta rahvaste peres, olid mitmesugused. Maailmasõja-eelseil aastail oli Itaalia mõnevõrra pettunud oma liitlastes. Kui Austria annekteeris Bosnia, siis nõudis Itaalia endale asjata Albaaniat. Sõjas Türgiga ei saanud Itaalia laiendada sõda Türgi Euroopa aladele Austria vastuseisu tõttu. Imperialistlik sõda koos Austria ja Saksamaaga oli ühelt poolt praktiliselt väga *hädaohtlik* ning teiselt poolt ei suutnud tema sihid vaimustada itaalia rahvast. Nagu teada, on Itaalial väga pikk *randjoon*, mida sõja puhul

Inglismaaga oleks olnud väga raske kaitsta. Ka oleks lakanud sõja puhul *Inglismaaga* hädatarviline *raua* ja *kivisöe* sissevedu Inglismaalt. Teiseks tundus itaallaste enamikule vähesobivana ajada imperialistlikku vallutuspoliitikat päris võõraste alade pärast. Palju vaimustavam oleks olnud sõdida oma suguvendade vabastamiseks *Austria valitsuse* alt ning ühendamiseks Itaaliaga. Et irredentistliku poliitika kasuks kõnelesid ka praktilised kaalutlused, siis algaski Itaalia sõda oma seniste liitlastega. Itaalia diplomaadid väitsid, et Austria pole täitnud oma liidukaaslase kohust, esitades Itaaliaga läbi rääkimata Serbiale ultimaatumi, mis Maailmasõja vallandas. Austria pidas nende arvates vallutus-, mitte kaitsesõda, kuna liit oli sõlmitud ainult kaitsesõja korraks.

RADIKAALNE INGLISMAA (1906—14).

123. **Tööerakonna asutamine.** Kuni 80-ndate aastateni leidsid *sotsialistlikud ideed* inglise tööliste keskel vähe *pinda*. 80-ndate aastate kestel muutus tööliste seisund. Välisvõistluste tagajärjel sagenes *tööpuudus*, mille all kannatasid iseäranis erioskusteta töölised, nagu sadama- ja raudteetöölised, madrused, põllutöölised, keda ettevõtjad tavaliselt palkasid tööle ainult lühikeseks ajaks. Õppimata töölised olid kauemat aega *organiseerimata*. Nende organiseerumine ametiühinguisse toimus 80-ndail aastail.

Uued ametiühingud seadsid üles kaks *peanõuet:* 8-tunnine tööpäev ja maa ning teiste tootmisvahendite natsionaliseerimine, kusjuures maa läheks nende kätte, kes teda ise oma tööjõuga on harinud. Varsti tunnustaski kõigi trade-union'ide kongress (1890) nimetatud sotsialistlikud nõudmised omaks. Ka leidis ikka enam poolehoidu iseseisva sotsialistliku *tööerakonna* (Labour Party) asutamine, kes esineks valimistel omade kandidaatidega. Aastal 1893 saigi tõsiasjaks iseseisev tööerakond, kes 10 aastat hiljem saatis parlamenti juba 14 esindajat, a. 1906 aga koguni 54.

Nii hakkas tööerakond aina suuremat osa etendama nii parlamendis kui ka Inglise ühiskondlikus elus ning senised kodanlikud parteid pidid teda tõsiselt arvestama.

124. **Liberaalide valitsus (1905—15).** 1905. a. parlamendivalimised tõid suurima võidu liberaalidele, aga ka tööerakond ja Iiri Home-rule'i partei võitsid juurde hulga kohti. Need kolm erakonda tegutsesid koos parlamentlikes võitlustes lähima 9 aasta jooksul ja toetasid liberaalidest koosnevat valitsust mitmesuguste reformide teostamisel. Nimekamad kujud liberaalide valitsuses olid peaminister lord *Asquith* ja varakantsler *Lloyd George*. *Asquith* oli tõsisem protektsionismi arvustaja ning tema ajal anti kogu vabameelsele poliitikale uus, nimelt *sotsiaalseadusandluse* iseloom.

125. **Töökaitse ja hoolekande reformid.** Liberaalide valitsusaeg oli ennenägematult rikas radikaalsete *sotsiaalreformide* poolest. Valitsus tegi kõik, mida suutis, et lepitada vaeseid rahvakihte kapitalistliku korraga ning võtta pinda revolutsioonilise sotsialismi levimiselt. Kõigepealt andis valitsus rea seadusi, mis kindlustasid kehvikute lastele tasuta alghariduse ja võimaldasid neil tasuta süüa *koolide* juures asutatud *söögitubades*. Tööliste *tööaega* reguleeriti ja piirati. Naiste öötöö keelati täiesti, meeste öötöö võimalusi piirati. Mäekaevandustes pandi (1908) kehtima 8-tunnine tööpäev. Et kord-korralt teravnevat sotsiaalset võitlust riigi ja rahvamajanduse huves rahulikumaisse rööpaisse asetada, esitas peaminister *Asquith* saadikutekojale seaduse-eelnõu *palga alammäärade kohta söekaevandustes*, mis üsna kiiresti mõlemas kojas vastu võeti. Koha peal olid tasumiinimumi määrajaiks *segakomisjonid* tööliste ja ettevõtjate esindajaist. Liberaalide poolt viidi a. 1909 läbi *paiukiseadus*. Paiukit hakati maksma kõigile kodanikele, kes üle 70 aasta vanad, kelle sissetulek ei ulatu üle 31 naela 10 šillingi aastas ning kes olnud Briti alamad vähimalt 20 aastat. Aastal 1911 viisid liberaalid parlamendis läbi ka väga laialdase tööpuuduse ja tervisekaotuse vastu kindlustamise seaduse. Kindlustusfondid loodi summadest, mida

maksid ettevõtjad, töölised ja valitsus. Riigi poolt kindlustuse otstarbeks antavad summad olid üsna suured.

126. **Agraarreformid.** Iiri talupoegade ja inglise põllutööliste huvides teostasid liberaalid *agraarreforme*, millega juba konservatiivide valitsuse ajal algust tehti. Talupoegadele Iiri- ja Inglismaal hankis riik soodsat laenu talude päriseksostmiseks, riigi maad jagati väiketalundeiks ja tarbe korral võõrandati neid maalordidelt, kui viimased ei tahtnud vabatahtlikult müüa.

127. **Parlamendireform a. 1911 (vetobill).** Loomulikult suurendasid liberaalide sotsiaalsed reformid, eriti paiukiseadus, tunduvalt *riigi väljaminekuid*. Samuti suurendas Inglismaa relvastumine riigi kulutusi. Kasvavate kulude katteks oli *Lloyd George* ette näinud 1909. a. eelarves rea *uusi makse* maaomandilt, väärtpabereilt, pärandilt, alkoholimüügilt, klubidelt ja mujalt. Maksud olid kavatsetud nii, et nad peaaegu täieliselt langesid suurmaaomanike ja suurrahameeste, üsna tunduval määral ka kõrtsipidajate kanda. Uute maksude alusel koostatud eelarvet aga ei võtnud ülemkoda vastu. Ülemkoja vastuseisu murdmiseks otsustas alamkoda võtta ülemkojalt *absoluutse veto õiguse*. Ülemkoda lükkas aga selle ettepaneku tagasi. Kui aga 1910 a. lõpul peetud valimised andsid endiselt enamuse valitsuserakondadele alamkojas, siis võttis ka ülemkoda vastu „vetobilli" (1911). Siitpeale oli ülemkojal seaduste suhtes ainult edasilükkava veto õigus, *eelarve-* ja muud finantsseadused aga ei kuulunud *üldse enam ülemkoja kinnitamisele*. Ka hakati nüüd rahvasaadikuile palka maksma. Asquith'i valitsus võis nüüd jatkata oma radikaalseid reforme. Ning neid vajaski rahutu streikiderikas aeg.

128. **Home-rule'i küsimus.** Liberaalide valitsus, keda alamkojas toetasid iirlaste saadikud, püüdis lahendada ka *Iiri autonoomia* küsimust. Raskusi tekitas protestantlik *Ulster* Iirimaal, kus ei tahetud tunnustada Iiri Home-rule'i, sest seal kardeti katoliiklaste poolt rõhumist. Sellest hoolimata pidas Asquith kinni oma poliitika suunast. Aastail 1912—14 võeti Home-rule'i bill alamkojas kolm korda vastu ja siis jõustus ta vetobilli põhjal, ülem-

koja vastuseisust hoolimata. Põnevaks näis kujunevat Ulsteri küsimus, sest ulsterlased hakkasid organiseerima otse relvastatud vastupanu Iirimaaga ühendamise vastu. Samal ajal aga puhkes *Maailmasõda* ja võitlevad pooled (iirlased ja ulsterlased) loobusid ajutiselt küsimuse tegelikust lahendamisest ning otsustasid ühiselt toetada valitsust tuleviku suursündmustes.

129. **Välispoliitika.** Inglismaa suurima koloniaal- ja saarriigina püüdis ilmtingimata *ülemvõimu maailma meredel.* Merede üle valitsemiseks pidi Inglismaa 1) omama vägevaimat sõjalaevastikku ning 2) säilitama poliitilise tasakaalu Euroopa mandril, nii et ükski Euroopa riik ei muutuks liig võimsaks ning seega Inglismaale kardetavaks. Nii esimene kui ka teine nõue viisid Inglismaa vastollu Saksamaaga ja mõjustasid teda lähenema Saksamaa vaenlastele.

XIX s. oli *Saksamaa* küll kõige võimsam sõjaline jõud mandril, kuid ta ei püüdnud luua endale suurt sõjalaevastikku. Aga a. 1898, kui admiral *Tirpitz* sai mereministriks, algas Saksa *sõjalaevastiku* järjekindel suurendamine, mis jatkus Maailmasõja lõpuni. Osavõtt maailmamajandusest ja maailmapoliitikast tegid vajalikuks Saksa tugeva laevastiku. Et Saksamaa oli saanud teiseks maailma kaubanduslikuks võimuks, pidi ta sõjalaevastik ületama teiste omad peale Inglismaa. Saksamaa ründamine pidi muutuma ründajaile riskiks. Sellest sõltuvat vaenulisust Inglismaa poolt pidas Tirpitz möödapääsmatuks ja lootis, et Saksa laevastiku suurendamine raskendab rünnakut Inglismaa poolt ning nõnda kaudselt kindlustab rahu.

Inglismaal tekitas Saksa laevastiku kasvamine tõsist muret. Esialgu oli Inglise laevastik küll veel suurem Saksa omast, kuid ta oli laiali üle kogu maailma, nii et sõja korral Inglismaa ise võis sattuda tõsisesse hädaohtu. Vastumeelt oli vabakaubanduslikule Inglismaale ka *Saksamaa majanduslik tõus* ja võistlus maailmaturul osavasti juhitud protektsionistlikul alusel. Seni kui Euroopa tasakaal polnud väga suures hädaohus ning Saksa laevastik oli väike, elas Inglismaa lähemate poliitiliste side-

meteta mandririikidega *hiilgavas isolatsioonis* (the splendid isolation), sundusliku väeteenistuseta ning väherelvastatult. Kuid XX sajandil loobus ta sellest positsioonist ja lähenes oma endisile võistlejaile koloniaalküsimustes. Esmalt saavutatakse *Prantsuse-Inglise liit*. Inglismaa võis nüüd ära tuua Vahemerest oma laevastikukaadrid, koondada nad enam Põhjamerre ja Atlandi ookeani. Aastal 1907 saavutatakse koloniaalpoliitilistes küsimustes kokkulepe ka *Venemaaga*. Inglismaa tunnustas Venemaa huve Põhja-Pärsias, Venemaa aga Inglise huve Lõuna-Pärsias, samuti Afganistanis. Tiibeti suhtes kohustusid mõlemad, et nad sinna ei saada mingisuguseid missioone ega ekspeditsioone. Nüüd võis teostuda *Inglise-Vene leping*. Inglise kuninga Edward VII (1901—10) kokkusaamine Nikolai II-ga *Tallinnas* a. 1908 muutis lõplikult Prantsuse-Vene liidu kolmiklepinguks ehk *Suureks ententeiks*. Inglise-Vene vaenu kadudes muutus Saksamaa seisukord üsna halvaks. Inglise-Prantsuse liit ohustas Saksamaa teed merele, Inglise-Vene liit Saksamaa teed kagusse. Säärane kolmikleping oli konstellatsioon, millest ohtlikumat ei saa kujutella Saksamaa vastu.

Seoses uue rahvusvahelise olukorraga kulutas Inglismaa suuri summasid *laevastiku suurendamisele*, et olla moodsate lahingulaevade poolest täieliselt üle nii Saksamaast kui ka teistest suurriikidest. Ta jatkas Saksamaa sissepiiramist ja oma maailmavalitsemise kindlustamist.

SAKSAMAA A. 1890—1914. KEISER WILHELM II AEG.

130. **Wilhelm II (1888—1918).** Bismarck oli alati mures riigi tuleviku pärast, sest ta teadis, mis varitseb saksa rahvast pidevalt Kesk-Euroopa lahtisis piires. Wilhelm II aga vaatas tulevikku suurema optimismiga, valides oma hoiaku deviisiks — „Täis-auruga edasi!". Ta ei olnud pidevalt aldis, Bismarcki sõnade

järgi, ühelegi mõjule, momentaanselt aga igaühele, mispärast ta sageli segas end ootamatult asjade käiku oma korraldustega. Ta hakkas ise oma kantsleriks ja rõhutas järjekindlalt, et kroon on saadud Jumalalt ja kroonikandja vastutab ainult Jumala ees. Viimase pidev rõhutamine näitas ta enese sisemist kindlusetust. Kõik selle aja põhiküsimused — sotsiaalsete vastolude kaotamine, rahvustervikluse kindlustamine ja rahvale eluruumi muretsemine — vajasid sihikindlat poliitikat. Bismarcki tagandamise järel tüüris Saksa poliitika aga siksak-kursis edasi.

131. **Sotsiaalpoliitilised reformid.** Wilhelm II muutis oma valitsuse algul endist poliitikat, mida Bismarck oli ajanud. Ta püüdis lepitada valitsusega neid kihte, kes olid tundnud rahulolematust Bismarcki poliitika suundadega, *s. o. töölisi* ja *tööstureid*. Bismarck oli püüdnud pidevalt jatkata võitlust marksismi vastu, lootes vastolude teravnemisel saada sellest alust riigi põhiseaduse ümberkujundamiseks. Kuid Wilhelm II lootis Adolf Stöckeri kristlik-sotsiaalsete ideede mõjul vastava seadusandlusega võita töölised monarhilisele ja natsionaalsele riigile. Kantsler Caprivi aeg (1890—94) kannab seepärast üldiselt lepitavat iseloomu. Tema ajal kaotati sotsialistide vastu antud *erakordsed seadused* (1890), mille kehtimise ajal sotsialistidest saadikute arv riigipäeval oli tunduvalt kasvanud. *Sotsiaalsele seadusandlusele* andis valitsus senisest laialdasema iseloomu. Aastal 1890 asutati tööstuslikud vahekohtud tööandjate ja tööliste vaheliste arusaamatuste kõrvaldamiseks. Aasta hiljem anti välja seadused, mis piirasid pühapäevatööd, nõudsid tööliste tervisele kahjulike töötingimuste kõrvaldamist ja suurendasid vabrikuinspektsiooni personaali arvu ja võimupiire.

Wilhelm II-se vaimustus sotsiaalsete reformide vastu lakkas varsti, sest töölised esinesid uute, suuremate nõudmistega. 1893. a. valimistel näitas sotsialistidele antud häälte arv uut tõusu. Nii pettus keiser rängasti tööliskonnas, olles isegi solvunud. Marksism ei taotelnud tööliste olukorra paranemist, vaid riigipööret. Pealegi olid ju sotsiaalpoliitikal tõsised vastased —

*suurtööstu*rid, kes püüdsid enestele tuge leida ka agraarlastelt. Nad seletasid, et tööliste eest hoolitsemine viib kodumaa tööstuse langusele ning riivab väga tõsiselt ka põllumajandust, meelitades paremad töölised maalt linna.

132. **Sotsiaaldemokraadid. Valitsuse suhtumine nendesse.** Sotsiaaldemokraatlik erakond hakkas pärast Bismarcki erakorraliste seaduste kaotamist kiiresti kasvama. Sotsiaaldemokraatia tugevnemist soodustas tunduvalt Internatsionaali uuestisünd. Niinimetatud *Teise Internatsionaali* esimene kongress peeti Pariisis a. 1889. Nüüd võtsid ka saksa sotsialistid oma parteikava revideerimisele. *Erfurdi kongressil* a. 1891 muudeti Vana Gotha kava ning püüti teda Marxi õpetusele lähendada. Partei lõppsiht on siitpeale leppimatu võitlus riigi ja kodanluse vastu. Oleks võinud loota, et sotsiaaldemokraadid loobuvad positiivsest tööst riigipäeval, kuid seda ei sündinud. Seepärast seati Erfurdi parteipäeval üles *oleviku-programm*, nõuti näit. valimisõigust mõlemale soole, naisele ühesuguseid õigusi mehega, kaudsete maksude asemel progressiivseid otseseid makse jne. Sotsiaaldemokraatide hulgas aga tekkis isegi mõõdukas revisionistlik vool, kes ei lootnud tulevikuski sotsialistlikku maailmarevolutsiooni või vähemalt pidas seda väga küsitavaks. Need nõudsid, et klassivõitlust pehmendataks ning ellu viidaks *osalisi uuendusi*, mis oleksid antud momendil valitsevais olusuhteis võimalikud. Sisemistest tülidest hoolimata muutus sotsiaaldemokraatlik erakond üha tugevamaks. Sotsiaaldemokraatia kasv Saksamaal oli lähimas seoses tööstuse ja kaubanduse kiire arenemisega pärast riiklikku ühinemist.

133. **Rahvuspoliitika.** Endiseks jäi Wilhelm II ajal *rahvuspoliitika*. Nagu Bismarcki ajal, nii püüti nüüdki riigi vähemusrahvusi lähemale tuua saksa kultuurile ja neid viia selle hindamisele. Siin oli suurte raskustega tegemist, eriti Poola osas. Elsass-Lotringile andis riigipäev a. 1911 samad õigused, mis olid teistelgi Saksa osariikidel liidus. Ainult valitseva vürsti aset pidi täitma keisri poolt määratud *asehaldur*. Selle sammuga aga ei

suudetud lepitada elsass-lotringlasi Saksamaaga. Siiski oli rahvuspoliitikal omad kindlad tagajärjed.

134. **Tollipoliitika.** Majanduspoliitikas võttis keiser esialgu Bismarckiga võrreldes uue kursi, lähenedes protektsionismi asemel *vabakaubandusele*. Valitsuse vabakaubanduslik majanduspoliitika aga ei kestnud kaua. Kui XX sajandi algul välisriikidega sõlmitud vabakaubanduslikud lepingud lõppesid, ei pikendatud neid enam. Protektsionismi teostades arvestas valitsus peamiselt agraarlaste huve. *Kantsler Bülow* põhjendas oma protektsionistlikku poliitikat nii rahvuslikult kui ka sotsiaalselt. Põllumajanduse toetamise tähtsus tulevat eriti teravalt nähtavale *sõja korral*, mil vilja sissevedu väheneb või isegi katkeb. Kui töölised saavad otsest toetust riigilt sotsiaalseadusandluse (kindlustuse) kaudu, siis sama peaks saama põllumajandus *soodsa tariifi* abil. Uus tariif oli kahjulik kõigile neile riikidele, kust vilja välja veeti. Seepärast kujuneski kaubalepingu uuendamine mõne riigiga, näit. P.-A. Ühendriikidega, väga aeglaselt.

135. **Saksamaa majanduslik areng** jatkus endiselt *tööstusliku riigi* suunas. Saksa vabrikusaadused kaotasid oma halva kuulsuse ning vallutasid *maailmaturu*. Saksamaa majanduslik areng on kõige ilmsem, kui võrrelda teda Inglismaa omaga. Saksa riigi asutamisajal ületas näit. Inglismaa *rauatoodang* Saksa oma neljakordselt, a. 1913 aga oli Saksa oma kaks korda suurem Inglise toodangust. Masinatööstuses ja *keemilis-tehnilises* tööstuses tõusis Saksamaa enne Maailmasõda esikohale maailmaturul. Aastal 1908 oli Saksa kaubalaevastik juba suuruselt teisel kohal maailmas.

Tööstuse ja kaubanduse arenemisega kasvas ka saksa rahva üldine *jõukus*. Saksamaa hakkas muutuma nagu rantjeede riigiks. Vabad kapitalid hakkasid aina väljapaistvamat osa etendama Saksa rahvamajanduses. *Finantskapitali* mõjulepääs sai võimalikuks suurpankade ja nende ühingute kaudu. Vabade kapitalide paigutamine välismaile saigi Saksa kaubandus- ja pangapoliitika tähtsamaks ülesandeks. Ses suhtes olid täiesti solidaarsed nii

pangad kui ka suurtööstus. Suurtööstus oli organiseerunud *sündikaatideks, trustideks* ja *kartellideks.* Protektsionistliku kaubanduspoliitika tõttu valitsesid nad siseturgu täieliselt. Et siseturg oli piiratud, siis püüti juhtida kaupu välisturgudele. Siseturu äärmiselt kõrgete hindade tõttu, mis oli tingitud riigi protektsionistlikust majanduspoliitikast, müüsid ettevõtjad kaupu välisturul alandatud hindadega.

136. **Saksamaa välispoliitika ja ta majanduslik põhitoon.** Et iga riik kaitses oma tööstust protektsionistliku tollitariifiga ning Saksamaal samal ajal tuli võistelda teiste tööstuslike riikidega, siis püüdis ta uusi *maid juurde võita* või oma *mõjupiirkonda saada.* Pankade ja kapitalistlike tööstusettevõtete huvid langevad siin ühte. Mõlemad on huvitatud riigi *imperialistlikust poliitikast.* Saksa kaupade peaturuks oli XX saj. esimesel aastakümnel Euroopa. Saksa kaubad tungisid kõigisse *Euroopa riigesse.* Inglismaa siseturule, kõnelemata asumaist, valgus ikka enam kaupu märgiga „Made in Germany", mis tekitas siin valmistajate ringkonnis tõsist hirmu. Heaks turuks Saksa kaupadele olid *Türgi-* ja *Venemaa.* Saksamaa kaubanduslikku läbikäimist Venemaaga soodustas Vene-Saksa kaubaleping (1904), mis esimesele oli äärmiselt kahjulik, teisele aga samal määral kasulik. Siiski vähenes XX sajandi väljavedu Euroopa riigesse, suurenes aga *Balkani,* eriti Serbia ja *Lõuna-Ameerika* riigesse. Viimaseis, samuti kui Hiinas ning Jaapanis, tuli Saksamaal tugevasti võistelda Inglismaa ja Ühendriikidega. Üldiselt oli karta aegu, mil turgude laienemine rahulikul teel pole enam võimalik.

Seepärast möödubki käsiteldav ajajärk Saksamaal *relvastumise* tähe all. Erilist tähelepanu juhtis valitsus sõjalaevastikule, et end väärikalt merel kaitsta. Saksamaa suurendas korduvalt oma väljaminekuid *sõjalaevastikule.* Juba a. 1899—1907 kasvas mere-eelarve ligi 73% (162,5 miljonilt 310-le). Ka hiljemini suurendati relvastuskulusid kõigi parteide toetusel. Järgmisel aastal määras riigipäev ühe miljardi marga ulatuses *erakordseid* varanduse- ja *sissetulekumakse,* et katta alatasa suurenevaid kulutusi

relvastusele. Ikka ilmsemaks muutus Euroopale, et suurriikide vahekorrad järjest teravnevad ja sõja puhkemine ei lase ennast kaua oodata. Samal ajal kehtis Inglismaal põhimõte, et Inglise sõjalaevastik peab nii suur olema kui kahe suurriigi omad kokku. Selline laevastik pidi hädatarviline olema, et Briti maailmariigi mõju ja võimu kindlustada ning isegi avardada. Inglise maailmariik kasvas XIX ja XX sajandil (kuni Maailmasõja lõpuni) oma ulatuselt üheksakordseks. Juba XIX s. kaheksakümnendail aastail kahekordistusid Inglise asumaad. Saksamaa ühendamisest kuni Maailmasõjani omandas ta maa-alad, mis pole vähemad kui kogu Euroopa. Kokku võttes võiksime ütelda, et neljandik kogu inimkonnast ja asustamiseks kõlvulisest maast kuulub ühel või teisel kujul Inglismaa võimusesse. Samal ajal kuulus kuuendik maailmast Venemaale. Nii on arusaadav, miks teised rahvad, eriti sakslased ja nende juhid, hakkasid rääkima ruumita rahvast ja ühtlasi nõudma maailma maade uut ja õiglasemat jagamist, et kindlustada oma rahvale väärikas ja vajalik elamisruum.

Sakslaste välispoliitika käesoleval ajajärgul andis mitmel pool tulemusi. Pärast Hiina-Jaapani sõda astusid Saksamaa, Venemaa ja Prantsusmaa koos välja „Hiina kaitseks" Jaapani nõudmiste vastu ning sel puhul õnnestus Saksamaal saavutada *Hiinas* Kiaotšou sadamalinn ning pisut hiljem ka Šantungi provints. Hiina valitsus oli sunnitud mainitud kohad Saksamaale 99 aastaks rendile andma. Sajandi lõpul omandas Saksamaa rea tugipunkte „tulevikumerel" — *Vaikses ookeanis*. Aastal 1911 omandas Saksamaa *Maroko* kriisi lahendamisel osa Prantsuse Kongost, Uus-Kameruni ning suure majandusliku tegutsemisvabaduse Marokoski. Majanduslikult vallutada ja seega teataval määral poliitiliseltki oma mõju alla saada püüdis Saksamaa *Türgimaad* ja *Balkani* riike. See läkski tal korda eriti Türgimaa suhtes. Siin püüdis Saksamaa enesele saada õigust Väike-Aasia ja *Mesopotaamia loodusvarade* kasutamiseks. Suurim Saksamaa pankadest — Saksa Pank saigi enesele õiguse *Konstantinoopoli* ja *Bagdadi vahelise raudtee* ehitamiseks. Seega oleksid avanenud

suured asumisvõimalused Saksa väljarändajaile, toorainete ostukohad ja valmissaaduste turud Saksa tööstusele. Sama raudteed aga oleks võinud Saksamaa väga hästi kasutada ka sõja korral. Selline võimalus oli seda suurem, et Türgi ja Saksa sõjaväejuhid tegelesid kauemat aega käsikäes. Türgi sõjaväes töötasid *saksa instruktorid* ning teda juhatasid Saksa ohvitserid. Muidugi ei meeldinud ei *Inglismaale* ega *Venemaale* Saksa mõju tõus



Bagdadi raudtee.

Väike-Aasias. Samuti halvendasid Saksamaa vahekorda Inglismaa ja Prantsusmaaga sagedad laevastikukrediitide ja muude *relvastuskulude* suurendamised, keisri väljakutsuvad kõned Saksamaa „tulevikust", mis „asub merel", ning sõjaka meeleolu tõus kogu seltskonnas. Ning kui Saksamaa lõpuks oli valmis toetama *Austria poliitikat* Balkanil, vallandus Maailmasõda tema ja Entente'i riikide vahel. See oli õieti pikemat aega kestnud Saksamaa sissepiiramise — läänes Prantsus- ja Inglismaa, idas Venemaa — tagajärg. Ühtlasi oli Saksamaa sattunud kahefrondi-süsteemi alla, mida Bismarck püüdis omal-ajal vältida.

AUSTRIA-UNGARI JA BALKANI KÜSIMUS XX SAJANDIL MAAILMASÕJA PUHKEMISENI.

137. **Rahvuslikud vastolud ja nendest mõjustatud sisepoliitika.** Austria-Ungari poliitilise elu silmapaistvamaks nähtuseks XIX s. lõpul ja XX s. algul olid *tülid* riigi arvukate *rahvuste vahel.* Slaavi ja romaani rahvad ei suutnud leppida sakslaste juhtiva osaga Cisleithanias ning ungarlaste omaga Transleithanias, sest et nad liikmete arvult ületasid tunduvalt sakslaste ja ungarlaste koguarvu riigis. Esitades senist dualistlikku riigistruktuuri tahtsid nad muuta Austria-Ungarit paljude rahvusriikide *föderatsiooniks.* Sellise olukorra tõttu muutus riigi valitsemine väga keeruliseks.

Vajaliku poolehoiu võitmiseks pidi valitsus korduvalt tegema järeleandmisi ühele või teisele vähemusrahvusele. Kõige paremini said valitsusega läbi *poolakad,* keda kõigiti soodustati võrreldes ukrainlastega. Kõige rahulolematuma elemendi moodustasid tšehhid. Radikaalsed ringkonnad tšehhide keskel taotlesid *Böömile* ühevääarset seisukohta Austriaga ja Ungariga. Eriti suurt segadust riigis tekitas tšehhide võitlus tšehhi *keele õiguste* eest. Aastal 1900 viidi parlamendis läbi keeleseadus, mille järgi Böömi jaotati rahva koosseisu järgi ringkondadeks, kus siis asjaajamiskeeleks ametiasutusis oli kas tšehhi või saksa keel, ringkonna enamusrahvuse järgi, või koguni mõlemad. Sellise korraldusega ei tahtnud jällegi leppida tšehhid. Rahvustevaheliste vastolude tõttu harrastati Austria rahvaesinduses väga palju *obstruktsiooni,* mistõttu keiser tihti tarvitas õigust hädavajalikke seadusi kehtima panna parlamendi poole pöördumata. Seetõttu ei saanud kujuneda Austrias normaalne demokraatlik valitsemisviis, kuigi siin oli selleks eeldusi, eriti pärast 1906. aasta valimisreformi, mis andis rahvale enamvähem üldise valimisõiguse.

138. **Välispoliitika põhijooni.** Et Austria-Ungari oli peaaegu täiesti randjooneta riik, siis ei võinud ta teiste suurriikidega kolooniate omandamisel väljaspool Euroopat võistlema hakata. *Austria* välispoliitika sihid jäid seepärast *Balkani* poolsaarele

suunatuks. Austria poliitika Balkanil oli täiesti kooskõlas Saksamaa omaga. Saksamaa ei olnud küll otseselt huvitatud Balkani rahvaste alistamisest, kuid talle oli tähtis Türgi riigi edasipüsimine ning seepärast ka Balkani rahvaste nõrgestamine. Niisama loomulikult kui Saksamaa poolehoidu äratas Austria vallutuspoliitika *Venemaa* pahameelt. Pidas ju Venemaa valitsus end Balkani riikide kaitsjaks ning ihkas oma käsutusse võimu Musta ja Egeuse mere vahel. Venemaad kartes ei julgenud Austria kaua teha mingeid vallutusi Balkanil. Alles pärast Vene-Jaapani sõda, kui oli paljastatud tsaaririigi militaarne nõrkus ning konstitutsionalismi teostamine tekitas riigielus segadusi, astus Austria Balkanil otsustavaid samme, mis vahekorra Venemaaga veelgi pinevamaks muutsid.

139. **Noortürklaste revolutsioon ja Bosnia-Hertsegoviina annekteerimine (1908).** Pärast kolmiklepingu sõlmimist (1908) otsustasid *Vene-* ja *Inglismaa* senisest suuremal määral segada end *Türgi* riigi siseellu. Nii nõudsid nad Türgimaalt rea uuenduste elluviimist Makedoonias sealsete eri rahvuste kaitseks, kes kannatasid Türgi sõjaväe väljapressimiste ja rekvisitsioonide ning Albaania röövlite all. Segadust suurendas veel enam naaberriikide poliitiline propaganda kiriku ja kooli kaudu ning isegi väesalkade maalesaatmise näol, sest seetõttu muutusid elanike rahvuslikud vastolud teravaks. Nii kreeklased kui ka bulgaarlased ja serblased ihkasid endile Makedooniat, olgu ajaloolise õiguse (kreeklased), olgu rahvuslike või kiriklike motiivide (bulgaarlased ja serblased) alusel. Makedoonia jaotamisele olid aga teravalt vastu *sakslased* ja *austerlased* ning seepärast ei võinudki see toimuda. Ka Inglise-Vene uuenduskava teostamine nurjus — seda takistas *noortürklaste revolutsioon* Türgimaal aastal 1908.

Noortürklaste revolutsioon õnnestuski, andes maale *konstitutsioonilise riigikorra* ning aidates noortürklased võimule. Uued Türgimaa peremehed deklareerisid, et nad kavatsevad konstitutsioonilisel teel korraldada riiki ega salli võõraste vahelesegamist Türgimaa siseellu.

Tegelikult ei toonud konstitutsiooniline kord kuigi suuri uuendusi ristiusulisile rahvaile Türgimaal. Noortürklaste revolutsioon aga näitas veel kord Türgi riigivõimu nõrkust ning julgustas Austria-Ungarit annekteerima *Bosniat* ja *Hertsegoviinat*, mis juba varemini olid tema poolt okupeeritud. Kõige valusamini riivas see Austria samm Serbiat, kes aga üksi ei võinud mõteldagi sõjale Austriaga. Venemaa aga hoidus igasugusest sõjalisest aktsioonist juba seepärast, et Saksamaa tunnustas enda solidaarseks Austriaga.

140. **Balkani sõjad (1912—1913).** Bosnia ja Hertsegoviina annekteerimine ja noortürklaste revolutsioon ei lahendanud *Balkani keerdsõlme*, vaid tegi ta pigemini raskemaks. Serblased unistasid endiselt Suur-Serbiast, mis oleks sisaldanud ka Austria-Ungari Lõuna-Slaavi provintse, ning ristiusu rahvad kannatasid endiselt Türgi valitsuse all. Neil asjaoludel õnnestus Venemaa ja Kreeka diplomaatidel sobitada Balkani riikide — *Serbia, Bulgaaria, Montenegro* ja *Kreeka* — liitu, kes alustas a. 1912 Türgimaaga sõda. Türgi väed purustati täieliselt ning liitlaste kätte läksid Makedoonia, Tessaalia, Põhja-Albaania ja osa Traakiat. Kõige energilisemalt tegutsesid sõjas bulgaarlased, kes vallutasid *Adrianoopoli* ning nihutasid niiviisi Türgi piirid peaaegu väinadeni. Et senised liitlased võidusaavutuste jagamisel ei suutnud kokku leppida, vaid äärmiselt teravasse vastollu sattusid, eriti Serbia ja Bulgaaria, siis puhkes *liitlaste* eneste vaheline sõda, millest osa võttis ka Rumeenia ja mille tagajärjel Balkani riigid kaotasid suure osa oma seniseid saavutusi. Serbia ja Bulgaaria vahelised tülid tekkisid suurelt osalt *Saksa* ja *Austria* mõjul, kes oskasid huvide vastolusid Makedoonia küsimustes ära kasutada. Nii näeme Balkanil võitvat esialgu Entente'i, varsti aga keskriikide diplomaatiat edusamme tegevat. Keskriikide mõjul ei võimaldanud Euroopa suurriigid Serbiale ka väljapääsu Aadria merele, vaid asutasid Serbia ja Aadria vahele iseseisva *Albaania* vürstiriigi ühe Saksa printsi valitsuse all.

141. **Austria sõjakuulutus Serbiale (28. juulil 1914).** Balkani sõdade tulemused ei rahuldanud neist osavõtnud väikeriike, kuid neil puudus jõud alustada uut sõda. Seda Balkani riikide väsimust kavatses kasutada Serbia taltsutamiseks Austria, sest Serbia oli Vene mõjualune riik ja serblased unistasid *Suur-Serbiast*, milleks rajati teed Venemaa heakskiitmisel. Ühtlasi kartis Austria, et talupoegade riik Serbia, kus puudus peaaegu täiesti mõisnikuseisus, võiks saada ohtlikuks Ungari Lõuna-Slaavi provintsidele, kus valitsesid vastolud talupoegade ja arvuka mõisnike klassi vahel. Pealegi püüdis Austria tõkestada panslavismi mõju kasvamist Balkanil. Seejuures Austria lootis, et Entente'i riigid ei sega end Austria-Serbia vahekordadesse. Olid ju Venemaa ja Prantsusmaa jätnud korduvalt militaarse abita neile sõbralikke Balkani riike. Ühtlasi lootis Austria Venemaa tagasihoidlikkusele, sest Austriat toetas Balkani küsimuses Saksamaa. Samuti leidis Ungari riigitegelaste seas poolehoidu Austria Balkanipoliitika. Eriti pooldas seda Ungari ministerpresident krahv Stefan Tisza, kes samuti nägi ohtu Vene mõju kasvamises Balkanil.

Sõja ajendiks sai nn. *Sarajevo* sündmus. Mainitud Bosnia linnas surmati serblasest gümnaasiumiõpilase poolt Austria troonipärija Franz-Ferdinand 28. juunil 1914. a., mis tegi Austria ja Serbia vahekorra äärmiselt teravaks. Öelduks mõjusid kaasa Suur-Serbia propaganda ja mitmesugused salaorganisatsioonid, kellede tegevus oli juhitud Austria, eriti ertshertsog Franz-Ferdinandi vastu, kes oli küll Austria-Ungari slaavlaste vastu sõbralik oma trialistliku (sakslased-ungarlased-slaavlased) poliitikaga, kuid pidas kindlat võitlust Euroopale ohtliku *panslavismi* vastu, mille taga seisis suur Venemaa. Ühtlasi näitasid andmed, et kõik kuriteo niidid viivad Serbiasse. Kolm nädalat pärast atentaati esitas Austria valitsus Serbiale ultimaatumi, mille vastamiseks anti 48 tundi aega. Serbia ei aktsepteerinud kõiki ultimaatumi punkte. Seejärel kuulutas Austria-Ungari 28. juulil 1914. a. sõja, millest kasvas välja suur Maailmasõda.

IMPERIALISMI KAJASTUMINE EESTIS — VENESTUS-AEG.

VENESTUSREFORMID.

142. **Venestuse eellugu. Senaator Manasseini revisjon aastail 1882—1883.** Katariina II katse maa seisuslikku omavalitsust muuta asehaldurkonna sisseseadmisega tühistati ta järglase Paul I poolt. Nikolai I aegseist venestamiskavatsustest leidsid siin teataval määral teostamist ainult vene õigeusu levitamise katsed. Balti erikord püsis muutumatult ja tugevnes koguni seetõttu, et Balti *eraõigus kodifitseeriti* ja *keisri poolt kinnitati.* Kuigi Aleksander II ajal slavofiilest publitsistid propageerisid rünnakut Baltimaade erikorra vastu, ometi ei lasknud saksasõbralik keiser end sellest mõjutada.

Alles Aleksander III trooniletulekuga muutus olukord venestamisküsimuses. *Aleksander III,* piiratud võimetega, kuid kangekaelne valitseja, sattus vene marurahvuslase Pobedonostsevi mõju alla. Pärast Berliini kongressi oli Vene seltskonnas ja valitsuse ringkonnis kasvanud pahameel saksluse vastu. Kõik see andis hoogu venestuspoliitikale, mille sihid slavofiilne publitsist Katkov võttis kokku sõnades: üks riik, üks tsaar, üks rahvas, üks usk.

Neis põhimõtteis väljendub panslavistliku poliitika põhisuund. Panslavismi eesmärgiks pole mitte ainult slaavi rahvaste koostöö ja liitumine, vaid ka kõigi tsaari riigi piires elavate rahvaste venestamine. Ühtlasi taoteldi veel kaugemale ulatuvaid eesmärke, mis ühtivad Vene *imperialistliku poliitikaga.* Nii nõudsid panslavistid venelaste vabastamist lääne mõju alt ja õpetasid, et vene rahval on täita kõrge missioon — ta olevat kutsutud „Euroopat päästma". Tsaar pidavat vabastama kõik õigeusklikud rahvad idas ja läänes. Sellise poliitika sihiks oli kogu

Balkani elu enesega tihedamini siduda ja Venemaa võimu aluseks teha. Edasi on Vene imperialism huvitatud ka teisist naabermaist, et neid alistada ja sel teel oma poliitilist ja majanduslikku kaalu suurendada. Panslavismist ja imperialismist lasksid end juhtida mitte ainult vene šovinistid, vaid ka vabameelsed ringkonnad (näit. kadettide erakond), isegi vene sotsiaaldemokraadid ei pooldanud vene vähemusrahvastele autonoomia andmist, rääkimata enamlastest, kes ajasid lausa vägivaldset ümberrahvustamise ja väikerahvaste hävitamise poliitikat. Ka nemad rääkisid maailmarahvaste „päästmisest", kuid kommunismi kaudu.

Venestamise poliitika omandas süstemaatilise kuju Aleksander III ajal. Ta jättis esimese Vene keisrina kinnitamata *rüütelkonna eesõigused*. Selleks et saada ülevaadet Balti korra erinevusest üleriiklikust, saadeti senaator Manassein Baltimaad revideerima.

Manassein toimetas oma revisjoni Liivi ja Kura kubermangus a. 1882 ja 1883. Tähtsamaks sammuks selles revisjonis oli *palve- ja kaebekirjade vastuvõtmine*. Neis esitati uuesti nõuded, mida juba Jakobson ühes teiste saadikutega oli esitanud Aleksander III-le eesti rahva soovidena. Manassein viis alustatud ürituse lõpule ning esitas a. 1884 keisrile revisjoni tulemustest *aruande*. Siin leidis revideerija, et talurahval on maast väga suur puudus, maa rendi- ja ostuhinnad kõrged, mõisnike majanduslik ja poliitiline võim liig suur jne.

143. **Uute ametnike ametisse määramine.** Manasseini revisjonist lähtudes hakkas Vene valitsus *muutma Baltimaade korda*. Kuid seda ei tehtud niivõrra siinse pärisrahva huvides kui *venestamise* teostamiseks.

Selleks et ametiasutusi ja koole Baltimaades sarnastada Vene omadega ja kõikjal ametlikuks keeleks teha vene keel, vajati siin vene keelt oskajaid ja *venemeelseid ametnikke*. Suurel hulgal määrati siin ametisse hoopis umbkeelseid venelasi. Eriti tähtis oli ametnikkonna uuendamisel muidugi kõige kõrgemate

ametikohtade täitmine venemeelsete isikutega, ja seda ei unustanud Vene valitsus. Eestimaa kuberneriks määrati (1885) slavofiilide õpilane *vürst Šahhovskoi*, julge venestamispoliitika teostaja, kes ei kartnud Eestimaa aadlit üllatada oma sammude järjekindlusega. Seevastu tegutses samal aastal ametisse määratud Liivimaa kuberner *kindral Zinovjev* palju mõõdukamalt. Baltimaade venestamisel kartis Šahhovskoi tõsisemaid takistusi ainult sakslastelt. Eestlaste kui rahvuse suhtes oli ta väga skeptiline.

144. **Kohtu- ja politseireform.** Venestussuunalisi reforme teostati õige mitmel alal. Põhjalikult muudeti 80-ndate aastate lõpu poole politsei- ja kohtukorraldust. *Politsei* alal kaotati silla- ja haagikohtunikud, nende asemele pandi ametisse keskvalitsuse poolt määratavad *maakonnaülemad* ühes abidega. *Kohtukorralduses* teostati väheste muudatustega Vene kohtukord. Talupoegade poolt valitav vallakohus jäi mõningate muudatustega püsima, kuid kihelkonnakohtud kadusid. Nende asemel hakkasid teise astme kohtutena tegutsema *ülemtalurahvakohtud* ja mõnedes asjus ka talurahvaasjade *komissarid*. Viimased, samuti talurahvakohtu eesistnik määrati ametisse ministrite poolt. Seniste üldiste kohtute asemele loodi rahukohus, ringkonnakohus ja kohtupalat ning kassatsioonikohtuks senat. Peale vallakohtu ja talurahvakohtu tehti muis kohtuameteis ainsaks *asjaajamiskeeleks vene keel*. Esimesteski lubati kohalikke keeli tarvitada ainult ajutiselt. Juba varemini oli vene keel asjaajamiskeeleks tehtud väeteenistuskomisjonides ja linnaomavalitsustes.

145. **Koolireform.** Üsna suurt tähelepanu pöörati koolikorralduse reformimisele. Seniseid *saksa mõjusid* püüti igati koolikorraldusest muuta. Tartu õppekonna kuraatoriks nimetati sakslase asemele venelane (Kapustin) ja õppekond ise viidi Tartu saksameelsest õhkkonnast Riiga. Rahvakoolid seati haridusministeeriumi alla (1885) ning nende järele valvamiseks loodi *rahvakoolide direktorite* ja *inspektorite* amet. Seni olid koole maal revideerinud mõisnike seast valitud koolirevident ja kirikuõpetaja. Nüüd jäi ainult usuõpetus kirikuõpetajate kontrolli alla.

Selle õpetamisel lubati muuseas tarvitada ka eesti keelt, kuna muude õppeainete õpetamisel see järk-järgult täiesti keelati. Vene õppekeel pandi maksma isegi erakooles.

Uute koolitüüpidena kutsuti maal ellu *ministeeriumikoolid*, algkoolid, mis said valitsuselt üsna suurt toetust, ja linnades kroonualgkoolid ja linnakoolid, kus sageli õpetasid täiesti *umbkeelsed venelased*.

Ülikoolgi ei pääsnud venestusest. Peale usuteaduskonna, kus õpetus toimus endiselt saksa keeles, võeti teistes teaduskondades järk-järgult tarvitamisele *vene keel*, samuti hakati ülikooli suuremal määral koondama *vene õppejõude*, kelledele pidid kohad vabastama tunnustatud saksa õppejõud. Kõige lõpuks venepärastati isegi Tartu linna ja seega ka ülikooli nimetus. Tartu nimetati ümber *Jurjeviks* (1893).

146. **Määrused usuelu kohta.** Aleksander II ajal olid koguni kümned tuhanded Liivimaal apostlikku õigeusku siirdunud kodanikud hakanud uuesti osa võtma luteri kiriku talitustest. Samuti ristisid paljud õigeusklikud vanemad oma lapsi luteri usku, rääkimata selliseist abieludest, kus üks vanem oli luteri, teine õiget usku. Aleksander III ei pidanud sellist olukorda soovitavaks ja seepärast andis rea määrusi, mis pidid takistama *luteri usku tagasipöördumist* Liivi- ja Eestimaal, kus õigeusk oli vähe levinud, ning selle levimist soodustama. Segaabielulistel keelati edaspidi oma *lapsi* protestantlikult ristida. Samuti keelati luteri õpetajail õigeusulisi oma kirikuisse vastu võtta ja kirikutalitustest osa saada lasta. Õigeusklikke hakati ametlikult mõneti eelistama, õigeusu kirikut toetati riigi poolt rahaliselt, talle anti luba sundvõõrandamise teel *maid omandada* ja isegi uute luteri kirikute ehitamine tehti olenevaks õigeusu kiriku loast. Paljud Liivimaa pastorid ja õigeusklikud eestlased ei tahtnud arvestada uut ranget korda. Aastail 1885—1894 tekkisid seepärast „usuprotsessid" 105 kirikuõpetaja vastu.

Üheks teokamaks meheks õigeusu levitamistöös oli kuberner *Šahhovskoi*, kes ei väsinud riiklikke toetusi hankimast vene õige-

usu kirikute ehitamiseks ning kes oli ise nende ehitamise õhutajaks. Eriti palju usuvahetajaid leidus Lääne- ja Hiiumaal. Alates a. 1883 asutati Eestimaal 18 õigeusu kogudust ning ehitati rida kirikuid, milledest suurim on Aleksander Nevski peakirik Tallinna Toompeal kui panslavismi ja vene imperialismi sümbol. See kirik püsib veel praegugi Toompeal. Samuti langeb venestusaega Pühtitsa nunnakloostri asutamine.

Venestusajal teostatud reformid ei rahuldanud rahvast, sest nende peamiseks eesmärgiks oli venestamine.

EESTI ÜHISKOND VENESTUSAJAL.

147. **Muudatused majanduslikus olukorras ja hariduselus.** Need laiemad kihid, kes olid kandnud ärkamisliikumist, *taluperemehed* ja *maaintelligents*, ei sammu venestusajal enam tõusuteed. Põllusaaduste turul hakkas end tunda andma kriis, muu seas langesid üsna tunduvalt ka linahinnad. Paljud talupojad, kes lootuses heale hindade konjunktuurile olid talud päriseks ostnud või rendilepingud sõlminud, sattusid raskustesse. Paljud võlgadega koormatud *talud läksid oksjonile*. Sealgi, kus olukord ei kujunenud nii äärmuslikuks, oli talumehel muresid küllalt, nii et ärkamisaegne uhke optimism haihtus.

Eesti *hariduselu* sammus venestusaegse koolireformi tõttu tagurpidi. Pearõhk libises nüüd õppeaine sisu mõistmiselt *võõrkeele oskamisele*. Muidugi takistas see õpilaste vaimset arengut. Pealegi ei kasutatud nüüd peale vaimulike raamatute koolides mingeid eestikeelseid õpperaamatuid, mis ärkamisajal olid levinud küllalt laialdaselt. Venelaste ja venemeelsete muulaste hulga suurenemine õpetajasperes ja seniste õpetajate sagedane vallandamine halva keeleoskuse pärast vähendasid *rahvajuhtide arvu*. Uutel õpetajatel, enamasti nooremail meestel, ei olnud vajalikke kogemusi rahvusliku liikumise juhtimises ja paljudes tekkis

venestussurve tõttu üldse umbusk eesti rahva tulevikku. Peale kooliõpetajate vallandati vene keele mitteoskamise pärast ka hulk seniseid vallakirjutajaid, kes samuti tihti olid olnud rahvusliku liikumise juhtideks koha peal.

148. **Rahvuslike suurürituste saatus.** Küllalt kainestavalt mõjus ka rahvahulkadesse ärkamisaegsete rahvuslike ettevõtete kurb saatus. Kaheksakümnendail aastail laostusid nii *Aleksandrikooli* käimapanemiseks loodud organisatsioon kui ka *Eesti Kirjameeste Selts*, parteitülide ja valitsusvõimu vahelesegamise tõttu. Tülid Hurda ja Jakobsoni erakonna vahel jõudsid haripunkti, kui president Hurt keeldus andmast suurkoosoleku poolt lubatud laenu prof. Kölerile seoses mõisa ostmisega Krimmis. „Suurkoosolek" vallandas vastaka presidendi. Omavaheliste tülide tagajärjeks oli, et valitsusvõim vahele segas ja kogutud raha eest ei avatud mingit eesti keelega kõrgemat kooli, vaid selle asemel loodi valitsuse otsusega Põltsamaa läheduses *venekeelne linnakool*.

Pärast Jakobsoni surma hakkas raugema ka Eesti Kirjameeste Seltsi tegevus. Liikmete hulk kahanes, seltsijäänute vahel kestsid tülid, asjaajamine muutus korratuks. Seetõttu *suleti selts* valitsuse poolt. Samal aastal lõpetati kaubalaevaseltsi „Linda" tegevus.

149. **Rahvusliku ideoloogia kriis ajakirjanduses.** Rahvuslik tõusumeeleolu ei närbunud ainult *rahvahulkades*, vaid pessimistlikeks muutusid eesti asja suhtes paljud *rahvajuhidki*. Hästi kajastub viimane nähtus eesti ajakirjanduses. Vähe sellest, et tsensuuri tõttu ei saadud valitsusele opositsiooni teha, leidus mõnigi ajaleht, kellele ei piisanud vaikivast leppimisest valitsuse venestussammudega, vaid *kes tõttas neid kiitma* ja eesti rahvale peatset venestumist soovitama.

Pärast Jakobsoni surma kujunes mõjuvamaks eesti ajaleheks Tallinnas *J. Järve* toimetusel ilmuv „Virulane", mille lugejate arv tõusis kord 5000-ni. Järvgi võitles *venestamise vastu*, kirjutades näit. rahvakeelse õpetuse tähtsusest koolis. Samuti muutus „Virulasele" iseloomustavaks humaanne, kaastundeküllane suhtumine

töölisküsimusse. Kuid a. 1888 saadeti Järv kaheks aastaks maalt välja, mispärast ta ajaleht seisma jäi.

Teise Tallinna ajalehe, J. Kõrvi toimetatud „Valguse" lugejaskond tõusis pärast „Virulase" seismajäämist. Lugejate arvu kasvamiseks aitasid kaasa eriti „Valguses" avaldatud pikad vereromaanid ja teatav käremeelsus, mis avaldus peamiselt *opositsioonis luteri kirikuõpetajate vastu,* olles seega venestamise seisukohalt hädaohutu. „Valgus", samuti kui Narvas ilmuv „Virmaline", propageerisid selge sõnaga eestlaste venestamist, vene kultuuri, usu ja keele omaksvõtmist. „Virmalise" toimetajast on teada, et ta oma lehele Venemaalt rahalist toetust mangus ja saigi. „Valgust" toetati vähemalt üsna säästva tsenseerimisega ning tõenäoliselt ka Järve maalt väljasaatmisega.

Tartus kujunesid venestamisajal silmapaistvamaiks ajalehtedeks „Olevik" ja „Postimees". „Olevik" hakkas ilmuma *Ado Grenzsteini* toimetusel. Tema käimapanijaks olid Jakobsoni-vastased ringkonnad, J. Hurda ümber koondunud tegelased, kellede meelest „Eesti Postimees" oli sattunud rahva seas liig halba kuulsusse, et olla mõjukaks võistlejaks „Sakalale". Kuni a. 1888 ilmus „Olevik" *rahvuslikus vaimus* ja oli parimini toimetatud eesti ajaleht. Siis aga hakkas A. Grenzstein töötama *venestuse kasuks.* „Eesti poliitika olgu: tundkem oma nõrkust, tundkem teiste tublidust". Esmalt „Olevikus", hiljemini eri raamatuna ilmunud sajas aforismis („Eesti küsimus", 1894) püüab ta selgeks teha seda ainelist ja kultuurilist kasu, mis eestlasi ootaks venestudes. Grenzstein tõenäoliselt ei pooldanud venestust isikliku kasu kaalutlustel, vaid sisemisest veendumusest.

Peale „Virulase" sulgemist jäi ainsaks ajaleheks, mis tagasihoidlikult püüdis rahvuslikku vaimu ärkvel hoida, *K. A. Hermanni* toimetusel ilmuv „Postimees", mis muuseas venestamisajal muutus päevaleheks (1891). Pärast „Oleviku" venemeelseks muutumist loobusid teda toetamast luterlik-rahvuslikud elemendid ja läksid üle „Postimehe" juurde. Pärast „Postimehe" päevaleheks muutumist kogunes tema ümber üsna palju eesti harit-

lasi. K. A. Hermann oli poliitikamehena üsna *mannetu* ja kõigis olulistes küsimustes üsna sõnakuulelik valitsusele. Tema seisukohaks oli: „Riigi-valitsus teab, mis tarvis maha kiskuda ja mis tarvis asemele panna." „Postimehe" peateene rahvuslikule liikumisele seisnes selles, et ta tunnustavalt kirjutas *eestlaste kultuurilisest loomingust*, olgu siis kirjanduse, keele või muusika alal, ja õhutas seal edasi töötama.

Üldiselt pakub venestusaegne eesti ajakirjandus kurba pilti. Asjaliku poleemika tegid võimatuks tsensorid, aga seda lopsakamalt õitses isiklik poleemika, milles tihti väga väiklaseks muututi.

Hermann näit. mõnitas Grenzsteini kui vanapoissi, Grenzstein jälle tõi läbi kolme „Oleviku" numbri ulatuva Hermanni eluloo, et näidata, kui viletsa koolihariduse viimane on saanud, või kõneles Hermanni naise tanupoest, või sellest, mispärast Hermann muusikuks ei kõlbavat. Peale seda laadi poleemika esines venestusaegses ajakirjanduses mõnigikord toimetajate salakaebusi üksteise vastu.

150. **Rahvahulkade meeleolu** rahvusküsimuse suhtes muutus majandusliku kriisi, venestusreformide, ärkamisaegsete suurürituste kokkuvarisemise ja ajakirjanduse loiduse tõttu *kainemaks*. Rohkem kui ajakirjandus mõjusid enesetunnet tõstvalt sajandi kahel viimsel aastakümnel ajaloolise sisuga *ilukirjanduslikud* teosed. Igatahes ei kaotanud rahvas kõigist raskustest hoolimata, isegi paljude rahvajuhtide reetlikkusest hoolimata, usku eesti rahvuse püsimisse. Ja pikkamööda tõusis rahva keskelt uusi juhtegi, kes oskasid rahvuslikku eneseteadvust kasvatada ka väga halbades tingimustes.

TÕUSUAEG EESTI RAHVA ELUS XIX S. LÕPUL JA XX S. ALGUL.

OLUKORD 1905. A. REVOLUTSIOONINI.

151. **Murrang eesti ühiskonnas — linnakodanluse esilekerkimine.** Ärkamisaja liikumiste kandvamaks jõuks oli *eesti maarahvas*. Viimane oli omandanud juba teatava jõukuse ja sellele oli kaasunud iseteadvuse tõus. Kuid kõrvuti rahvusliku ärkamisega toimus eesti ühiskonnas teine suurem muudatus — algas rahva asumine *maalt linna, urbaniseerumine*. Paljud eestlastest neile omase visadusega said kõigist esialgseist raskusist üle, omandasid kinnisvara ja ettevõtteid ning kasutasid oma sissetulekuid *noorsoo koolitamiseks*. Seetõttu kasvas aegamööda linnas eesti intelligents, kujunes uus juhtkond ja omandati teatavat *iseseisvat* ja *julget* mõtlemisviisi.

Just selle kriisi ajal, mis venestusajal tabas maad nii majanduselus kui ka rahvuslikus kultuurielus, võrsuvad *uued kihid*, kes siitpeale eesti elus domineerivaks saavad, esmajoones linna *väikekodanlus*, aga teataval määral ka tööliskond.

Tööstuse hoogus tõus suurendas tööliskonda, kasvatas neis korporatsioonivaimu; kuid see kõik ei võtnud muu eestluse suhtes separatistlikku[1] ilmet. Tööliskond toetas eesti rahvast tema *rahvuslikus võitluses* kui tervikut, eriti eesti linnakodanlust. Käsiteldaval perioodil tegutsesid samuti veel Eesti linn ja küla kõrvuti, esimene tõusuhoos, teine püüdes tagasi võita oma esialgset teovõimet. Küla mõju oli suurem Lõuna-Eestis, kus maarahvas oli looduslike olude tõttu jõukam ja suuremad tööstuslinnad puudusid. Üldiselt moodustasid niisiis eestlased, ühiskonna erikihtide väljakujunemisest hoolimata, *ühtlase terviku*, kes üksmeelselt võitles võõra surve vastu.

[1] Eraldumispüüdlik.

152. **Seltsielu ja ühistegevus.** Vaimse ja majandusliku edu saavutamiseks hakkas eesti seltskond XX s. algul senisest hoogsamini seltse ja ühinguid asutama. *Ühistegevuseta* oleksid võrdlemisi vaesed eestlased majanduse alal täiel määral jäänud sakslaste mõju alla. Kõik rahaasutused ja suuremad ettevõtted Eestis olid ju XIX s. muulaste, esmajoones sakslaste käes. Juba *Jakobson* oli mitmel alal ühistegevuse tähtsust rõhutanud. Et laenuolusid tervendada, selleks asutati Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algatusel a. 1902 esimene eesti rahaasutus — *Tartu Eesti Laenu- ja Hoiuühisus.* Tartus õhutas ühistegevust eriti *J. Tõnisson* oma „Postimehes" ja kõnedes, ka Laenu- ja Hoiuühisuse rajamisel oli ta üks agaramaid tegelasi. Asutatud pank oli eeskujuks eesti seltskonnale teistes linnades, kus varsti samalaadseid asutusi ellu kutsuma hakati. Eesti panganduse alal etendas tähtsat osa veel Vastastikune Krediitühisus Tallinnas.

Teistest ühistegelisist ettevõtteist asutati XX s. algul hulk *ostu-* ja *müügiühinguid.* Mõningaid ühistegelisi funktsioone arendasid ka üksikud põllumeesteseltsid, tutvustades laiemaid ringkondi vastastikuse abi mõttega ja võimalustega, näit. kallimate põllutööriistade muretsemise puhul. Põllumeesteseltse asutati XIX s. lõpul ja XX s. algul rohkesti. Nende hulgas omandas silmapaistva koha *Tartu Eesti Põllumeeste Selts* (1870). Väljapaistvat osa hakkas etendama Eesti põllumajanduse alal piimatalitusühingute keskühisus „Estonia", mis asutati a. 1911.

Majanduslikke seltse asutati hoogsasti tungiva majandusliku vajaduse tõttu, kuid ka sel põhjusel, et venestamisaegne surve ei võimaldanud suuremaid ülemaalisi rahvuslikke kultuuriüritusi. Sellest takistusest möödahiilimiseks hakati asutama linnades ja maal mitmesuguseid *erisihiga seltse,* mis oma otsese ülesande kõrval agarasti ka rahvuslikku kultuuri edendada püüdsid.

Nimetamisväärsed on siin karskusseltsid, mida leidus juba varemini, kuid mis XX sajandi algul uuesti hoogsasti levima hakkasid. Karskusliikumist asus siin juhtima täiskarsklane *Villem Reiman,* kel on suuri teeneid Eesti kultuurielus üldse. Teis-

test seltsidest asutati tuletõrje-, spordi-, käsitöö- jm. seltse ja lugemisringe.

Seltsidel oli enamasti oma otseste ülesannete kõrval muidki harrastusi, neis peeti koosolekuid ja kõnesid, kus püüti *laiendada rahva silmaringi* ja tutvustada üldiste päevaprobleemidega. Meie haritlaste teadlikum ja aktiivsem osa suutis seltside juhtidena varjatud kujul Eesti vabama tuleviku kasuks paljugi ära teha.

153. **Eesti poliitilised voolud XX s. algul.** XIX s. lõpul ja XX s. algul alanud sotsiaalsete olude tervenemisega käsikäes muutus eestlaste silmaring avaramaks. Huvituti jälle rohkem *poliitilisest elust*, mis esialgu küll ainult suuremais linnades, Tallinnas ja Tartus, intensiivsemaks muutus. Tähtsat osa mitmesuguste poliitiliste vaadete arendamisel ja levitamisel etendasid *ajakirjandus* ja *poliitilised salaorganisatsioonid*. Et venestusaegsest survest hoolimata kindlasuunalist rahvuslikku ajalehte ellu kutsuda, omandasid mõned nooremad eesti haritlased K. A. Hermanni lahkumise puhul „Postimehe" toimetaja kohalt nimetatud ajalehe, hakates seda oma vaimus välja andma. „Postimehe" toimetajaks kutsuti XIX s. lõpul J. Tõnisson, kes hiljem sai ka lehe ainuomanikuks.

J. Tõnissoniga omandasid laiemad hulgad energilise juhi nii majanduslikul, kultuurilisel kui ka poliitilisel alal. Oma ülimat eesmärki nägi ta rahva kasvatamises *kõlbelisele elule*, mida ta pidas tähtsamaks kui teisi hüvesid. Pealeselle rõhutas ta *rahvuslikku iseteadvust*, et meie rahvas selle najal end säilitada suudaks, hoolimata kõigist ümberpööramistendentsidest. Et neid kõrgemaid eesmärke saavutada, selleks pööras „Postimees" rohkesti tähelepanu ka eestlaste majandusliku olukorra kindlustamisele, sest majanduslikult lahedas elus nägi Tõnisson kõigi taoteldavate eesmärkide eeltingimust. Esmajoones pidi J. Tõnissoni arvates meie rahvas hoolt kandma *põllutöö* eest.

„Postimehe" ümber koondus rida väljapaistvaid kaastöölisi ja toimetaja sõpru, näit. tuntud tegelased *V. Reiman, O. Kallas, H. Koppel* jt. Sisult muutus leht peamiselt linna väikekodanliku

kihi ja põllumeeste häälekandjaks. Kaubanduse ja tööstuse küsimused ei leidnud tol ajal „Postimehes" kuigi palju käsitlemist. *Poliitiliste probleemidega* püüdis Tõnissoni „Postimees" algul samuti võimalikult *vähe tegelda.* See lojaalsus riigivõimu suhtes oli tingitud kartusest, et meie väikerahva olemasolule võiks keskvalitsuse vaenuline suhtumine saatuslikuks saada. Oma rahvuslike vaadete kohaselt võitles Tõnisson siiski *võimaluse piires venestamise vastu,* näit. pidas sellelt seisukohalt lähtudes ministeeriumikoole ebasoovitavaks. Samuti pidas J. Tõnisson ägedasti poleemilist võitlust ka A. Grenzsteiniga, kes viimaks pidi alla jääma.

Kodumaisi ühiskondlikke suhteid soovis „Postimees" eestlaste õiguste laiendamisega parandada. Et need püüded leplikult teostatavad ei olnud, muutus „Postimees" aina *ägedamaks sakslaste vastu.* Ta nõudis nende eesõiguste kaotamist ja eestlaste samaõiguslikuks saamist.

Puhtpoliitiliste küsimustega hakkas „Postimees" rohkem tegelema sajandi vahetusel kujunevate *radikaalsete ühiskondlike voolude tõttu.* Viimaste suhtes võttis ta vaenulise seisukoha. Nii sai „Postimehe" ringkonnast ka poliitiliselt kokkukuuluv kildkond, kes hiljemini, revolutsiooni ajal etendas väljapaistvat osa oma mõõduka ideoloogiaga.

XX saj. algul tungisid mitmesuguste välismõjude kaudu eesti haritlaskonda Lääne-Euroopas ja Venes levinud *materialistlikud* ja *sotsialistlikud ideed.* Neid õhutasid suusõnal siia vabalt asunud või poliitiliselt kahtlastena väljasaadetud muulastest üliõpilased. Lääne poolt saabusid sotsialistlikud mõjutused peamiselt kirjanduse kaudu. Pooldajaid leidsid uued mõtted esmajoones *Tartus,* kus haritlased, eriti üliõpilased, neid populaarteaduslike kõnede ja trükisõna kaudu ka laiemaile rahvahulkadele tutvustada püüdsid. Liikumise eesrinnas sammusid maalermeister *M. Martna* ja *P. Speek.* Nad mõlemad propageerisid marksismi.

Tallinnas hakkasid uue voolu poole kalduma paljud *K. Pätsi* poolt (1901) väljaantava päevalehe „Teataja" kaastöölistest, kes

olid *radikaalsete vaadetega haritlased* ja materialistliku pilguga maailmale vaatasid ning rõhutasid majanduselu esmajärgulist tähtsust kõlbluse ja rahvustunde ees, sattudes seega vastollu „Postimehega". „Teataja" hoolitsemine *vaesemate kihtide* olukorra eest ja vene demokraatlike jõudude pooldamine süvendas lahkhelisid „Postimehega" veelgi enam. „Teataja" ringkond aktiviseeris kogu Tallinna poliitilist elu.

Paar aastat pärast „Teataja" päevaleheks muutumist (1903) hakkas Tartus ilmuma uus radikaalne ajaleht „Uudised" P. Speeki toimetusel, mis osutus täiesti sotsialistlikuks.

154. **Võitlus omavalitsuste ümber. K. Päts.** Kohapealses elus suunasid eestlased oma ärganud poliitilise aktiivsuse võitlusele linnaomavalitsuse eest, mille juhtimine oli sakslaste käes. Hoolimata raskustest õnnestus eestlastel mõnes linnas omavalitsuse juhtimine endi kätte võtta. Kõigepealt saavutas eestlaste-lätlaste blokk enamuse *Valgas* (1901). Samuti saavutasid eestlased võidu *Tallinna* linnavalimistel a. 1904. Pärast valimisvõitu sai *K. Päts* linnapea abiks. Linnapeaks valiti eestlastele vastuvõetav venelane, sest polnud loota eestlase kinnitamist sellele kohale. K. Pätsi teeneks pole mitte ainult eestlaste võit Tallinna linnavalimistel, vaid ta oli samal ajal ka väljapaistvamaid rahvajuhte Põhja-Eestis, kes, tunnustades küll rahvuslikku iseteadvust, rõhutas oma avalikus tegevuses eriti majanduselu (tööstus-kaubandusliku) arendamise vajadust.

1905. A. REVOLUTSIOON.

155. **Rahulolematuse põhjusi.** Vene riigikorra suuri *puudusi*, sotsiaalseid pahesid ning valitsuse küündimatust oleme käsitelnud juba varem. Eesti olud olid mitmes suhtes üsna sarnased Vene siseriigi omadega. Teadlikumad kihid soovisid seepärast siingi rahva osavõttu riigivalitsemisest, inimõiguste laiendamist,

haridusolude parandamist, venestamispüüete lõpetamist jne. Nende enamvähem üldiste nõudmiste kõrval esinesid mitmesuguseile kihtidele eriomased. Tööliste hulgas igatseti paremaid *palgatingimusi*, lühemat tööpäeva ja muud seesugust. Peamiselt majanduslikel kaalutlustel muutus peale tööliskonna ka talurahvas aktiivseks revolutsiooniliseks jõuks. Eesti- ja Liivimaal oli palju maarahvast tegelikult *maata* ja elas viletsate palgaolude juures mõisatöölistena-moonakatena, taluteenijatena, popsidena, rentnikena jne. Raskusi oli ka *peremeestel-taluomanikel*, kes peamiselt kannatasid suurte taluostuvõlgade all. Sellest siis säärased maarahva soovid, nagu mõisade jagamine, rendi ja talude ostuhindade kindlaksmääramine jm. Üldiselt leidus Eestis peaaegu igas kihis rahulolematust, mis nad vastuvõtlikuks muutis Venest tulevale revolutsioonile.

156. **1905. a. revolutsiooni puhkemine ja esimene periood.** 1905. a. revolutsioon tungis Eestisse Venemaalt. Vastukajana rahutustele Peterburis algas Tallinna tööliste keskel 25. jaan. *üldstreik*. Streigid levisid Tallinnast samal ja järgmisel kuul ka teistesse suuremaisse Eesti linnadesse. Tööliste poliitilise arenematuse tõttu võttis liikumine esialgu täiesti *majandusliku ilme*. Alles teadlikumate isikute ja kihutuskirjanduse mõjul muutus revolutsiooni üldsuund poliitilisemaks. Nii korraldati Tallinnas juulikuus poliitiline üldstreik poliitiliste vangide vabastamiseks.

Alguses tegelesid revolutsiooniliste üritustega peamiselt linnad, kuid varsti imbusid uued ideed ka *maale*, kus samuti leidus küllalt süütematerjali. Maal hakati ohtrasti kasutama luba oma olukorra suhtes nõu pidada ja vastuvõetud otsuseid *märgukirjades* valitsusele esitada, milledes sooviti peale kõige muu õigust osavõtuks *maaomavalitsusest*. Üldiselt oli maarahval nimetatud nõuete kõrval palju puhtkohaliku ilmega soove, näit. mõne valla liitmine või lahutamine, kooli teisale paigutamine jne. Poliitilised kaalutlused olid alguses maarahvale veel võõramad kui linnatöölistele. Nendega tutvuti alles pikapeale, ajakirjanduse kaudu ja kihutuskoosolekuil.

Revolutsioonilise liikumise kestel hakkasid ikka selgemini kristalliseeruma erakonnad ja nende kavad. Vasakpoolsed sotsiaaldemokraatlikud ringkonnad koondusid P. Speeki toimetusel Tartus ilmuva „Uudiste" ümber, mis tunnustas *revolutsiooni* ainsaks sobivaks vahendiks isevalitsusliku korra kukutamisel, tehes selle heaks avalikult ja varjatult kihutustööd. Radikaaldemokraatlik „Teataja" ringkond Tallinnas soovis Vene riigikorra *demokraatlikumaks muutmist* ja kogus sellesuunalisele märgukirjale allkirju, kuid jäi siinses revolutsioonilises liikumises passiivsemaks.

Parempoolsed ringkonnad koondusid „Postimehe" ümber, mis oli kuni oktoobrimanifestini võrdlemisi *apoliitiline*. See „Postimehe" seisukoht oli tingitud peamiselt kartusest Vene ülevõimu ja vallandunud radikaalse voolu ees. Ta hoiatas eestlasi niigi küllalt ohtlikus olukorras mitte enam ärevust tekitada „rahvusliku enesemääramise" nimel. „Postimees" esines küll rahvuslikul alusel mõningate *mõõdukate parandusnõuetega*, näit. soovis ta eestlastele osavõtu-õigust maaomavalitsusest, linnaomavalitsuse valimisõiguse laiendamist, eesti keele laialdasemat tarvituselevõtmist jne., kuid üldisemais poliitilisis küsimusis jäi ta võrdlemisi passiivseks. Uute sündmuste mõjul ta küll muutis oma seisukohta, kuid hoiatas siiski eesti rahvast vägivaldse revolutsiooni teele asumast.

157. **Revolutsioonilise liikumise haripunkt.** 1905. a. streigiliikumine jõudis haripunktile oktoobrikuus. Streigid olid ülevenemaalised ja kohalikud. Tallinnas alustasid töölised oktoobrikuu keskel *üldstreiki*, kogusid relvi ja lõhkusid kroonuviinapoode. Tööliste esindajate kogu ja Tallinna linnavolikogu otsuses nõuti *asutava kogu* kokkukutsumist, üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise kaudu, ja kodanikuõigusi — sõna-, trüki-, koosoleku- jt. vabadusi ja isikupuutumatust.

Valitsus oli sagedaist streikidest hirmunud ja mitte küllalt kindel sõjaväes. See olukord suurendas veelgi mässajate aktiivsust. Eestimaa kuberner Lopuhhin pidas liikumist nii ohtlikuks,

et ta mitmeile revolutsionääride nõudeile vastu tuli, vabastades poliitilisi vange ning lubades ära kutsuda linnatänavailt sõjaväe, mis aga ei teostunud.

Vahepeal oli revolutsioon heidutanud ka sakslasi ja parempoolseid, „Postimehe" ümber koondunud eesti ringkondi. Sakslased kartsid, et revolutsioon muudab põhjalikult Baltimaa omavalitsuse ja teeb selle Vene omavalitsuse sarnaseks. Et viimasest hädaohust ette jõuda, hakkasid sakslased nõulema omavalitsuse *reformi* suhtes, mis kavatseti teha nii täieline, et keskvalitsusel ei tarvitseks end siinseisse asjusse segada. Eestimaa rüütelkonna pealik Dellingshausen astus ühendusse eestlaste juhtivate tegelastega. Ühiseist nõupidamisist võtsid eestlaste esindajaina osa M. Pung, K. Päts, J. Poska jt., hiljemini ka sotsialistide juht M. Martna.

Enne kui eesti ja saksa tegelaste vahel omavalitsuse reformi asjus oleks kokkuleppele jõutud, lõpetas läbirääkimised järsult õnnetu sündmus. 29. oktoobril kogunesid Tallinna töölised ja suur rahvahulk Uuel turul, kus sõjavägi ootamatult avas tule koosolijaile. Sündmuse põhjuseks peetakse konflikti kuberneri ja kindral Voronovi vahel. Rahvas ei tundnud sellise teo telgitaguseid ning pidas seda kohalike võimukandjate teoks, millesse arvas teataval määral segatud olevat ka mõisnikke. Nii läksid vahekorrad teravaks ja ühised reformikavad jäid kõrvale. Sellest oli kahju, sest poolte kokkuleppe puhul oleks võimalik olnud revolutsioonilist liikumist pidurdada ja vältida revolutsiooni vägivaldseks muutumist.

158. **30. oktoobri manifest.** Järgmisel päeval pärast Tallinna sündmust, 30. okt., *kuulutati keisri manifest välja*, mis tegi järeleandmisi, lubades kindlustada kodanikuvabadused ning kokku kutsuda rahvaesinduse, kes pidi valvama valitsuse tegevuse järele ja teostama seadusandlust.

Kuigi 30. oktoobri manifest ärritatud laia rahvamassi täieliselt taltsutada ei suutnud, oli tal sündmuste edaspidisesse arengusse siiski *oluline mõju*, sest ta lubadused tundusid paljudele

nii küllaldased, et kaugemale ulatuvad nõuded oma mõtte kaotasid. Nii pidasid kodanlikud kihid lõppeesmärgi saavutatuks ning jäid revolutsioonist eemale.

159. **Erakonnad. Ülemaaline rahvaasemike koosolek.** Töölised olid kehtiva riigikorra ja seniste majanduselu vormide vastu rahulolematud edasi. Mitmesugused eri rahvakihid koondusid nüüd üha rohkem, kujundades teatavad *poliitilised organisatsioonid*. Töölised liitusid ametiühinguisse ja sotsialistlikesse organisatsioonesse. Vastukaaluks neile hakkas J. Tõnisson Tartus juhtima „Postimehe" ümber koondunud ringkonda, nimetades selle Eesti Rahvameelseks Eduerakonnaks. „Postimees" rahuldus Nikolai II manifestiga täieliselt. 1905. a. revolutsiooni kestel oli ta oma Jannsenilt päritud lipukirja „Keiser, usk ja isamaa" muutnud uueks — „Seaduslikkus, kõlblus, rahvus" ning mõistis „seaduslikkuse" all oktoobrimanifestist saadik peamiselt konstitutsioonitruudust. Seejuures ei soovitanud ta kaasa minna vene revolutsionääridega.

J. Tõnissoni algatusel kutsuti 27. nov. Tartus kokku rahva vaadete ja edaspidiste sihtide selgitamiseks *ülemaaline rahvaasemike koosolek*. Sellest koosolekust võtsid osa valdade, linnade ja seltside saadikud. Osavõtjad jagunesid parem- ja vasakpoolseiks. Parempoolsete juhid olid eksinud, kui nad arvasid, et koosolek kujuneb rahulikuks ja üksmeelseks. Kongressil jäid parempoolsed vähemusse, vasakpoolsed valisid juba lahkheliderikkal avamiskoosolekul „Bürgermusses" juhatajaks *J. Teemandi*, kes varsti oma pooldajatega siirdus *ülikooli aulasse*, kus koosolekut jatkati. Nii sai kavatsetud ühest kongressist tegelikult kaks. Mõlemad koosolekud võtsid vastu rea iseseisvaid resolutsioone, milledele vaadati kui valitsusele esitatavaile soovidele.

Parempoolsete kongress, mis *J. Tõnissoni* juhatusel „Bürgermussesse" jäi, nõudis viibimata oktoobrimanifesti lubaduste teostamist, maaomavalitsuskorra sisseseadmist, Eestist administratiivse terviku loomist, rahvuslikku enesemääramisõigust, maata

inimestele maa muretsemist jne. Oma nõuete mittetäitmise puhul soovitas kongress survet avaldada passiivse vastupanuga.

Vasaku tiiva otsused olid palju radikaalsemad, siin esinesid ettepanekutega mitmed äärmised revolutsionäärid ja kihutajad ning leidsid kongressi ärevas õhkkonnas heakskiitu. Resolutsioones nõuti valitsusasutuste boikoteerimist, revolutsioonilise omavalitsuse sisseseadmist, rahva relvastamist, asutava kogu kokkukutsumist, eesti keele tarvituselevõtmist koolides, tasuta maa jagamist rahvale kiriku- ja mõisamaadest jm. Vastuvõetud nõuded olid seetõttu nii käremeelsed, et neid ei võetudki täitsa tõsiselt, vaid nad olid rohkem äreva rahvamassi ürgjõuline kaasaminek agitaatoreile.

160. **Revolutsioon muutub vägivaldseks.** Rahvaasemike koosoleku vasaku tiiva radikaalsed otsused süvendasid revolutsioonilist meeleolu. Selle tulemuseks oli kohati vallaomavalitsuste ülevõtmine ja näit. kroonuviinapoodide rüüstamine. Revolutsiooni ohjeldamiseks pandi kindralkuberneri poolt detsembris kehtima sõjaseadus. Viimase alusel keelati ära valdade saadikute kongress Tallinnas, millest osa võttis ka palju maatamehi. Kongressi ärakeelamisele reageerimiseks soovitasid mõned revolutsionäärid tarvitada „läti keelt", s. o. mõisade rüüstamist ja põletamist. Seniste usutavamate andmete järgi rüüstati siis Eestimaa kubermangus üle 100 mõisa, Liivimaal Eesti osas umbes 50, mitukümmend mõisa põletati maha. Läti- ja Kuramaal, kus mõisade rüüstamisega varem alustati, oli see arv kaugelt suurem. Revolutsiooni vägivald, mis avaldus väärtuste hävitamises, mõisade põletamises, oli küll peamiselt vene mõju tulemus, sest hävitamine on venelastele väga iseloomulik, nagu seda eestlased on korduvalt näha võinud oma kodumaal. Nii tungis vene marksism ka Eestisse, tehes siin varakult oma lõhestamistööd ja pidurdades rahva loomulikku arengut rahvusterviku alusel.

161. **Mässu lõplik mahasurumine.** Peaminister Witte määras Baltimaa kuberneriks oma sõbra kindralleitnant V. Sollogub'i, kes instruktsioonide kohaselt pidi tegutsema karmilt. Siin-seal

tegutsevad karistussalgad toimisid üsna aktiivselt, sattudes nii mõnigikord liialdustesse ja äärmustesse. Revolutsiooni vastu töötasid oma sotsiaalse seisundi tõttu nii mõisnikud kui ka pastorid. Nende hulgas leidus ka neid, kes rahvale kaitset pakkusid. Maa rahustamisel siiski kokkupõrkeid rahva ja sõjavägede vahel ei tekkinud. Nende peamiseks tegevuseks kujunes revolutsioonilisest vägivallast osavõtjate karistamine. Kahtlus langes ka K. Pätsile, kes oli märgukirjade koostamisest osa võtnud. Temal õnnestus aga, nagu paljudel teistelgi (E. Vilde), põgeneda Šveitsi.

Lõpuks suleti kõik tähtsamad kindlasuunalised eesti ajalehed kas ajutiselt või lõplikult ning sama saatus tabas ka sotsialistlikke organisatsioone. Aegamööda kujunes kord jälle kindlamaks, mis võimaldas a. 1908 sõjaseaduse ning järgmisel aastal Balti kindralkuberneri ameti kaotamise, mis revolutsiooni likvideerimisega oma otstarbe oli täitnud.

EESTLASTE MAJANDUSLIK JA KULTUURILINE JÕUDUDE KOONDAMISE AEG PÄRAST 1905. A. REVOLUTSIOONI.

162. **Poliitilisest elust.** Lähemail revolutsioonile järgnenud aastail valvati hoolsasti siinse poliitilise elu järele. Ainsa avaliku eesti poliitilise parteina võis mõnd aastat tegutseda ainult *Eesti Rahvameelne Eduerakond* J. Tõnissoni juhatusel. Teised püüdsid salaja tegelda. Eesti poliitilist elu aktiviseeris pärast revolutsiooni ainult rahvaasemike saatmine *Vene riigiduumasse*. Eestlaste osavõtt riigiduumadest oli piiratud, sest nad pääsid neisse arvukamalt ainult kahte esimesse, mis valiti võrdlemisi vabameelse valimisseaduse alusel.

Eestlased said kahes esimeses riigiduumas viis kohta. Sellest hoolimata ei suutnud nad seal midagi olulist ära teha, sest nimetatud duumade iga oli väga lühike — ei kestnud kokku kuut

kuudki. Et Eesti saadikud oma vähesuse tõttu mingit iseseisvat parteid ei saanud moodustada, siis liitusid nad enamikus vene vabameelsetega — kadettidega, kuna vähemik neist olid sotsiaaldemokraadid.

Poolakate algatusel koondusid Venemaa vähemusrahvuste saadikud duumas *autonomistide rühma*. Vähemusrahvuste autonoomiapüüded aga ei meeldinud juhtivale kadettide parteile, kelle arvates need olid teisejärgulise tähtsusega asjad Venemaa uuestikorraldamisel. Lõppeks lubasid vene kadetid siiski Poola autonoomiat toetada.

Viimase seiga tõttu organiseerusid jällegi *eesti autonomistid*. Et taheti ära oodata Poola autonoomia seadusi, ei rutatud Eesti autonoomia eelnõu esitamisega duumale, vaid töötati *semstvo* loomise suunas, kelle käsutusse pidi minema maafond. Järgmistes riigiduumades said eestlased sootuks väikese esinduse. Eesti ja Läti saadikud esinesid neis küll rea soovitavate uuenduskavadega, kuid need jäid tagurlikus duumas tulemusteta. Samasugune saatus tabas kohal algatatud reforme, mida rahvas väga ootas.

Kui esimesed surveaastad möödusid, siis avardati jällegi trüki-, sõna- ja koosolekuvabadust. Siitpeale hakkasid poliitilised erakonnad koonduma. Tegevust jatkas endiselt *J. Tõnissoni Eduerakond*, sellele seltsisid *K. Pätsi* juhatusel eesti *radikaalsed rahvuslased* ja Eesti Sotsiaaldemokraatlik *Töölispartei* M. Martnaga eesotsas.

163. **Majanduselu.** Majanduselus ei ilmnenud 1905. a. revolutsiooni järel säärast seisakut kui poliitilises elus. Vastuoksa, tõkestatud energia juhiti poliitilistelt üritustelt nüüd sageli just *majandusellu*. Mitmesuguste uute ürituste finantseerimiseks loodi ühistegelisi *krediidiasutusi*. Laiemalt levisid muudki *ühistegelised algatused*, nende seas näit. karjakontrollühingud ja ühispiimatalitused. Karjakasvatamisele siirduti Eestis peamiselt seetõttu, et põllupind oli halvem kui Venemaal ning meie vili ei suutnud sealse viljaga võistelda, kuna tolle aja kohta üsna eeskujulik piimakarja kasvatus ja selle saaduste ümbertöötamine

tegid *meie või* ja *juustu* mitmesuguseil turgudel *otsitud kaubaks*. Samasuguseid edukäike tegid mitmed teised majandusharud. Viljandimaale Kõo mõisa asutatitol ajal esimene Eesti *põllutöökool*.

164. **Vaimsest elust.** Mis puutub Eesti kultuurielusse pärast 1905. a. liikumisi, siis ühelt poolt kehtis siin avalikult teatav surve ja uus venestamistendents. Tegelikult aga õhutas see just *aktiivsele rahvuslikule koondumisele* ja tegevusele. Vene valitsuse surve meie vaimsele elule ei olnud ühtlasi enam nii range, et lämmatada uusi rahvuslik-kultuurilisi algatusi. Õnneks olid tol ajal siia ametnikeks saadetud venelased enamasti väheteadlikud ja sihikindluseta ning ka Vene keskvalitsus sai aru ajanõudeile järeleandmise vajadusest. Nii anti nüüd *eesti keelele* rohkem eluõigust ning lubati selle tarvituselevõtmist algkooli kahes esimeses klassis ja eestikeelsete *erakoolide* asutamist. Viimased pidid töötama ilma riikliku toetuseta; neid pidasid ülal mitmesugused seltskondlikud organisatsioonid, eriti haridusseltsid. Selle loa kohaselt kutsuti Tartus a. 1906 esimese eestikeelse keskkoolina ellu *Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlastegümnaasium*, millele järgnesid progümnaasiumid mujal. Mitmesugused seltsid rakendasid suure osa oma jõust eesti omakultuuri edendamise teenistusse. Haridusseltsid asutasid raamatukogusid, korraldasid loenguid ja kursusi. Tekkis tihe võrk uutest seltsidest, mis osalt olid venestamisajal likvideerituile asendajaiks, osalt taotlesid moodsaid, hiljemini esilekerkinud sihte.

Meie kirjanduslikku ning kunstiellu tõi palju värskust *Noor-Eesti* nimeline noorte kirjanike ja vabameelsete intelligentide rühm, kes hakkas tegutsema a. 1905. Noor-Eesti rühm (kelle töid avaldas samanimeline kirjastus) püüdis igati tõsta meie kirjanduse kunstilist taset ja juhtida Lääne-Euroopa uuemate vaimsete voolude mõjustusi kultuurielusse. Noor-Eesti liikumisega läks kaasa ka rida silmapaistvaid noori kunstnikke, kes illustreerisid senisest moodsamalt ning julgemalt noor-eestlaste raamatuid ja esinesid meie esimestel Noor-Eesti ringkondade poolt korraldatud *kunstinäitustel*.

Sel ajal kui Noor-Eesti peamiselt meie esteetilist kultuuri arendada püüdis, asetasid endale mitmekülgsemaid hariduslikke ja kultuurilisi sihte Eestimaa Rahvahariduse Selts ja Eesti Kirjanduse Selts. Tallinnas a. 1906 asutatud *Eestimaa Rahvahariduse Seltsi* ülesandeks oli edendada ja juhtida haridustööd Põhja-Eestis. Selts korraldas õhtukursusi, kirjanduslikke ettekandeid, kirjastas õpperaamatuid ja püüdis parandada selleaegset puudulikku kirjaviisi. Paljude haruseltside kaudu tungis tema äratav mõju mitmele poole maale.

Venestusajal suletud Eesti Kirjameeste Seltsi asemele asutati Tartus a. 1907 *Eesti Kirjanduse Selts*. Seltsi peaülesandeks oli eesti keele, kirjanduse ja ajaloo uurimine. Üsna edukalt tegutses EKS ka rahvaluulekogumise ning kooli- ja noorsookirjanduse soetamise alal. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastusel on ilmunud hulk raamatuid ja rida aastakäike ajakirja „Eesti Kirjandus". Esialgu koondusid seltsi ümber peamiselt vanema põlve kirjanikud ja tegelased.

Vabam olukord võimaldas eestlastel avalikult mälestada oma varasemaid kultuuritegelasi. Aastal 1907 asutati sellise austusavaldusena J. Hurdale *Eesti Rahva Muuseum* ja aasta hiljem selle juurde kuuluv *Arhiivraamatukogu*. Neisse koondati eesti rahva aineline ja vaimne vanavara. Aja jooksul on sinna suudetud koguda väärtuslikke materjale paljudelt aladelt, tarbeasju, riideid, ehteid, kunstiteoseid jne., mis pärit võimalikult kõigilt aegadelt. Varemini asutatud seltsidest hakkasid mitmed eriti edendama *lavakunsti*. Meie praegused suuremad teatrihooned on pärit käsiteldavast ajast — „Estonia", „Vanemuine", „Endla". Eesti teatrite „Vanemuine" ja „Estonia" ehitamine oli suurejoonelisemaid ettevõtteid, mis avaldas määratu suurt mõju meie rahva kasvatamisele ja meie kultuurilisele arengule. Seega pandi alus eesti *kutselisele* teatrile. Kulukate ettevõtete läbiviimiseks aitasid kaasa meie ühistegelised ettevõtted, seltskondlikud organisatsioonid ja eesti rahvas tervikuna.

MAAILMASÕDA 1914—18.

SUURRIIKIDE VAHEKORRAD. SÕJA PUHKEMINE. JÕUDUDE VAHEKORD.

165. **Vastolud Euroopa riikide vahel.** Maailmasõjale valmistasid hea pinna mitmesugused tüliküsimused, mis kauemat aega püsisid Euroopa riikide vahel. Tähtsaimad neist olid 1) Prantsusja Saksamaa, 2) Venemaa ja Austria ning Saksamaa, 3) Inglisja Saksamaa vahelised vastolud.

Pinevus *Saksamaa* ja *Prantsusmaa* vahel tekkis osalt Elsass-Lotringi vallutamisest sakslaste poolt. Ka häiris Saksa-Prantsuse heanaaberlikke vahekordi Saksa valitsuse püüe soetada endale majanduslikke tagamaid Põhja-Aafrikas, nagu seda näitasid 1905. ja 1911. a. Maroko kriisid.

Venemaa ja *Austria* vaheline pinevus ulatus tagasi Berliini kongressini, millal Venemaal tuli taluda diplomaatilist lüüasaamist Austrialt. Eriti teravaks aga kujunes Vene-Austria vahekord pärast ootamatut Bosnia annekteerimist Austria poolt aastal 1908 ning Balkani sõdade ajal, millal Austria pani mängu kogu oma diplomaatilise mõju, et vähendada Balkani slaavi riikide võidutulemusi ja pidurdada *panslavismi* kasvamist. XX sajandil hakkas Austria-Vene vastolu laienema üha enam ka Saksa-Vene vastoluks, sest Saksamaa tegutses Austriaga solidaarselt, püüdes keskriikide mõju laiendada nii, et see ulatuks „Elbest Eufratini". Bagdadi raudtee kontsessiooni saamisega näiski astuvat teostumisajajärku keskriikide Elbe-Eufrati programm.

Saksa- ja *Inglismaa* vaheline pinevus tuli osalt majanduslikust võitlusest, aga veel suuremal määral Saksa merejõudude suurendamisest ning ta idapoliitikast, mis häiris Inglismaad kui maailmariiki.

Nende vastolude mõjul rühmitusidki Euroopa riigid kahte leeri, kusjuures Saksamaa osutus ümberpiiratuks Vene-, Prantsusja Inglismaast. Vahekorrad kord-korralt teravnesid, millele järgneski teatavate ettevalmistuste järel sõda seoses Austria-Ungari ja Serbia konfliktiga.

166. **Sõja puhkemise eel.** Austria-Ungari ei olnud Saksamaale tugev liitlane. Seal ei tehtud midagi, et lõhestavaid rahvuslikke pinevusi kõrvaldada ja sõjalist jõudu tugevdada. Ka Saksamaal ei varutud sõjaks tooraineid ega elatusvahendeid. Samuti ei püütud sisepoliitiliste ja sotsiaalsete reformidega kõrvaldada lõhesid saksa rahvas.

Prantsusmaal toimiti sõja huvides teisiti: siin viis Poincaré läbi kolmeaastase sõjateenistuse (1913) ja kõrgendas sõjakõlvuliste protsenti, et suurendada sõjaväe koosseisu. Ühtlasi Prantsusmaa laenas Venemaale raha strateegiliselt tähtsate raudteede ehitamiseks. Juba aastate eest pidasid prantslased ja inglased sõja huvides ühiseid kindralstaapide läbirääkimisi. Samuti õpiti üksteist tundma sõjatehniliselt: Vene kindralstaap võttis osa Prantsuse manöövreist, Prantsuse oma Vene manöövreist. Inglismaa tõi ära oma Vahemere laevastiku Põhjamerre ja kaitses Atlandi rannikut, kuna Prantsusmaa kogu laevastiku hooleks jäi valve Vahemeres. Lepingus Venemaaga kohustus Inglismaa kinni pidama Saksa laevastikku Põhjameres ja Venemaale andma laevu sõjatarvete veoks. Olulise tähtsusega on siin ka mõned nähtused rahanduse alalt — juba 1914. a. algul katkestasid Prantsuse pangad maksud kullas, mis näitas sõja lähenemist.

Nii oli käimas kindel ettevalmistus sõjaks. Teades kõiki ettevalmistusi nõudis Saksa kindralstaap vägede suurendamist. Alles pärast Poincaré sammu võeti vastu vähendatud sõjaväe kava. Seda oli siiski vähe. Sõjaväe kava läbiviimise järgi jäi Saksa sõjavägi edasigi väiksemaks Prantsuse omast. Juba varem oli peetud läbirääkimisi Inglismaaga ja sealne sõjaminister koguni käinud Berliinis pinda sondeerimas merejõudude asjus. Inglis-



Euroopa enne I Maailmasõda.

maa soovis, et Inglise ja Saksa laevastiku arvulise koosseisu suhe oleks proportsioonis 10:5, Saksamaa oli nõus leppega 10:6, mille eest Inglismaa pidi kohustuma sõjas jääma neutraalseks. Inglise välisminister lükkas Saksa ettepaneku tagasi. Jäi üle ainult kaks võimalust: tulla täiesti vastu inglastele või mitte hoolida nendest ja suurendada maksimaalselt ning olude kohaselt laevastikku. Arvamised läksid lahku ja tulemus oli, et ei juhtunud kumbagi.

167. **Seisukohtade selgumine. Mobilisatsioonid. Sõja puhkemine.** Sarajevo sündmusega seoses pidid nii Austria-Ungari kui ka Saksamaa kindla seisukoha võtma. Saksa riigikantsler kinnitas, et igal juhul Saksamaa toetab Austriat, arvates, et lihtsalt säärase seisukohavõtuga on juba välditud sõjaoht. Sellise volitusega andis Saksamaa otsustamise Austriale ja Austria esitas 23. juulil noodi Serbiale. Samal ajal oli Poincaré Peterburis, et tsaarile isiklikult kinnitada abi Prantsusmaalt. Serbia valmistas vastunoodi, milles võttis vastu Austria-Ungari tingimused ainult osaliselt. Juba kolm tundi pärast vastuse üleandmist kuulutati Serbias välja mobilisatsioon. *Austria* mobiliseerus mõned tunnid pärast serblasi ja kuulutas *28. juulil 1914 sõja Serbiale.* Pommitati Belgradi ja ühtlasi kuulutati, et on tegu karistusekspeditsiooniga ja et keegi ei kavatse annekteerida Serbia alasid. Saksa kantsler Bethmann-Hollweg hoiatas, kuid Austria keeldus seda tähele panemast. Sõda lokaliseerida polnud enam võimalik. Järgnesid *uued mobilisatsioonid.* Venemaa mobiliseerus; päev hiljem nõudis Saksamaa rahu huvides Venemaalt, et ta 12 tunni kestel katkestaks sõjaettevalmistused, mida ei tehtud. Seejärel mobiliseerus Prantsusmaa 1. augustil (k. 15.30) ja Saksamaa pisut hiljem (k. 17) samal päeval. Olles nii sisse piiratud ja ohustatud idast ja läänest, pidi *Saksamaa toimima kiiresti,* et mitte lasta end puruks pigistada vaenulistest riikidest, sest iga silmapilk oli oodata pealetungi. Ta kuulutas *sõja Venemaale 1. augusti õhtul.* Seejärel liikusid Prantsuse väed üle Elsassi piiri. Nüüd kuulutas Saksamaa sõja ka Prantsusmaale. Austria-Ungari ise aga kuu-

lutas sõja Venemaale mitte Serbia küsimuse pärast, vaid põhjendades, et Venemaa on kuulutanud sõja Saksamaale. Nii ei jäänud Saksamaal muud üle kui alustada sõjalist tegevust, sest ta oli sattunud kahefrondisõja ohtu.

Prantsusmaa suhtes oli edukas sõda mõeldav ainult siis, kui *Rein-Schelde* värav oleks olnud sakslaste käes ja nõnda hangitud ka küllaldane kaitse Ruhri tööstusaladele. Selle saamiseks päris Saksamaa, kas Belgia lubab oma territooriumi Saksa vägedele läbimarsiks, kusjuures tekkivad kahjud lubati täiesti tasuda sõja lõppedes. Öelduga Belgia ei nõustunud. Siis küsis Saksamaa Inglismaalt, kas ta jääb erapooletuks, kui Saksamaa austab Belgia erapooletust. Inglise välisminister ei andnud selget vastust. Siis marssisid 4. augustil Saksa väeosad üle *Belgia* piiri. Inglismaa kui maailmariik ei tahtnud seda taluda ja kuulutas 4. augustil Saksamaale sõja.

Ümberpiiratuna pidi saksa rahvas end ise aitama. Ta ilmutas, minnes raskes olukorras sõtta, suurt jõudu ja otsustavat tõsidust. Parteide, klasside ja maailmavaadete lõhed kadusid. Materialism ja individualism murdusid. Nüüd võimaldas riigipäev ühel häälel sõjaks krediidid. Natsionalism osutus suuremaks jõuks kui rahvastiku eri klasside kitsad huvid.

168. **„Sõjasüüdlase" probleem.** Versailles' rahu päevil ja ka hiljem oli akuutselt päevakorral Maailmasõja süüdlase leidmine. Küsimust otsustades, mis kuulub ajaloos keerulisemate hulka, peame siiski arvestama järgmisi fakte. Juba kevadel (1914) oli *Venemaa* kutsunud harjutusele hulga reservlasi ja mitte neid tagasi lasknud ning osa Siberi vägesid toonud lähnde, et parajal momendil alustada sõjalist tegevust. Sõjaks ettevalmistamine kogu Venemaa piires algas juba juulikuu lõpul, millele järgnes üldmobilisatsioon. See oli sihitud Austria-Ungari ja Saksamaa vastu. Saksamaa viivitas oma jõudude mobiliseerimisega kuni 1. augustini. See sündis alles siis, kui Prantsusmaa mobiliseerus, millega Saksamaa lääne- ja idapiir oli viidud tõsisesse ohtu. Vene ettevalmistusi pealetungiks ei pidurdanud ta liitlased. Nad

toimisid vastupidiselt, lubades Venemaale kui liitlasele otsest toetust. Saksamaa, olles nii vaenlastest ümber piiratud, pidi kõik tegema, et sõda algaks temale soodsal momendil. Seepärast kuulutas ta sõja kõigepealt Venemaale ja siis Prantsusmaale. Suurt osa sõja puhkemises etendas *juutide poolt mõjustatud maailmaajakirjandus*, mis juba ammust ajast tegi süstemaatilist kihutustööd Saksamaa vastu.

Sõja süüdlast ja põhjusi otsides ei tohi me unustada, et Euroopa suurriigid on peaaegu kogu XIX saj. kestel vastu töötanud *Saksamaa rahvuslikele põhihuvidele*. Meenutagem vaid Frankfurdi parlamendi pingutusi Saksamaa ühendamiseks, mis ei andnud tulemusi. Siin oli mängus ka Nikolai I aegse Venemaa diplomaatia. Sama poliitikat ajas Napoleon III aegne Prantsusmaa, kes tahtis säilitada Saksamaad tükeldatuna ja jõuetuna. Saksamaad suutis ühendada vaid Bismarck, toetudes reaalsele jõule, sõjaväele. Hiljemgi näeme suurriikide poolt poliitilist suunda, mis pidurdas Saksamaa loomulikku arengut. Meenutagem vaid koloniaalpoliitilisi küsimusi (asumaad), mida lahendades ei suudetud mõista Saksamaa elulisi huve ja viia *riike üksteise mõistmisele* ning *väärikale hindamisele*. Selle asemel algas suurejooneline Saksamaa sissepiiramine, millest pääsu polnud. Käsiteldava sõja puhkemises kannavad vastutust küll Venemaa ja teda toetanud Prantsusmaa. Viimane laskis end juhtida Elsass-Lotringi omandamise ideest, kuna Venemaa ajas traditsioonilist *panslavistlikku poliitikat*, mille lõppeesmärgiks oli vallutada Konstantinoopol ühes väinadega, teha Balkani riigid jäädavalt oma mõjualuseiks ja redutseerida Austria-Ungari kaal Balkanil miinimumini.

Nii ei tule sõja süüdlast näha Saksamaas, pigemini küll temale vaenuliste suurriikide peres.

169. **Jõudude vahekord.** Sõja algul seisid Saksamaa ja Austria-Ungari võitlusväljal täiesti üksinda. Hiljem liitusid nendega Türgimaa ja Bulgaaria. Liitlasriikidega ühines hulk riike, neist mõjuvamad Jaapan, P.-A. Ühendriigid ja Itaalia. Neile lisan-

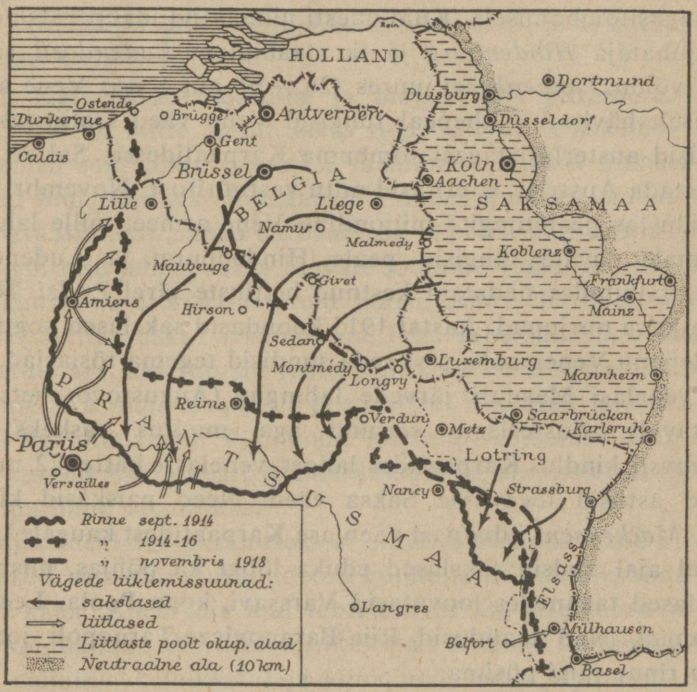
dusid veel Kesk- ja Lõuna-Ameerika riigid. Peaaegu *kogu maailm* oli nii sõjajalale aetud. Keskriikide 160 miljonile seisis vastu liitlaste 1400 miljonit inimest.[1] Kõik need riigid ei võtnud küll otseselt sõjast osa, kuid nad toetasid (tööjõud, relvad ja muu sõjavarustus, toiduained, tonnaaž jne.) tõhusalt Saksamaa vaenlasi. Erapooletuks jäid ainult Holland, Taani, Rootsi, Norra, Hispaania, Šveits, Argentiina ja Tšiili. Sõja algul oli keskriikidel 3 100 000, liitlasriikidel aga 5 420 000 meest. Seega diferents 1 265 000 meest ja *jõudude ülekaal suur*. See jõudude vahekord muutus sõja kestel ikka enam liitlasriikide kasuks, sest Inglismaa ja Ameerika panid kehtima üldise väeteenistuskohustuse, mispärast nende käsutuses olevate armeede arv kasvas. Kui keskriigid üldiselt sõja kestel kutsusid püssi alla 24 miljonit, neist Saksamaa 13 miljonit, siis liitlasriigid seevastu 44 miljonit meest. Et Saksamaa suutis neile miljoneile nelja aasta kestel vastu seista, siis on see seletatav Saksa hea organiseerimisvõimega, teadlikkusega sõja eesmärkidest ja sõjakultuuri kõrge tasemega.

SÕJA ÜLDINE KÄIK.

170. **Sõjategevus a. 1914—1915.** Vastastel olid juba varakult tarvilised sõjakavad loodud. Saksa sõjakava oli endise kindralstaabijuhi Schlieffeni töö. Tema arvamise järgi oli tarvis suruda sõda kokku üheksainsaks lahinguks. Saksa sõjaväe parem tiib pidi minema läbi Belgia Pariisist mööda põhjas ja läänes. Samal ajal pidid Austria väed ja väiksemad Saksa väeüksused takistama venelasi ründava kaitsega. Ka vaenlastel oli juba a. 1912 olemas üldkava, samal ajal rünnata mõlemalt poolt, kasutades kogu jõudu, nagu seisab Prantsuse-Vene kindralstaabi otsuseis.

[1] Saksamaa vastaste leeris oli kaugelt üle 20 riigi.

Saksa seitse armeed astusid tegevusse Šveitsi piirest kuni Belgiani. Parem tiib liikus läbi Belgia Põhja-Prantsusmaale. Eriti edukad olid sakslaste võitlused Elsassist kuni Namurini. Edasitungi arendades löödi tagasi Prantsuse-Inglise rinde vasak tiib ja Saksa parem tiib liikus kavakohaselt Pariisi peale ning Prant-



Läänerinne.

suse valitsus pidi siirduma Bordeaux'sse. Prantslased viisid nüüd tulle uue armee. 6. septembril kujuneski kuulus lahing Pariisist kirde pool *Marne*'i ääres. Algul näis, et võit peaks kalduma sakslaste poole. Tegelikult kujunes teisiti. Ootamatult andis Saksa vägede ülemjuhatus ebatäpseil andmeil käsu sõjaväele tagasi

tõmbuda (Aisne'i taha) ja lahing katkestus. Prantslased jäid nii võitjaks ja ühtlasi kadus sakslastel võimalus lüüa igat vastast üksikult ja nõnda kõrvaldada kahe frondi oht. Saksa väed võtsid kindlad seisukohad pärast ägedaid lahinguid Yser'i ja Ypern'i juures. Võitlus läänefrondil muutub tardunud *positsioonisõjaks*.

Idafrondil tungisid venelased Ida-Preisimaale, mis viis Saksa väe tagasitõmbumisele. Kuid uuesti nimetatud idaoperatsioonide ülemjuhataja *Hindenburg* ja ta staabiülem *Ludendorff* saavutasid võidu *Tannenbergi* juures (26.—30. aug.), kus Vene armee täieliselt hävitati. Vahepeal tungisid Vene väed Galiitsiasse ja sundisid austerlasi tagasi tõmbuma Karpaatidesse. Saksa väed, et toetada Austriat, sooritasid mitu vastuüritust. Novembri algul aga alustas pealetungi 3-miljoniline Vene armee, mille lahtisele paremale tiivale tungisid peale Hindenburgi ja Ludendorffi väed, vallutades nädalaid kestnud heitluste järel *Lodzi*. Nii oli Vene kava nurjunud. Aastal 1915 koondasid sakslased kogu oma tähelepanu Venemaale, sest seda sundisid tegema tõsiasjad. Nad lõid venelasi Masuuri järvede lahingus (Augustovo metsades) hävitavalt. Austerlaste seisund aga muutus raskeks, sest *Przemysli* kindlus Karpaatides langes venelaste kätte (22. märts). Nüüd astusid tegevusse Saksa väed. Need paiskasid kindral *A. v. Mackenseni* juhatusel vaenlase Karpaatidest kaugele tagasi. Samal ajal andsid sakslased eduka löögi ka põhjas, mispärast venelased taganedes loovutasid Varssavi, kogu Poola, Leedu ja Kuramaa. Nad taandusid Riia-Baranovicze-Tarnopoli joonele, kuhu rinne jäigi püsima.

Edu idas ei takistanud sündmusi muil rindeil. Läänes seisid sakslased kindlalt positsioonil ning prantslaste asjatud püüded Champagne'is ning inglaste oma Flandrias (Arras'i juures) murda läbi Saksa rinde, ei andnud tulemusi. Samuti Itaalia astumine sõtta mais 1915 ei muutnud olukorda.

Samal ajal liitus *Bulgaaria* keskriikidega, millega sai keskriigel tee vabaks Konstantinoopolisse ja Bagdadisse. Juba novembris 1914 oli *Türgimaa* astunud keskriikide perre. See takistas Vene

vilja vedu liitlastele ja relvade vedu läänеriigest Venemaale. Suurte kaotustega olid liitlased suutnud aprillis 1915 vallutada Gallipoli poolsaare, mis neil aga veel ei võimaldanud läbipääsu Dardanellidest. Kui nüüd sakslased said türklasi varustada relvadega ja toetada väeosadega ning juhtidega, pidid inglased jaanuaris 1916 suurte kaotustega lahkuma *Gallipolist*. Bulgaaria sõtta astumisega sattus Serbia kahe tule vahele ja ta kaotas kogu oma territooriumi.

171. **Keskriikide moraalne ja majanduslik piiramine.** Selles sõjas võideldi mitte ainult Saksa riigi, vaid üldse saksluse vastu. Saksamaa moraalset piiramist maailmas juhtisid liitlased, kes väitsid end võitlevat humaansuse nimel kultuuri, vabaduse ja demokraatia eest „saksa barbaarsuse ja preisi militarismi" vastu. Selle võitluse juhiks saksa loovate jõudude vastu olid ka *juudid*. Wilhelm II-se ettevaatamatuid ütlusi, Nietzsche õpetust üliinimesest, levitati saksa arvamistena. Ikka vähemaks jäi nende erapooletute arv, kes suutsid vastu panna saksavastasele sõjapropagandale. Ka *majanduslikult* peeti sõda. Keelatud kaubaks kuulutati ka toiduained, Põhjameri kuulutati sõjaalaks ning väljaja sissevedu Saksamaalt ja Saksamaale ka erapooletuil laevadel oli muutunud võimatuks.

Majanduslikuks piiramiseks ei olnud Saksamaa üldse ette valmistatud, sest ei olnud suudetud kujutella, et moodne sõda võiks kesta kaua. Alles sõja ajal tehti olukorrast järeldused ja seati sisse toiduainete *kaardisüsteem*. Sõjaks vajalike toorainete hulka loeti metallid, kemikaalid ja kiudained, nahk ja kummi. Väetiseks ja lõhkeainete valmistamiseks vajalikku lämmastikku saadi õhust. Ilma selle tehnilise saavutuseta oleks Saksamaa varisenud kokku esimesil sõjanädalail. Puudusid aga õli kütteainena ja määrded. Õlide puudus laskis enneaegselt läbi kuluda raudtee liikuval koosseisul, pani kitsad piirid autode ja lennukite kasutamisele ja takistas allveelaevade liikumist. *Toorainete* ja eriti *õli* ning *kummi* puudumisel olid sakslased nõrgemad vastaseist.

Inglaste näljablokaad tugines Inglismaa geograafilisele asendile, mispärast seda oli raske murda. Öeldu vastuseks oli Saksa *allveelaevade blokaad*, mille edu oli suurem kui oodati. Inglased hakkasid parke kündma põldudeks ja Inglise-Ameerika sõjatööstus ning juudi-kõrgfinants nägi olevat ohus oma head teenistusvõimalust. Ühendriigid deklareerisid, et allveelaevasõda on rahvusvahelise õiguse rikkumine. Juulis 1915 andiski Saksamaa järele ja allveesõda piirati. Nii oli Saksamaa kaotanud ainsa mõjuva relva majandussõjas.

172. **Sõjategevus a. 1916—1917.** Aastal 1916 jatkub sõjaline tegevus, muutudes üha intensiivsemaks. Operatsioonide keskpunktiks läänerindel kujunes hiiglalahing *Verdun*'i all. Sakslased vallutasid juba mõne päevaga idapoolsel Maasi kaldal asetseva Douaumont'i fordi ja liikusid samm-sammult edasi. Sama aasta juunis olid sakslased sunnitud pidurdama oma edasitungi ja Verdun'i piiramist, sest prantslased ja inglased võtsid ette vastupealetungi Somme'il (juunist detsembrini 1916). Inglased olid sisse seadnud üldise sõjaväeteenistuse ja toonud nagu prantslasedki hulga värvilisi koloniaalvägesid rindele, et suurendada oma löögijõudu. Saksamaa jatkas allveesõda. Sellest aga loobuti Põhja-Ameerika Ühendriikide survel, kes ähvardasid sõjaga. Selle asemel pandi mängu ulgumerelaevastik. *Skagerrakis* kohtasid Saksa luurelaevad inglaste omi. Pikkamisi tulid lahingusse mõlemapoolsed laevastikud tervelt (31. mail 1916). Inglased olid küll ülekaalus, ometi kujunesid nende kaotused suuremaks. Öeldust hoolimata veendus Saksa laevastiku juhtkond, et Inglismaad võib küll uute lahingutega merel ohustada, kuid mitte sundida rahule.

Saksa vägede tegevust läänes raskendasid venelased, nimelt Lvovi juures. Seal kasutas kindral *Brussilov* vanal tatari kombel massi oma eesmärgi saavutamiseks. Juunis õnnestus tal läbimurre ida pool *Lvovi*, mis lahutas teineteisest Austria rinde osad. Kuid auk suleti uuesti ja venelaste uputus tõrjuti tagasi. Brussilovi esialgne edu oli viinud ka *Rumeenia* liitlaste hulka

(augustis 1916). Kujunenud seisundi tõttu asendas keiser Wilhelm II vägede ülemjuhataja Falkenhayni kindralstaabijuhi *Hindenburgiga* ja ta esimese kindralkortermeistri *Ludendorffiga* (august 1916).

Kui Hindenburg ja Ludendorff võtsid üle juhtimise, oli olukord tõsine. Rumeenlased olid vallutanud Transilvaania ja ähvardasid tungida Ungarisse ning katkestada Saksa tee Balkanile. Samal ajal tungisid inglased Salonikist Bulgaaria rinde



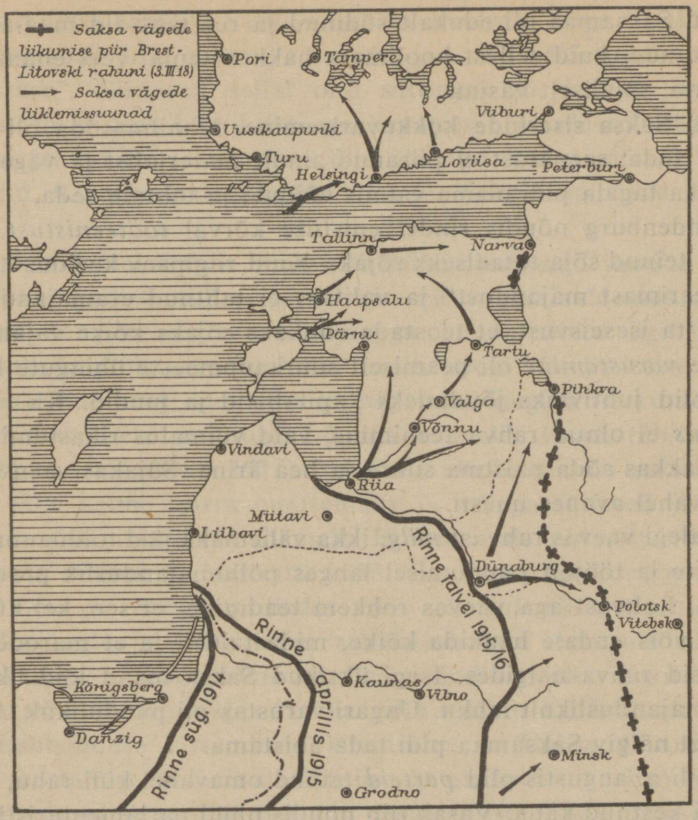
Euroopa I Maailmasõja ajal.

vastu. Suurejooneline Saksa-Bulgaaria kaksikrünnak läänest ja lõunast pidi purustama uue vaenlase. Kolme kuuga olidki *Rumeenia* teravilja- ja õlilaod keskriikide valduses. See toimus novembris 1916. Saavutatud edu tiivustas sakslaste lootusi. Püüti saavutada ka *poliitilist edu*. Riigikantsler kuulutas välja (5. novembril 1916) iseseisva *Poola* kuningriigi lootuses, et poolakad hakkavad võitlema oma vabaduse eest keskriikide kõrval. Kuid Saksa vägede juhatus lükkas tagasi poolakate nõude anda moo-

dustatavaile väeosadele poola juhtkond, mispärast sellel aktsioonil polnud edu. Pealegi lootsid poolakad liitlastelt rohkem. Ka poliitiliselt oli moment valitud halvasti, sest samal ajal toimusid Saksa-Vene rahuläbirääkimised ning neist säärasel korral ei tulnud midagi välja. Keskriigid tegid teise poliitilise läbimurde katse rahuettepanekuga, olles tiivustatud senisest edust. Liitlased pidasid seda rahupakkumist sõjamanöövriks ja Saksamaa nõrkuse tunnuseks. Nii ei andnud rahusobitamine tulemusi.

Aastal 1917 alustasid keskriigid süstemaatilist *allveesõda*. Algul oli sellel edu: neljast väljunud inglise laevast ei tulnud tagasi kolm. Hiljem olukord muutus, sest ligi pool maailma töötas tonnaaži Inglismaa toitmiseks, relvastuse ja vägede vedamiseks ja Prantsusmaa varustamiseks sütega. Sellises olukorras ei andnud allveelaevade hoobid soovitud tulemusi. Samal ajal aga varises kokku Vene rinne märtsis (1917) alanud *Vene revolutsiooni* tagajärjel. Sama aasta aprillis kuulutasid *P.-A. Ühendriigid* Saksamaale sõja, sest piiramatu veealune sõda riivas ka Ühendriikide huve. Ameerika rahandus- ja tööstusringkonnad kartsid Saksamaa võitu ja sellega liitlastele antud miljardiliste laenude kaotust.

Sakslased, likvideerides idafronti, vallutasid Riia, Saare-, Hiiu- ja Muhumaa ja sõlmisid Venes võimulepääsnud enamlastega vaherahu (15. dets. 1917). Samuti sõlmiti vaherahu kokkuvarisenud Rumeeniaga. Läbirääkimisi Vene bolševikkudega peeti *Brest-Litovskis*. Sealseid avalikke läbirääkimisi venitasid bolševikud pikale propagandakõnedega kommunismi kasuks. Vahepeal sõlmisid keskriikide esindajad iseseisva, mittekommunistliku *Ukraina* esindajatega separaatrahu, mille alusel Ukraina pidi varustama Saksamaad viljaga. Bolševikud aga seletasid, et neile on sõda lõppenud, kuid rahu nad ei tegevat. Seejärel algasid Saksa väed uut rünnakut, mille tagajärjel bolševikud kirjutasid alla 3. märtsil raskemaile rahutingimusile: piirmaad — Eesti, Läti, Leedu, Poola, Ukraina ja Soome, kus elasid võõrrahvad, eraldati Venemaast ja viimane vähenes peaaegu endisele



Läänemeremaad I Maailmasõja ajal.

Moskva suurvürstkonnale. Sõjaliselt tähendas Brest-Litovski rahu küll tunduvat kergendust läänerindele. Ometi pidi jäetama suuri väeosi idarindele ja õlivajadus nõudis isegi *Kaukaasia* okupeerimise. Ka Itaalia frondil saavutati suur võit (24. okt.).

Läänerindel tõmbusid sakslased etteulatuvast kaarest Arras'i ja Soissons'i vahel ehitatud *Siegfried-positsioonile* (märtsis 1917). See lühendas rinnet ja raskendas vaenlase ettevalmistatud rün-

nakut. Saksamaa oli edukalt sõdinud ja rea tähtsaid maa-alasid vallutanud, kuid sellest hoolimata hakkas tema, veel enam aga Austria, sõjaliselt väsima.

173. **Saksa siserinde kokkuvarisemine.** Maailmasõda oli rahvaste sõda, seepärast ei piisanud ainult materjalist ja vägedest, vaid ka tagala pidi olema valmis võidule ja tahtma seda.

Hindenburg nõudis rindeteenistuse kõrval *tööteenistust*, mis oleks teinud sõja totaalseks sõjaks. Kuid riigipäev keeldus „militariseerimast majandust" ja valitsus ei tahtnud eramajanduselt võtta ta iseseisvust, et teostada edukaks sõjaks kõike vajalikku. Rinde *varustamine* oli peamiselt suurkaupmeeste ühingute käes, kus olid juhtivaiks jõududeks kapitalistid ja juudid. Ka *relvatööstus* ei olnud rahva teenimine, vaid võimalus rikastumiseks. Nii hakkas sõda paistma suure ja hea ärina. Sõjakas vaen klasside vahel avanes uuesti.

Pealegi vaevas rahvast *nälg*, ikka vähemaks jäid toiduannused. Väetise ja tööjõu puudumisel langes põllumajanduslik produktsioon. Rahvast aga vaevas rohkem teadmine, et see, kel küllalt raha, võis endale hankida kõike, mida tahtis, ja et marodöörid teenisid rahva nälgides. Isegi üksikud Saksa maad lõid üksteisest majanduslikult lahku. Ungari varustas nii puudulikult Austriat, et nälgiv Saksamaa pidi teda abistama.

1914. a. augustis olid *parteid* teinud omavahel küll rahu, kuid see ei kestnud kaua. Vasak tiib nõudis nüüd parlamentaristlikku valitsust ja rahu „ilma võidetute ja võitjateta", mis pidi olema saavutatav, kui riik sisemiselt demokraadistada, see omakorda annaks võimaluse „õigeiks" läbirääkimisiks liberaalsete riikidega. Ühtlasi Prantsusmaa ministerpresident Clemenceau kinnitas, et demokraatliku Saksamaaga võib laskuda läbirääkimistesse. Et selle tiiva juhtideks olid enamasti juudid ja ultra-demokraadid, siis olid nemad, kes esimese hävituslöögi andsid kodumaale ta sisepoliitilise nõrgestamise suunas.

Austria alustas märtsis 1917 salajasi läbirääkimisi liitlastega *separaatrahu* asjus, milleks juba detsembri algul 1916 oli astu-

tud vajalikke samme. Saksa *riigipäev* kuulutas kogu maailmale, et allveesõda pole andnud tulemusi, ja andis hääletusele „rahuotsustuse". Liitlased sellal olid sattunud ise kriisile. Inglise ministerpresident Lloyd George kavatses alustada rahuläbirääkimisi ja Prantsuse sõjaväes olid tõstnud mässu mõned rügemendid. Kuid kriisist aitas üle alles see Saksa riigipäeva teadaanne.

Sotsiaaldemokraatide juures oli jällegi toibunud juutide juhitud *vasakpoolne* tiib. Asutati „iseseisev sotsiaaldemokraatlik partei", kes püüdis kasutada sõjaaega „kapitalistliku riigi" kukutamiseks ja proletaarse maailmarevolutsiooni läbiviimiseks. Neid ei takistanud keegi tegemast propagandat, isegi mitte kutsumast madruseid Kielis mässule. Lõpuks kodanlik vasak tiib pääsis valitsema (novembris 1917). Vaenlase ideoloogia sai saksa rahvale jälle astme võrra omasemaks ja sellega liitlased jõudsid võidule jällegi sammu lähemale. Et laiendada seda sissemurdu, kuulutas *Wilson* 8. jaanuaril 1918 ühe Ameerika kongressi ees välja oma *14 punkti*, milledes nõuti: 1. Tulevikus sõlmitavate rahulepingute ja üldse kõigi rahvusvaheliste lepingute täielist avalikkust. 2. Laevasõiduvabaduse kindlustamist territoriaalvetest väljaspool nii sõja kui ka rahu ajal. 3. Võimalikult kõigi väliskaubanduse kitsenduste kaotamist. 4. Üldise desarmeerimise teostamist. 5. Koloniaalküsimuste erapooletut lahendamist. 6. Vallutatud Vene territooriumi vabastamist. 7. Suveräänse Belgia jaluleseadmist. 8. Vallutatud Prantsuse territooriumi ja Elsass-Lotringi tagasiandmist Prantsusmaale. 9. Itaalia piiride õiendamist elanikkonna rahvusliku kuuluvuse alusel. 10. Austria-Ungari rahvastele autonoomse arengu kindlustamist. 11. Balkani riikidelt vallutatud maa-alade tagasiandmist, nende piiride õiendamist ja rahvusvahelist garanteerimist. 12. Autonoomseid arenguvõimalusi Türgi valitsuse all olevaile rahvaile. 13. Iseseisva Poola riigi kujundamist. 14. Rahvasteliidu loomist. Paremal pool nähti selles ainult liitlaste sõjaprogrammi, vasakul oldi vaimustatud sõnadest demokraatia, õiglus, maailmarahu jne.

Pealegi rõhutasid inglased, et Saksamaal on ainult vürstid takistuseks rahule, demokraatlikule Saksamaale antakse hea rahu. Nõnda muutus tagala aina praolisemaks. Liitlaste lendlehtedes kutsuti demokraatia ja vabariigi nimel ülejooksmisele. Austria frondi säärased lendlehed tegelikult hävitasid, sest Habsburgide riigi rahvaile lubati oma rahvusriigid.

Veel kaugemale ulatus *kommunistlik propaganda.* Iseseisvad sotsiaaldemokraadid levitasid lööksõnu vabadusest, rahust, maailmavendlusest, sotsialismist ja rahva hüvangust tulevikus. 1917. a. suvel olid laskemoonavabrikute töölised mitmel pool alustanud *palgastreiki.* Jaanuaris 1918, kui Ludendorff tegi viimseid pingutusi suurrünnaku alustamiseks, kutsusid iseseisvad sotsiaaldemokraadid töölisi üldstreigile. Ludendorff surus küll streigi maha kõvendatud piiramisseisukorra väljakuulutamisega, kuid mitmed sajad tuhanded töötunnid olid läinud kaotsi ja pärastpoole puudus otsustavail kohtadel laskemoon. Nõnda andis saksa rahvale raske hoobi *marksism* üksinda. Selliste siseolude juures Saksa riik ja rahvas nõrgenesid ning lootused võidule ja sündsale rahule kahanesid.

174. **Sõjategevus a. 1918.** Olukord viimsel sõja aastal ei kujunenud lõpuks Saksamaa kasuks. Inglased olid vallutanud peaaegu kõik Saksamaa *asumaad* ja tegid kriitiliseks Türgi seisundi Mesopotaamias ja Palestiinas. Sakslased koondasid nüüd kõik jõu läänerindele, et sõda kiiresti lõpetada. Algas intensiivne pealetung ja löök järgnes löögile. Nii jõuti märtsist maini välja *Marne*'ile, kus hakati hiiglakahureist Pariisi pommitama. Sama aasta juulis alustati viimset lööki, mis aga tegelikult nurjus. Liitlasriikide kaitse üldjuhiks sai kindral *Foch,* kes korraldas tiibhaarde ja saatis tegevusse tankid. Ühtlasi tuli Ameerikast appi *miljon hästivarustatud sõdurit,* nii et varsti vaenlased olid arvulises ülekaalus. Pealegi oli sakslaste ridades juba palju rahulolematuid, kellede arvu suurendasid karistuseks rindele saadetud streikinud relvavabrikute töölised. Lõpuks läks algatus Fochi kätte ja 8. augustil suruti äkkrünnakuga lennukite, 400 tanki ja

kunstliku udu toetusel sakslased Flandrias 12 kilomeetrit tagasi. Kuigi auk uuesti suleti, oli selge, et sõda enam ei suudeta võita. Taanduti ühelt ettevalmistatud positsioonilt teisele ja Ludendorff püüdis saavutada vaherahu.

175. **Saksamaa liitlased separaatrahu tegemas.** Türgi front oli varisenud inglaste uuel rünnakul ja oktoobris palus *Türgimaa* rahu. Samuti olid väsinud bulgaarlased ja alustasid augusti lõpul läbirääkimisi separaatrahuks. Kardeti liitlaste sissetungi Rumeeniasse, mis oleks võtnud sakslastelt ära vajaliku õli. *Austria-Ungari* keiser Karl oli septembris teinud liitlastele uue separaatrahu ettepaneku ja lubanud oma riigi muuta rahvuslike riikide liiduks. Sellest hoolimata lagunes Habsburgide riik, *tšehhid* moodustasid Prahas oma valitsuse, lõunaslaavlased kuulutasid Serbia kuninga eneste valitsejaks ja ungarlased tegid omal algatusel läbirääkimisi liitlastega. Austria sakslased võitlesid küll veel, kuid vaherahu järel tungisid itaallased edasi ja said ühes oma liitlastega vaba läbipääsu õiguse Bayeri ja Saksimaa piirele. Nii oli sõda kaotatud.

176. **Vaherahu.** Riigi päästmiseks otsustas Wilhelm II ette võtta *demokraatlikke reforme*, mida ka Ludendorff pidas vajalikuks. Baadeni prints Max sai riigikantsleriks ja moodustas parlamentaarse valitsuse. Selle aktiga oli Saksamaa muutunud parlamentaarseks demokraatiaks, sest kõigil valitsuse liikmeil pidi nüüdsest peale olema riigipäeva usaldus.

5. oktoobril tegi kantsler ettepaneku Wilsonile olla vahendajaks vaherahu sõlmimisel sellesama „14 punkti" alusel. Kuid Wilson venitas asja otsustamisega ja nõudis peale kõige muu keisri tagasiastumist. Samal ajal arvas Ludendorff võivat vastu panna veel ühe talve, kuid Wilhelm II vallandas ta ametist oma kantsleri nõudmisel. Väsinud, liberaalse ja juutlik-marksistliku propaganda kaudu segiaetud sakslased uskusid, et Wilson kingib maailmale õiglase rahu.

Kommunistid tahtsid viia revolutsiooni edasi ja tegid selleks kõik võimaliku. Kui anti käsk laevastikule väljuda Kielist frondi

läänetiiva kaitseks, tõstsid madrused mässu (4. novembril). Tekkisid sõdurite ja tööliste nõukogud. Münchenis, kus kardeti vaenlaste (itaallaste ja tšehhide) sissetungi, kuulutati 7. novembril 1918 välja vabariik. Wilhelm II põgenes peakorterisse ja kantsler kuulutas omal algatusel keisri ja troonipärija loobunuiks ja seadis viimase poja jaoks sisse asevalitsuse. Ühtlasi ta andis kantsleriameti üle sotsialist Ebertile. 9. novembril võitis ka *Berliinis revolutsioon*, valitsema said mõlemast marksistlikust parteist kolm esindajat, nende hulgas kaks juuti, ja ka riigisekretärest olid pooled juudid. Keiser lahkus oma võitleva väe juurest ja läks 10. novembril erapooletusse Hollandisse, et vältida kodusõda ja päästa isamaa hädast ning viletsusest.

Pisut enne riigipööret Saksamaal teatati, et liitlased on nõus 14 punkti alusel rahu sõlmima. Saksa vaherahukomisjon sõitis läbi rindepunktide ja 8. novembril teadustas talle marssal Foch Compiègne'i metsas *vaherahu* tingimused. Hindenburg andis olude sunnil nõu nad vastu võtta. Tegelikult oli vaherahu alistumine. Hindenburgi juhtimisel pääsis rindevägi korras tagasi ja nõnda suudeti vältida kodusõda. Vaherahuga sõda ei lõppenud. Näljasõda blokaadi näol kestis veel pikemat aega edasi.

177. **Versailles' rahu (28. juunil 1919).** Detsembris 1918 saabus Wilson isiklikult Pariisi ja läbirääkimised lõpliku rahu sõlmimiseks liitlastega algasid. Kuid siin põrgati ootamatute raskuste vastu. Liitlaste koalitsioon oli kasvanud umbes 30 riigile ja nende nõuded käisid mitmes suhtes üksteisele vastu. Nõupidamist jatkasid seepärast ainult nelja suurriigi (Suur-Britannia — Lloyd George, Prantsusmaa — Clemenceau, P.-A. Ühendriigid — Wilson, Itaalia — Orlando) esindajad, nn. „Nelja-nõukogu". Aluseks võeti Wilsoni 14 punkti, millele tehti liitlaste, eriti Prantsusmaa poolt täiendusi, sest Clemenceau oli juhtiv tegelane, mitte Wilson, kelle 14 punkti ei tahetud hästi arvestada. Sellega rikuti eelrahu lepingut ja Versailles' rahu polnud rahuleping, vaid leping rahu vastu, luues eeldused uueks maailmasõjaks. Wilson oli nõudnud avalikke arutlusi, kuid nüüd pidasid Nelja-nõukogu

liikmed läbirääkimisi, tehes rahu omavahel ja nõudes teiselt poolelt ainult liitlaste kokkuleppeile allakirjutamist. Sellise toimimise vastu protestis Saksamaa, kuid Rahvuskogu suudeti siiski veenda allakirjutamises rahulepingule juunis 1919, mis sündis Versailles' Peeglisaalis, kus a. 1871 oli välja kuulutatud Saksa keisririik.

RAHVUSVAHELISED SUHTED PÄRAST MAAILMASÕDA.

LEPINGUD 1919—20.

178. **Versailles' rahu sisu.** Maailmasõda oli väljapaistval määral võitlus *rahandus-majandusliku hegemoonia* pärast maailmamajanduses. Seepärast on ka arusaadav, miks rahvamajanduslik element kas otseselt või kaudselt omandab suure kaalu *Versailles'* rahulepingus. Kujukalt avaldub püüd teha sõjas allajäänud vastase maad *sõltuvaks* oma *rahvamajandusest* kas kontsessioonide, kaubalepingute või rahanduslike kohustuste kaudu. Majandusliku sõltumisega käib paratamatult kaasas ka *poliitiline* sõltumine ja mõju kas suuremal või väiksemal määral. *Keskriigid* Maailmasõja ajal, kui nad lootsid võidule, töötasid välja tulevikulepingute *majandusprogrammi*, mille nad oleksid esitanud võidetud liitlasriikidele. Selles oli ette nähtud näiteks Prantsuse Lotringi tööstuslike rajoonide (Briey, Longwy) ühendamine Saksamaaga. Seega oleks Saksa suurtööstus omandanud täielise hegemoonia Euroopa mandril. *Liitlasriikide* majanduslikuks eesmärgiks (Pariisi konverents a. 1916) oli samal ajal nihutada Saksamaa kõrvalisele kohale maailmamajanduses või *isoleerida* Saksamaa tuleviku rahvusvahelistes majanduslikes

suhetes. Need seisukohad leidsid väljenduse ka Versailles' rahulepingus.

Versailles' leping koosnes 440 artiklist. Selle eesotsas leiame Rahvasteliidu asutamist käsitleva osa.

179. **Saksamaa kaotused.** Versailles' rahuga eraldati Saksamaast mitmed *maa-alad*. Prantsusmaa sai Elsass-Lotringi, kus elas 1,5 miljonit sakslast, Luksemburg liideti majanduslikult Belgiaga, kes sai ka Eupeni ja Malmedy ning nõnda kindlustas endale strateegiliselt parema tiiva, Põhja-Šlesvig ühendati Taaniga ja Posen ning Ülem-Sileesia kui peamine tööstusala anti iseseisvaks muudetud Poola riigile. Seejuures Ida-Preisi eraldati muust Saksamaast Poola koridoriga, mis suundus Visla suudmealale. Kuid Saksamaale jäid õigused sellele raudteele, telegraafi- ja telefoniliinidele, mis, läbides Poola koridori, ühendasid Lääne- ja Ida-Preisimaad. Saksamaa kaotas ka Meemeli ala ja Danzig vabalinnana liideti Poola tollipiirkonnaga. Saari ala läks Prantsusmaale (Rahvasteliidu komisjoni haldusel) 15 aastaks, mis aja möödumisel pidi otsustuma selle maa-ala kuuluvus rahvahääletuse teel. Ühtlasi pidi Saksamaa tunnustama Austria, Tšehhoslovakkia, Poola ja Danzigi vabalinna iseseisvust. Brest-Litovski leping tühistati.

Asumaade suhtes pidi Saksamaa loobuma oma õigustest liitlasriikide kasuks. Hiinas Saksamaa loobus kõigist privileegidest ja eeliseist, Marokos tunnustas Prantsusmaa protektoraati ja Egiptuses Briti protektoraati. Kolooniad anti Rahvasteliidule ja see jagas nad „arenenumaile rahvusile". Jaapan, Austraalia, Uus-Meremaa ja Inglismaa jagasid kolooniad Okeaanias, Kiautšou Hiinas said hiinlased tagasi Jaapani vahetalitusel, Togo ja Kameruni Aafrikas poolitasid inglased ja prantslased omavahel, Edela-Aafrika sai Lõuna-Aafrika osaks, Ida-Aafrika aga Inglismaale ja Belgiale.

Relvastuse alal piirati Saksamaa sõjajõudu. Sõjavägi vähendati 100 000-meheliseks, üldine väekohustus kaotati ja sõjaväge lubati moodustada ainult vabatahtlikest. Sõjavarustus anti osa-



Euroopa pärast I Maailmasõda.

liselt üle liitlastele või hävitati. Kindlustused Reini idakaldal 50 km laiusel maaribal lammutati. Samuti pidi Saksamaa hävitama kahurväe polügoonid ja kõik masinad ning muud mehaanilised vahendid, mis määratud relvade valmistamiseks, ning välja andma kõik sõjagaaside retseptid ja valmistamisviisid. Sõjalaevastikku vähendati tunduvalt, kuna allvee- ja õhulaevastik kaotati hoopis.

Sõja läbi tekkinud kahjude eest (reparatsioonid) tehti vastutavaks Saksamaa ja ta liitlased, sellest hoolimata et Wilson võitles säärase punkti kui liitlaste („Entente") endiste lubadustega vastolus oleva vastu. Et aga Saksamaa polnud suuteline tasuma kõiki kulusid, piirduti kahjutasuga ainult eraisikuile. Summa suurus jäi esialgu lahtiseks. Majanduse alal omandasid liitlased mitmesuguseid soodustusi pikemaks ajaks. Saksamaa ei tunnustanud ennast sõjasüüdlaseks. Ta andis välja diplomaatilised aktid (1871—1914), mis moodustasid 54 köidet 16 000 dokumendiga. Need pidid selgitama sõja tekkimise käiku ja selle põhjusi.

180. **Rahulepingud Saksamaa liitlastega.** Austriaga sõlmiti rahu *Saint-Germain*'is (10. sept. 1919). Ta pinnal tekkis kolm iseseisvat riiki: Tšehhoslovakkia, Austria ja Jugoslaavia. Bulgaaria riik piirati *Neuilly*' lepinguga (27. nov. 1919) ainult bulgaarlastega asustatud maa-alaga. Ungari piirid määrati kindlaks *Trianoni* lepingus (4. juuni 1920), kusjuures riigile kuulusid ainult madjaritega asustatud alad. Türgi kui suurriik hävitati *Sèvres*'i lepinguga (10. aug. 1920). Riigile jäid Väike-Aasia ja Konstantinoopoli ümbrus. Türgi pidi loobuma valitsemisõigusest merekitsuste üle. Ta rahanduse üle seati järelevalve liitlasriikide komisjoni kaudu.

181. **Rahvasteliidu asutamine, eesmärgid ja liikmed.** Juba Maailmasõja ajal tekkis kõigis maailmaosades liikumine, et asutataks mingi *keskasutus* riikidevahelise koostöö ja rahu kindlustamiseks. Rahukonverentsi kokkutuleku järel esinesid paljude riikide esindajad vastavate kavadega. President *Wilsoni* mõjul ja juhatusel loodi 1919. a. jaanuaris komisjon Rahvasteliidu küsi-

muse kaalumiseks. Mõjuvamaks ja tegevamaks isikuks Wilsoni kõrval kujunes selles komisjonis lord *Robert Cecil*. 1919. a. aprillis otsustati rahukonverentsil Rahvasteliidu asutamine.

Rahvasteliidu eesmärgiks oli rahvusvahelise koostöö, *julgeoleku* ja *rahu kindlustamine*. Tegelikult pidi see sündima Versailles' rahu alusel. Oma otsuste respekteerimiseks oli liidul õigus tarvitada *sunnivahendeina* majanduslikku ja poliitilist survet.

Rahvasteliidu *liikmeiks* sai enamik maailma riigest, kelledest ühed kuulusid sinna algusest peale, teised liitusid hiljem. Esimesed liikmed olid liitlasriigid ja nende liitlased, Versailles' lepingu allakirjutajad (ilma P.-A. Ühendriikideta), kokku 27 riiki. Aastal 1929 oli Rahvasteliidul juba 54 liiget: peaaegu kõik Euroopa riigid, kaasa arvatud ka sõja ajal vaenulised maad — Austria, Bulgaaria (1920), Ungari (1922), Saksamaa (1926); siis neutraalsed ja uued riigid ning enamik Ladina-Ameerika väikeriigest; 4 Aasia riiki — Hiina, Jaapan, Siiam ja Pärsia; Aafrika riigest Abessiinia ja Libeeria. Suurriigest P.-A. Ühendriigid ja Nõukogude Venemaa jäid liidust eemale. Kolmekümnendail aastail astus küll Nõukogude Vene Rahvasteliitu, kuid rida teisi riike lahkus.

182. **Rahvasteliidu tegevus.** Rea aastate kestel on Rahvasteliit püüdnud haarata peaaegu kõiki ühiskonna tegevusalasid.

Vähemusrahvuste küsimuses on pandud rahulepinguga paralleelselt kehtima erilised kaitselepingud, esmajoones Austria-Ungari keisririigi tükeldamise tagajärjel kujunenud uute riikide suhtes. *Saksamaa territooriumide valitsemine* (Saari alad ja Danzig), mis eraldati Versailles' rahulepingu põhjal, kuulus mõnd aega Rahvasteliidu kompetentsi. Saarimaal teostas Rahvasteliit oma võimu vastava komisjoni kaudu. Aastal 1935 otsustati Saarimaa lõplik kuuluvus rahvahääletuse teel Saksamaa kasuks. Saksamaast eraldatud *Danzig* kuulutati vabalinnaks, et võimaldada Poolal pääs merele. Valitsuslikku võimu linnas teostavad Rahvasteliidu komissar, senat ja maapäev. Piiride määramisel, eriti rahulepingu põhjal tekkinud uute riikide suhtes, Rahvaste-

liit ei võtnud arvesse küllaldaselt elanike enesemääramise õigust. Umbes 30 miljonit inimest jäi emamaast eraldatuks. Rahvahääletusel otsustati kuuluvuse küsimus Lõuna-Šlesvigis (a. 1920 Saksale) ja mujal väiksemais Saksamaa ja Austria osades. Vahekohtu teel anti Ahvenamaa Soomele, Meemel (linn muudeti autonoomseks ja sadam rahvusvaheliseks) Leedule (Klaipedas 1924), poolakate poolt okupeeritud Vilno jäeti Poolale (1927), Ülem-Sileesia jagati Saksamaa ja Poola vahel (1920). Samuti lahendas Rahvasteliit Itaalia-Kreeka konflikti (1923) ja Bulgaaria-Kreeka tüliküsimuse (1925). Majanduslikul alal toetas Rahvasteliit väikerahvaid, kelledele osutus üle jõu käivaks oma sõja tagajärjel ruineeritud majanduselu parandamine.

Erilise rühma Rahvasteliidu tegevusalast moodustavad nn. *mandaadid*. Need on Rahvasteliidu nimel suurriikide haldusele antud maa-alad. Nende loomine sündis samuti kooskõlas Versailles' rahu poliitiliste ja majanduslike huvidega. Endisest Türgi riigist eraldatud maadest anti Irak (kuni a. 1932) ja Palestiina Briti haldusele, Süüria — Prantsusmaale. Samuti korraldati valitsus Kesk-Aafrikas endistes Saksa asumaades (Kamerun ja Togo jagati Briti ja Prantsuse vahel; Ida-Aafrika Belgia ja Briti vahel) ja Vaikse ookeani piirkonnas.

Ühtlasi tegutses ka Rahvusvaheline *Tööorganisatsioon*, korraldades tööliste ja tööandjate vahekordi, andes töökaitsemäärusi, reguleerides tööpäeva jne. Tervishoiu-organisatsioonid on võidelnud nakkushaiguste vastu, epideemiliste tõbede vastu eriti idamais jne.

Rahvasteliidu *kaal rahvusvahelises elus polnud suur*, 30-ndail aastail see väljapaistvalt vähenes. Eriti tunduv oli Jaapani, Itaalia ja Saksamaa eemalejäämine Rahvasteliidust ja ta poliitikast. Rahvasteliit ei suutnud vältida Jaapani-Hiina ja Itaalia-Abessiinia sõda jne. Rahvasteliidu osatähtsus ei saanud rahvusvahelises elus olla suur, sest nn. riikide seltsina (Société des Nations) pidi ta olema Versailles' uue maailmakorralduse kandjaks ja taotlema peamiselt liitlasriikide eesmärke.

183. **Saksamaa nõrgenemine.** Versailles' rahu mõju Saksa majanduselule oli laostav. Saksamaa kaotas 11,7% oma pindalast ja 10% kogu rahvastikust, mis ei jätnud *nõrgestavalt* mõjumata majandusellu. Saksamaa kaotas rahulepinguga kolmandiku oma söetoodangust ja kolmveerandi oma maagivarasid (Ülem-Sileesia, Lotringia). Elsassiga läks kaotsi peamine kaaliala ja Poseni, Lääne-Preisimaa ning muude aladega idas ta kaotas põllumajanduslikud alad, mis nõrgestas rahva toitlustamist. Kolooniatega kaotas Saksamaa troopilised tooraineteallikad, turud ja Edela-Aafrika osades ka asustusalad. Ühtlasi nõuti Saksamaalt kohutavaid hulki igasuguseid loomi, raudteetarbeid, peaaegu kogu kaubalaevastikku ja kõiki ülemere kaableid. Ta peamised veeteed (Kieli kanalist läbisõit, Reini, Oderi, Elbe, Meemeli ja Doonau laevatee) tehti internatsionaalseks ning allutati üldeuroopalisele kontrollile. Tööstustoorainete ja põllumajandusliku üleproduktsiooni alade kaotamise tõttu pidi Saksa kaubandusbilanss muutuma veel passiivsemaks kui enne sõda. Võlad välismaale suurenesid üha ja oli näha Saksa majanduse kokkuvarisemist ka siis, kui poleks olnud vaja maksta reparatsioone.

Uutest oludest tingitud majandusliku languse tõttu ei jatkunud vajalikke summasid palkadeks, riigivõlgade protsentideks ning nende kustutamiseks. Riik laskis käibele ikka enam paberraha, mille tagajärjel selle kurss kohutavalt langes, s. t. tekkis *inflatsioon*. Selle inflatsiooni tõttu võisid välismaalased ja juudid oma kõrgema vääringuga osta Saksamaa pooltühjaks. Nõnda läksid kinnisvarad, tehased ja pangad võõraisse kätesse. Kui lõpuks raha enam midagi ei maksnud, jäeti seisma rahatrükkimine, kõrgendati kõiki makse, vähendati ametnike arvu, piirati nende tasu jne. Saksa rahva vaesumine sulges siseturu täiesti ja surus elustandardi palju alla ennesõjaaegset taset. Et kogu riigi- ja majanduselu asetati liitlasriikide ja Rahvasteliidu kindla kontrolli alla, siis oli sellega *Saksamaa võim hävitatud* ja ta viidud peaaegu autonoomse ala seisundisse.

REPARATSIOONI KÜSIMUS. SÕJAVÕLAD.

184. **Reparatsioonikomisjon. Rahvusvahelised konverentsid. Saksamaa rahanduskriis.** Versailles' leping tegi Saksamaa vastutavaks sõjakahjude eest ja seadis üles põhimõtteliselt *reparatsiooni küsimuse*, kuid üksikasjaliselt jäi see otsustamata. Järgnesid pikad läbirääkimised liitlaste vahel tasu suuruse ja maksmise mooduse üle. Mitmeil rahvusvahelistel konverentsidel arutati reparatsioonimaksude üldsummat, kuni a. 1921 Londonis peatuma jäädi 132 miljardile kuldmargale, kusjuures maksmine pidi teostuma iga-aastase tasumisega. Seegi oli Saksamaale liig. Londoni konverentsile järgnevail aastail tabas Saksamaa rahandust terav kriis (inflatsioon), mis tunduvalt vähendas tema maksuvõimet. Saksamaa esines moratooriumi, s. t. ajutise võlgade tasumise seismapaneku nõudmisega. Tekkinud olukorrast väljapääsuks sõlmis Saksamaa Venemaaga *Rapallo* lepingu (mõlema poole loobumine kahjutasu nõudmisest, diplomaatiliste ja kaubanduslike suhete jaluleseadmine), mis liitlastele ei meeldinud. Prantsuse valitsus Poincaré juhatusel keeldus moratooriumist ning Prantsuse ja Belgia väed okupeerisid *Ruhri* söekaevanduse alad (1923).

185. **Dawes'i ja Young'i kava.** Et tekkinud olukorra lahendamine sel teel kujunes võimatuks, määrasid liitlased (Genua 1924 ja Pariisi 1929) konverentsidel kindlaks uued reparatsioonimaksude tasumise kavad. Esimene on tuntud Dawes'i, teine Young'i kava nime all (Dawes ja Young olid Ühendriikide esindajad mainitud konverentsidel.)

Dawes'i kava püüdis uuesti tervendada Saksamaa majandust ja rahandust, lubades talle rahanduse stabiliseerimiseks *välislaenu* 800 milj. kuldmarka. Reparatsioonimaksude tasumine pidi toimuma *progressiivses* suunas. *Tagatiseks* pidid olema esmajoones Saksamaa raudteed, tööstuse obligatsioonid jne. Prantsusmaa pidi evakueerima Ruhri ühe aasta jooksul, mis ka teostus juulis 1925.

Young'i kava, mis tugines üldjoontes Dawes'i omale, kergendas Saksamaa võlakoormat, kuid fikseeris selle ka lõplikult. Saksamaa pidi maksma 37 aasta kestel 2 miljardit marka aastas. Igasugune liitlasriikide kontroll Saksa majanduse üle kõrvaldati. Lisati ainult reservatsioon juhuks, kui mingi edaspidine Saksa valitsus peaks keelduma lepingut täitmast, mil puhul pidi liitlastele jääma täieline tegevusvabadus. Ühtlasi otsustati evakueerida Reinimaad, mis teostati 1930. a. juunis.

186. **Liitlasriikide võlad.** Liitlaste rahanduslik seisukord oli samuti pärast sõda raske, sest nad olid koormatud suurte *välisvõlgadega*. P.-A. Ühendriigid olid laenanud liitlastele 9 miljardit dollarit, Suur-Britannia 1700 miljonit naela. Venemaa ja väikeriigid võlgnesid Prantsusmaale umbes 15 miljardit franki. Sõjavõlgade kustutamine moodustas suure osa riikide iga-aastasis eelarveis. Maailma *majanduskriis*, mis süvenes 1930. a. peale, raskendas kõigi riikide kohustuste tasumist. Et Saksamaa polnud suuteline tasuma oma reparatsioonimakse Inglis- ja Prantsusmaale, käis ka viimaseile üle jõu oma võlgade tasumine Põhja-Ameerika Ühendriikidele. Aastal 1931 otsustas Ühendriikide president *Hoover* üheks aastaks (1. juuli 1931—1. juuli 1932) katkestada nii reparatsiooni kui ka sõjavõlgade tasumised, andes sellega aega majanduslikuks kosumiseks.

DESARMEERIMINE JA EUROOPA JULGEOLEK.

187. **Saksamaa desarmeerimine.** Versailles' rahulepingus otsustatud Saksamaa *desarmeerimine* pidi olema esimeseks sammuks üldise relvastuse vähendamiseks. Üldjoontes täitis Saksamaa endale võetud desarmeerimiskohustust, kuigi mitte täiesti, sest ta ei võinud kaitsetuks jääda, kuna naaberriigid järjekindlalt relvastusid. Teiseks ohustas riiki bolševism nii siseriikliku agitatsiooni kui ka Nõukogude Liidu kujul. Nii püüti lisaks 100000-me-

helisele lubatud regulaararmeele luua varjatud kujul abivägesid mitmesuguste politseivägede nime all. Pealeselle tekkis arvutu hulk patriootilisi ja sõjalisi ühinguid. Võimsaim neist oli nn. *Teraskiiver* (Stahlhelm), kuhu kuulus miljoni ümber endisi sõdureid, kelle programmi kuulus Versailles' rahulepingu tingimuste annulleerimine. Teise tähtsama rühma, nn. *Reichsbanner*'i ümber koondus vabariiklik ja rahusõbralikum element.

Rahvasteliidu juurde loodud desarmeerimiskomisjoni töö ei andnud suuremaid tulemusi. Aastal 1924 Rahvasteliidu Täiskogu poolt vastuvõetud kava, tuntud *Genfi protokolli* nime all, aluseks olid kallaletungisõja keeld ja vahekohtu-põhimõte. Üksikud riigid pidid andma oma sõjaväed ja laevastikud Rahvasteliidu käsutusse kasutamiseks rahurikkuja vastu. Kuid *Briti* valitsus *keeldus kinnitamast* seda kava ja andis sellega raske hoobi kogu desarmeerimisprobleemile.

188. **Locarno lepingud.** Rahu kindlustamiseks püüti rakendada uut moodust, nimelt vahetult lepinguid Saksamaaga. Selle poliitika algatajaks oli Prantsuse peaminister *Briand*. Erilist vastutulelikkust selles suhtes näitas Saksamaa poliitika juht *Stresemann*. *Locarnosse* a. 1925 kokkutulnud asjaosaliste riikide esindajate vahel peeti läbirääkimisi (Prantsusmaalt Briand, Inglismaalt Chamberlain, Saksamaalt Luther ja Itaaliast Mussolini). Päevakorras oli *piiriküsimuste* lahendamine rahulikul teel ja hoidumine *vägivallast*. Saksamaa, Belgia, Prantsusmaa, Suur-Britannia ja Itaalia vahel sõlmiti nn. *Reini leping*, kus mainitud riigid kohustusid töötama koos Euroopa rahu säilitamiseks ja garanteerisid ühiselt Saksa läänepiiri. Pealeselle tehti vahekohtulepingud kahekaupa ühelt poolt Saksamaa, teiselt poolt Belgia, Prantsusmaa, Poola ja Tšehhoslovakkia vahel. Need lepingud aitasid kaasa Saksamaa vastuvõtuks Rahvasteliitu. Samuti teostati lubatud osaline Reinimaade evakueerimine.

189. **Kellogg-Briand'i leping.** Julgeoleku kindlustamine polnud täieline, kuni sellest ei võtnud osa P.-A. Ühendriigid. Ühendriikide välisasjade sekretäri *Kellogg*'i ettepanekul esines sama riigi

valitsus a. 1929 *esitisega*, mille järgi osavõtjad riigid pidid loobuma sõjast kui rahvusvahelisest poliitikavahendist ja lahendama rahvusvahelised tülid vahekohtu teel. *Pariisis* kirjutati pidulikult alla nn. rahvusvahelisele sõjast loobumise paktile. Varsti ühinesid mainitud paktiga kõik riigid. Aga ka pärast seda nn. *Kellogg-Briand'i lepingut* ei saavutanud desarmeerimiskonverents edu. Riikidevaheline umbusaldus oli relvade mahapanemiseks liig suur.

190. **Maailma taasrelvastumine.** Õnnetu Versailles' rahu takistas Saksamaa loomulikku arengut. Ta nõudis rahulepingu revideerimist, asumaade tagasiandmist, Saksamaa piiride õiglast ümberkorraldamist jne. Liitlasriigid ei võtnud Saksamaa soove kuulda. Nii süvenes vastastikune umbusaldus ja kasvas relvastumine. Relvastusele minevad summad kasvasid kõikjal senioolematult suureks. 1937. a. relvastumiskulud maailmas on hinnatud ümmarguselt 36 000 000 000 margale. Ja sellest saadik on relvastumise tempo veelgi kiirenenud.

MAAILMAMAJANDUS PÄRAST SÕDA.

191. **Üldolukord.** Euroopa majandus sattus üha tihedamalt sõltuvusse maailma majanduselust. Seda kahel põhjusel. Majanduselus oli Euroopa sunnitud taganema *Ameerika* kasuks, sest Euroopa oli sõjast ruineeritud, rahvaarv oli vähenenud, võlgade koorem oli kasvanud, toodang vähenenud, võistlus välismaailmajagudega teravnes turgude pärast, tekkis tööpuudus. Euroopa liitus maailmaga palju tihedamini kui enne, sest see osutus vajalikuks *majanduselu reguleerimiseks*, ja *tehnilised leiutused* hõlbustasid suhtlemist ja kaubanduslikku läbikäimist.

Kui Euroopa pidi taganema Ameerika eest, siis aitas selleks kaasa Versailles' süsteem, mis viis Saksamaa majanduselu kokkuvarisemisele. Saksamaa kui hea produtseerija ja

tarvitaja lüliti mõneks ajaks välja loovast tööst üldeuroopalises ulatuses.

192. **Euroopa majanduslik langus.** Maailmasõja tagajärjel tabas Euroopat üldine inimeste, agraar- ja rahanduse *kriis*. Kaotused sõjas olid kohutavad. 10 milj. inimest surnutena, 17 milj. haavatuina, kõnelemata haiguste tagajärjel hukkunuist. Sellele järgnes suur sündivuse langus. Öeldule peame juurde arvama 100 miljardit tööpäeva, kus nelja aasta kestel jõud oli suunatud loovalt töölt hävitavale. Selle tagajärjel oli langenud nii põllukui ka tööstussaaduste toodang. Nii näiteks sõjast laastatud Põhja-Prantsusmaa, Belgia, Ukraina ja Poola, kus kasvatati peamiselt suhkrupeete, kaotasid oma senise koha *turul*.

Puudujääki saaduste, eriti toorainete alal püüti täita *impordi* abil. Võttes ennesõjaaegse tootluse keskmiseks 100, oli Maailmasõjale järgnevail aastail Euroopa produktsioon 97, Põhja-Ameerika Ühendriikide oma 114, Lõuna-Ameerika aga 143. Euroopa vajas eriti tooraineid oma tööstuse jaoks. Riie, autod, paber moodustasid kolm kaubaartiklit, mida vajati esmajoones.

193. **Maailma industrialiseerimine. Protektsionism.** Välismaailmajagude poliitiline ja majanduslik *emantsipeerumine*, mis algas Maailmasõja ajal ja jatkus pärast sõda, kujundas elutingimused sootuks ümber. Euroopa, mis koos P.-A. Ühendriikidega oli varustanud oma saadustega peaaegu kogu maailma, leidis korraga palju turge röövitud olevat. Pealegi oli tekkinud *majanduselus murrang* industrialiseerimise suunas. Euroopa riigid olid sunnitud olukorraga kohanema. Itaalias hakati arendama puuvilla- ja siiditööstust, erapooletud riigid Rootsi ja Šveits kasutasid sõjaaega väljaveo tõstmiseks ja puu ümbertöötamiseks (paber ja kunstsiid). Samuti kiiresti asusid uued riigid oma tööstuse arendamisele ja produktsiooni suurendamisele. Tšehhoslovakkias ja Poolas kujunesid pea-väljaveoartikleiks kivisüsi ja tekstiilsaadused.

Käsikäes omatööstuse arendamisega edenes *protektsionism*. Euroopa maad piirasid endid pärast sõda kord-korralt kõrgen-

datud *tollidega*, et kaitsta kodutööstust välistoodangu vastu. Vastandina eraldatud ja tükeldatud Euroopale moodustasid Põhja-Ameerika Ühendriigid määratu suure territooriumi, mis oli ühtlane nii tootmise kui vahetamise mõttes.

194. **Põhja-Ameerika Ühendriikide majanduslik tõus.** Põhja-Ameerika Ühendriikidel on *esikoht* maailmas oma tööstuse, laevanduse ja rahanduse suhtes. Maailmaturg, mis oli ameeriklastele juba ammugi avatud, läks nende kätte täiesti Maailmasõja ajal, millal Euroopa toodang oli piiratud ja kaubanduslik liiklemine tõkestatud. Vallutanud kord turud, oskasid Ühendriigid neid endile kindlustada ka edaspidiseks. Maailmasõda, mis viis Euroopa vaesumisele, arendas Ühendriikide rahandust ja muutis ta võlgnikust *võlausaldajaks*. Mitte ainult liitlasriigid, vaid enamik Euroopa riike üldse on Ühendriikide suhtes võlgniku seisundis. Kuid ka teiste Ameerika riikide ja Aasia rahaturul on Ühendriikide mõju domineeriv.

Majanduslik edu tegi P.-A. Ühendriigid suurriigiks, kelle võim ulatub üle kogu maailma. Ta eelistatumad alad on Kaug-Ida ja Ladina-Ameerika. Austraalias ja Uus-Meremaal võistleb Ühendriikide tööstus Jaapani omaga. Ühendriikide ekspansiooni doktriiniks on *panamerikanism*. Olgu siiski tähendatud, et ka Ühendriikide majandus kannatas raske kriisi all.

195. **Töötehnika, transpordi ja liiklemise arenemine.** Industrialiseerimisega paralleelselt arenes üksikute maade geograafilistest tingimustest sõltuv toodangu *spetsialiseerumine*. Inimtöö-jõu kasutamine on täieliselt ümber korraldatud (tailorism). Väga suuri edusamme tegid ka *liiklemine* ja *transport*. Selleks mõjus kaasa autode tarvituselevõtt transpordivahendina, mis kujunes raudteele suureks võistlejaks. Ühendust soodustasid uuesti avatud teed, näiteks Panama kanal, mis lähendas Ühendriikide idapoolseid maid Kaug-Idale. Traadita telegraafi ja õhuliiklemise levimine lähendavad veelgi enam üksikuid maailmajagusid.

196. **Kaubanduspoliitika internatsionaliseerimine.** Liitlaste ühine tegevus sõja ajal, pärastsõjaaegsed raskused, toorainete

puudus Euroopas — need olid tegurid, mis tõstsid päevakorrale majandusliku liidu vajaduse.

Rahvasteliit teostas kokkuleppe transiidivabaduse kindlustamiseks (1921) ja, otsides teid üldeuroopalise majanduskriisi lahendamiseks, kutsus kokku rahvusvahelise *majanduskonverentsi* Genfis. Kaubanduslike ja majanduslike suhete reguleerimine oli ka Rahvusvahelise *Kaubanduskoja* (Chambre de Commerce Internationale) eesmärgiks, mis tegutses P.-A. Ühendriikide juhatusel ja kuhu kuulusid maailma ulatuslikumad majanduslikud rühmitused. Mitmesugused erilised *lepingud* on aidanud nõrgestada protektsionismist tingitud suletust ja soodustanud majandusliku läbikäimise tihenemist. Enne Maailmasõda olid kujunenud rahvusvahelised *kartellid* (näit. elektripirnide, siidivärvimise, pudelite jne. alal), mis loodi uuesti pärast sõda (eriti a. 1926) ja täiendati uutega. Suurim neist on rahvusvaheline teraseprodutseerimise liit (1926), kuhu kuuluvad Prantsuse, Belgia, Luksemburgi, Saksamaa, Austria ja Ungari metallurgid.

197. **Tööpuudus.** Püüded lahendada ülemaailmset majanduskriisi rahvusvaheliste asutuste kaudu olid seotud suurte raskustega. Mõnd aega valitses maailmatööstuses kaootiline olukord ning suur *tööpuudus*. Töötute protsent tõusis mõnes riigis üsna kõrgele. Nii oli a. 1930 kogu rahvastikust töötuid Saksamaal 6,8%, Ühendriikides 6,1%, Inglismaal 5,5%, Austrias 5,1%, Tšehhoslovakkias 2,8%. Viimaseil aastail tööpuudus küll radikaalselt vähenes — suure tõusu tõttu relvatööstuses ja muudel sõjaväe varustamisega seotud tootmisaladel ning ratsionaalse tööpuuduse vastu võitlemisega, mille tõenduseks on Saksamaa.

EESTI RIIKLIKU ISESEISVUSE SAAVUTAMINE.

EESTI ISESEISVUSE EELLUGU.

198. **1917. a. märtsi revolutsioon ja maaomavalitsuse seadus.** Venemaa hiiglariigi organism oli juba ammu ebaterve. Temas kehtiv kord oli oma aja üle elanud. Seisuslik, kitsarinnaline, kihihuviline, tagurlik monarhia ei rahuldanud enam laiemate rahvahulkade eluhuve. Kõikjalt kostsid tungivad nõuded põhjalike *poliitiliste* ja *sotsiaalsete reformide järele.* Kuid Vene valitsus ei tahtnud rahva õigusi laiendada. Isegi 1905. a. raske kriisi ajal antud lubadused jäid enamasti paberile. Seesuguse poliitika tagajärjel tüüris Venemaa paratamatult revolutsiooni poole. Maailmasõja-aegsed rängad lüüasaamised kõigutasid Vene isevalitsusliku korra autoriteedi lõplikult. Kord vallale pääsnud opositsioonivaim kasvab seda suuremaks, mida kauem kestab õnnetu sõda, mida rohkem suureneb viletsus. Nähes lähenevat ohtu alustas Vene valitsus salajasi eelläbirääkimisi separaatrahu sõlmimiseks Saksamaaga.

Kuid seekord puhkes revolutsioon kiiremini, kui seda keegi aimata võis. Paari päeva jooksul kukutati märtsis 1917 vana režiim kogu Venemaal ja riiki asus juhtima *ajutine valitsus.* Esialgu tervitasid teostunud riigipööret kõik vabameelsed demokraatlikud ringkonnad nii sise- kui ka välismaal. Temas nähti Vene uuestisünni algust. Rõõmutsesid isegi liitlased, kes uskusid, et ebapopulaarse valitsuse kõrvaldamise läbi kasvab venelaste sõdimisind. Üldine rõõm ja vaimustus valitses ka Vene rõhutud vähemusrahvuste seas. Nemad lootsid eriti, et nende õigustatud nõudmisi autonoomiale arvestab revolutsiooni läbi võimule pääsnud ajutine valitsus.

Huvitav on märkida, et *eestlased* olid Vene vähemusrahvustest esimesed, kes oma energilise ja sihikindla väljaastumisega ajuti-

selt valitsuselt endale hankisid *uue maaomavalitsuse seaduse*, mis on tuntud *30. märtsi omavalitsusseaduse* nime all. Sellega pandi kindel alus autonoomse Eesti kujunemisele. Esmalt ei tahtnud Vene riigimehed küll midagi teada neile eestlaste poolt esitatud seaduseelnõust, seletades, et säärased asjad kuuluvad asutava kogu otsustamisele. Kuid varsti muutsid nad siiski oma arvamust ja kinnitasid seadusprojekti. Küsimuse otsustamisele mõjus oluliselt kaasa imposantne eesti sõdurite ja Peterburi *eestlaste meeleavaldus* Tauria palee ees (ajutise valitsuse asukoht).

Uue omavalitsusseaduse põhjal ühendati Liivimaa põhjapoolne osa ühes Saaremaaga Eestimaa kubermangu külge. Niiviisi moodustati uus administratiivne tervik eestlaste omavalitsusega.

Kõrgeimaks võimuks koha peal oli Vene valitsuse usaldusmees — *komissar* ühes kohaliku rahvaesindusega, *Maanõukogu* ehk *Maapäevaga*. Viimase ülesandeks oli kõiki tavalisi maa-alaseid küsimusi otsustada ja vastavaid seadusi välja töötada. Ta liikmed valiti küll üldise valimisõiguse põhjal, kuid kaudse valimisviisi järgi.

Maapäev kutsuti kokku suvel 1917 ja kujunes kohe Eesti poliitilise elu tähtsaimaks keskuseks. Tema täidesaatvaks organiks oli *Maavalitsus*, kelle esimeheks valiti *K. Päts*. Vene valitsus omalt poolt määras J. Poska Eestimaa komissariks ühes kahe abiga (J. Jaakson ja K. Parts; viimane neist Lõuna-Eesti jaoks).

199. **Rahvuslike väeosade loomine.** Maaomavalitsuse kõrval oli teiseks tähtsaks rahvuslikuks algatuseks pärast Märtsirevolutsiooni rahvuslike väeosade organiseerimine. Nende loomist kaaluti juba vana korra ajal.

Mõtte teostamisele asuti alles märtsikuus 1917, kui Vene sõjajõudude lagunemine ja üldine korralagedus oli täie hooga arenemas, mis lõpuks viis riigi täielisele hävimisele. Kaitseta maa vajas ustavaid ja korralikke sõjamehi, kelledeks võisid olla vaid eestlased ise. Nii algas Vene valitsuse nõusolekul eesti sõjaväelaste koondumine Eestisse. See toimus üsna edukalt, nii et

aasta lõpuks oli meil formeeritud juba terve diviis, mis koosnes 4 jalaväe- ja ühest ratsapolgust, suurtükibrigaadist ja tagavarapataljonist. Kahjuks võtsid pärast võimuletulekut oktoobris 1917 (v. k.) enamlased diviisi juhtimise varsti enda kätte, mis avaldas halvavat mõju sõjaväe väljaarendamisele.

Sellegipärast on oma sõdurite õigeaegne kodumaale toomine väga olulise tähtsusega. Nad moodustasid jõu, mida esimesel soodsal võimalusel võidi kasutada isamaa huvides.

200. **Oktoobrirevolutsioon ja enamlik aeg Eestis.** Vene ajutise valitsuse tähtsamaid ülesandeid oli sõja jatkamine võiduka lõpuni. Kuid varsti selgus, et laiemad rahvamassid olid sõjast lõplikult tüdinud.

Niisuguse meeleolu juures polnud pahempoolseil sotsialistidel — enamlastel — raske leida suurt poolehoidu oma kõlavale loosungile: „Rahu ja maad!" Juba varsti etendavad enamlased mõõduandvat osa kõikjal siginud „sõdurite ja tööliste nõukogudes", milledest on tähtsaim Petrogradi oma. Viimasest saab tõsine ajutise valitsuse võistleja, kelle otsused on tihti kaalukamad kui ametliku valitsuse omad. Ka Saksa sõjaväe ülemjuhatus tegi kõik, et venelaste seas levitada „rahumõtet" ja Venemaad sisemiselt laostada. (Kõige radikaalsemaid sotsialiste lasti Šveitsist sõita Saksamaa ja Rootsi kaudu Venemaale.)

Ajutisel valitsusel ja ohvitserkonnal polnud võimu enamliku kihutustöö tagajärjel tekkinud laostumist sõjaväes takistada. Sakslased, nähes venelaste kasvavat nõrkust, alustavad uut rünnakut *Baltimaade* suunas ja vallutavad kerge vaevaga Riia, Saaremaa ja Hiiumaa (aug., sept.). Esialgu jäävad nad sellele joonele peatuma.

Vahepeal aga kestab Vene riigi lagunemise protsess edasi. See andis enamlastele mahti *oktoobris 1917* (v. k.) *A. Kerenski* valitsust kukutada ja ennast võimule upitada. Uue valitsuse etteotsa astus käremeelne *Lenin*. Enamlased hakkasid kohe pärast oma võimu kindlustamist kommunistlikku korda sisse seadma. Selle tulemuseks oli majanduselu täieline desorganiseerumine,

mille all laiemad rahvamassid rängasti kannatasid. Senine Eestimaa komissar J. Poska tagandati ametist ja asendati *V. Kingissepaga*, kes nüüd ühes Tallinna *revolutsioonilise komiteega* oli kohalikuks kõrgemaks võimuks. Enamlased hakkasid kohe tähtsamaid ametiasutusi üle võtma, kuid leidsid mitmelt poolt tugevat vastupanu ametnike ja sõjaväelaste poolt. Oma võimu suutsid nad ainult terroristlike abinõudega hoida. Eesti rahva seas, kes oli venelastest kaugelt tsiviliseeritum, ei leidnud kommunism kuigi soodsat pinda, millega on seletatav eestlaste väsimatu võitlus enamlaste vastu Vabadussõjas. Enamlaste keelust hoolimata astus *Maapäev 28. nov. erakorraliseks* istungiks kokku ja kuulutas enda kuni Asutava Kogu kokkuastumiseni ainukeseks seaduslikuks võimukandjaks maal. Ühtlasi annab ta erakorralisi volitusi oma juhatusele, Vanematekogule ja Maavalitsusele. Neil kõigil on õigus anda määrusi ja teha korraldusi, mis on sunduslikud kõigile Eesti elanikele. See samm tähistas Eesti sõltumatust Vene riigivõimust. Sellest hoolimata et Maapäev veel samal koosolekul ja Maavalitsus mõni päev hiljem enamlaste poolt laiali aeti, tegutsesid Eesti keskasutused põranda all edasi. Nende tähtsamaks tööks oli välisesinduste loomine, kes pidid iseseisvale Eestile välismaalt abi ja tunnustust hankima. Väljavaateid selleks oli, sest teati, et liitlased ja ka teised riigid ei tunnustanud uut Venemaa korda.

Mida kauem enamlased Eestis võimutsesid, seda suuremaks kasvas vastolu nende ja demokraatlikult mõtlevate kodanike vahel. Eriti pinevaks muutus vahekord, kui selgus, et enamlased, hoolimata laiaulatuslikust propagandast ja surveabinõudest, ei saa endile loodetud enamust *Eesti Asutava Kogu valimistel* (21.—22. jaanuaril 1918). Nähes endi läbikukkumist katkestasid nad valimised ja panid piiramisseisukorra kehtima. Ühtlasi kuulutati kogu *balti aadel* lindpriiks ja kästi kõik tema täisealised liikmed vangistada. Oma otsust põhjendati asjaoluga, et rüütelkonna juhatus oli astunud Saksamaaga ühendusse ja palunud saata vägesid maa okupeerimiseks.

Neile otsuseile järgnesid massilised vangistused, varanduste konfiskeerimised, karmid revolutsioonilise tribunaali kohtuotsused. Need tabasid mitte ainult sakslasi, vaid ka tervet rida silmapaistvaid eesti seltskonna- ja poliitikategelasi. Sakslaste tagakiusamine oli Saksa valitsusele heaks põhjenduseks, et õigustada maa okupeerimist.

Vene poolt polnud neil tookord mingit vastupanu karta, vastuoksa, enamlased pidid kõigi sakslaste nõudmistega leppima, et üldse rahu saada oma võimu kindlustamiseks. Juba kohe võimuletuleku järel alustasid enamlased rahuläbirääkimisi Saksamaaga. Nad püüdsid ka liitlasi kaasa tõmmata, kuid viimased pidasid rahutegemist nimetatud olukorras enneaegseks. Nad hoiatasid enamlasi separaatrahu tegemise eest ja loobusid uue Vene valitsuse tunnustamisest. Nii jäi Vene keskriikidega üksi. Rahuläbirääkimised peeti *Brest-Litovskis,* need venisid üsna pikale. Vahepeal muutus venelaste seisukord ikka halvemaks. Sakslased, okupeerinud Ukraina ja Krimmi, surusid viimati läbi, et Venemaa viiks oma väed Eestist ja Soomest välja ja lubaks sakslastel seal korra jalule seada. Enamlased võtsid kõik sakslaste ettekirjutatud tingimused vastu. Lõplik rahu Saksamaaga tehti 3. märtsil 1918 *Brest-Litovskis.* Selleks ajaks olid sakslased Eestimaa juba okupeerinud.

201. **Eesti iseseisvuse väljakuulutamine.** Maapäev 28. nov. deklaratsioonis rõhutas küll oma sõltumatust Vene keskvalitsusest, kuid maa lõpliku saatuse pidi siiski Eesti Asutav Kogu otsustama. Teatavasti takistasid enamlased niihästi Vene kui ka Eesti Asutava Kogu kokkuastumist. Et eestlased kaotasid lootuse Vene demokraatliku riigi teostumise võimalusse ning neile enamlaste riigikord täiesti vastuvõtmatu oli, siis võttis iseseisvuse mõte järjest kindlama kuju.

Eesti poliitiliste parteide nõupidamine detsembri lõpul Tallinnas peab tarviliseks Eesti iseseisvuse võimalikult ruttu välja kuulutada. Selle mõttega olid kõik erakonnad päri, ainult mitte kohalikud enamlased. Nende vastuseismisel polnud võimalik ise-

seisvust õigeaegselt välja kuulutada. Sellegipärast töötas erakondadevaheline büroo vastava iseseisvusdeklaratsiooni teksti välja ja oodati vaid soodsat silmapilku tema avaldamiseks. Selline võimalus avanes alles päev enne sakslaste tulekut Tallinna — *24. veebr. 1918.* Pärnus õnnestus iseseisvusmanifest isegi päeva võrra varem avaldada. Manifest kuulutas Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks ja andis kõrgema ning korraldava võimu kolmeliikmelise *Päästekomitee* kätte, kuhu kuulusid K. Päts, J. Vilms ja K. Konik.

Päästekomitee avaldas kahe päeva jooksul *5 päevakäsku,* milledes kõigepealt keelati Eesti kodanikel ja sõjaväelastel osa võtta Vene-Saksa sõjast, siis kästi endised demokraatlikud omavalitsused kokku astuda ja likvideerida enamlaste asutused. Kõik enamlaste tehtud varanduste konfiskeerimise otsused tühistati jne. Lõppeks avaldati esimese Eesti Ajutise Valitsuse koosseis — peaminister *K. Pätsiga* eesotsas.

Kuid Saksa okupatsioonivägede kohaleilmumisega lõppes Eesti valitsuse avalik tegevus.

Samal ajal hankis Eesti välisdelegatsioon Eesti iseseisvuse de facto tunnustuse Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsuselt mais 1918. Kodumaal aga püüdsid Ajutise Valitsuse tegelased salaja vastu töötada okupatsioonivõimude püüdeile leida eestlaste poolehoidu Balti hertsogiriigi loomiseks.

202. **Saksa okupatsioon.** Saksa okupatsioon kestis veebruarist novembrini 1918. Sakslased Baltimaid okupeerides taotlesid kaugeleulatuvaid eesmärke. Nad tahtsid kõigepealt, Venemaad merest isoleerides, saada kogu *Balti mere* isandaiks.

Maa okupeerimine ei tekitanud sakslastele kuigi suuri raskusi, sest väikesearvuline ja demoraliseerunud punakaart polnud võimeline vastupanuks. Punakaart ja kohalikud enamlaste tegelased põgenesid ülepeakaela Venemaale. Uus võim pani kogu maal sõjaseaduse kehtima. Sõjaolude tõttu sündis meie maa valitsemine sõjaväelises korras. Eesti valitsus ja ametiasutused lõpetasid tegevuse, rahvuslikke väeosi likvideeriti. Üldse seati üle

kogu maa kindel kontroll. Igasugused poliitilised koosolekud ja ühingud olid keelatud. Ka liiklemine oli kitsendatud sõjaolude tõttu.

Majanduselu juhtimine toimus sõjamajanduse vajaduste kohaselt, pakkudes seega tõhusat tuge sõjaväe toitlustamisel. Võidetud või okupeeritud *maade rakendamine sõjamajanduse huvides* on tavaline nähtus, mida tõendab sõdade ajalugu. Nii sündis see ka Eestis ja teistes Läänemeremaades.

Saksamaa eesmärgiks polnud mitte ainult Eesti ja Läti majanduslikke ressursse kasutada, vaid luua siin ühtlasi Balti hertsogiriik, milleks kiiresti samme astus kohalik rüütelkond. See oli üks *tõrjevõitluse* avaldusi, et venelasi võimalikult kaugemale nihutada Saksamaast ja kogu Lääne-Euroopast. Saksamaa tähelepanu oli juba varem suunatud itta, kus venelased elasid hõredasti ega suutnud nende kätte sattunud rahvaid ja maid kultuuriloovalt kasutada. Samal ajal aga andis Saksamaal terav maapuudus end tunda, mis viis ta aktiivsele asumaade poliitikale ja tarvilike tagamaade loomisele idas, nimelt Venemaal. Kuulus ju Saksamaa ruumita rahvaste hulka.

203. **Balti hertsogiriigi loomise kavatsused.** Saksa okupatsioonivõimud arvestasid vaid kohalikku rüütelkonda. Viimane astus kohe energilisi samme, et asutada Balti hertsogiriik, mis pidi olema personaaluniooni kaudu seotud Saksamaaga. Tihedamat seost Saksamaaga ei soovitud seepärast, et ei tahetud näha Saksa riigipäeva võimu meie kodumaal. Viimane oli aadli meelest liig demokraatlikult häälestatud asutus. Välispoliitilistel kaalutlustel oli tähtis, et ka enamusrahvad — eestlased ja lätlased — avaldaksid Balti hertsogiriigi loomiseks oma nõusoleku. Sest Bresti rahulepingu sisu põhjal polnud Saksal õigust maad annekteerida, vaid ainult elanike kutsel maal „korda luua".

Selleks kutsuti kokku nn. *maakogud*. Nende koosseisu moodustasid suurmaapidajad, tsaariaegsed vallavanemad, luteri usu vaimulikud ja linnade esindajad. Maakogude ülesandeks oli otsustada Eesti- ja Liivimaa lahkulöömine Vene riigi alt. Valla-

vanemad seletasid, et neil pole 1866. a. talurahvaseaduse põhjal õigust otsustada poliitilisi küsimusi. See õigus on Maapäeval, kes tegi otsuse iseseisva Eesti heaks. Nii puudus tarviline kontakt sakslaste ja eestlaste vahel. Eesti rahva juhtkond oli peamiselt *liitlasriikide orientatsiooniga* ja lootis neilt rohkem, samal ajal Saksa riigivõim toetus *kohalikule sakslusele*. Nii jäidki poliitilised suhted endisteks.

Lõpuks tõmbas hertsogiriigi loomise kavatsusest kriipsu läbi keskriikidele sõja õnnetu lõpp. Karmi vaherahulepingu põhjal pidi Saksa oma väed endise Vene riigi territooriumilt evakueerima.

Saksa okupatsioon avaldas *suurt mõju* meie kodumaa edasisele kujunemisele. Kogu maa puhastati Vene vägedest, mispärast ei saanud juurduda meile vaenuline revolutsiooniline Vene võim. Ühtlasi jäime esialgu eemale üldisest korralagedusest ühenduses Venemaal algava kommunismiga. Pealegi lõid Saksa relvade võidud idas *eeldused* Eesti irdumiseks Vene riigist. Saksa relvad viisid Venemaa kokkuvarisemisele. Ilma selleta oleksime kui rahvas hävinud või sattunud sellele astmele, nagu seda on nüüd Nõukogude Liidu nn. autonoomsed piirkonnad. Eesti iseseisvuse väljakuulutamine toimus päev enne maa okupeerimist.

Eestist lahkusid sakslased varsti pärast revolutsiooni puhkemist Saksamaal. Nüüd ootasid Baltimaid rasked heitlused enamliku Venega. Kõik sellega ühenduses olevad sündmused on seotud Eesti Vabadussõja ajalooga.

204. **Soome iseseisvumine.** Kui Venemaal puhkes märtsis 1917 revolutsioon, tekkisid varsti lahkhelid Vene ajutise valitsuse ja Soome rahvaesinduse (Eduskunna) vahel, sest soomlased asusid seisukohale, et kõrgem võim Soomes peab kuuluma *Eduskunnale*. Eduskund saadeti laiali. Seejärel algasid soomlased oma eesmärkide saavutamiseks võitlust revolutsioonilisel teel. Algas sõjaliste jõudude, nimelt *kaitseliidu* loomine. Soomes, samuti nagu meilgi, püüdsid punased pärast enamlaste riigipööret Venemaal võimu enda kätte haarata. Samal ajal aga õnnestus Eduskunnal vana rahvategelase ja vabadusvõitleja *Svinhufvud*'i kaas-

abil kuulutada 6. dets. 1917 Soome iseseisvaks vabariigiks. Nii täitus soome rahva kauakestnud vabaduse- ja iseseisvuseigatsus.

Siiski oli soome kommunistidel edu, sest neid toetasid Vene enamlikud väesalgad. Aastal 1918 moodustati Helsingis rahvakomissaride valitsus, kusjuures rahvaesindusena tegutses töörahva 35-liikmeline peanõukogu. Kodanliku korra kaitseks ja säilitamiseks organiseeris kindral *Mannerheim* sõjaväe, millel oli määrav tähtsus edaspidises Soome kujunemises. Kokkuleppel Saksa riigiga saabus Mannerheimile abiväge (10 000 meest) R. v. der Goltz'i juhatusel. Algasid otsustavad lahingud. Meeleheitlike võitluste järel olid kommunistliku korra taotlejad sunnitud alistuma valitsusvägedele. Kodusõja lõppedes valis Eduskund Soome riigihoidjaks *P. E. Svinhufvudi,* kuna Eduskund otsustas augustis 1918 moodustada Soomest kuningriigi, kutsudes kuningaks Hesseni printsi. Liitlaste võidu tõttu Maailmasõjas see ei teostunud ja uueks riigihoidjaks valiti K. G. Mannerheim. Juunis 1919 võttis Eduskund vastu uue põhiseaduse, millega Soomele kindlustati *vabariiklik kord.* Esimeseks presidendiks valiti K. J. Ståhlberg. Algas hoogus seadusandlus. Aastal 1922 teostati Soome president K. Kallio agaral juhtimisel ka maareform. Soome on oma iseseisvusaja kestel teinud kõigil aladel suuri edusamme. Nii on jõudsasti arenenud tööstus, kaubandus ja põllundus. Väljapaistvaid tulemusi on vennasrahvas saavutanud ka vaimses elus — kirjanduse, kunsti ja teaduste alal.

EESTI VABADUSSÕDA.

205. **Eesti Ajutine Valitsus võtab võimu üle.** Saksamaal 9. novembril 1918 puhkenud revolutsioon kandus varsti ka meie kodumaal asuvaisse okupatsioonivägedesse. Juba 9. novembril tõmbasid madrused Tallinna sadamas ja laevadel punased lipud üles. Järgmisel päeval loodi Tallinnas *Saksa sõdurite nõukogud.*

Okupatsioonivõime haaras täieline peatu olek. Tallinnas olid puhkenud streigid ja toitlusrahutused. Uues olukorras asus Eesti Ajutine Valitsus jälle avalikult tegutsema 11. nov. 1918. Tallinnas asuv Saksa kindralkomando tunnustas Eesti valitsust juba järgmisel päeval.

Ajutisel Valitsusel *K. Pätsi* juhtimisel tuli tegutsema hakata väga raskes olukorras. Tal puudusid relvad ja raha, varade ja ametiasutuste üleandmine sakslaste poolt viibis ja novembri teisel poolel hakkasid enamlikud väesalgad üle Eesti piiri tungima. Revolutsiooniline Saksa sõjavägi lahkus Eestist ja maa jäi peaaegu kaitsetuks.

206. **Vabadussõja algus.** Juba augustis 1918, kui Vene valitsuse ringkonnis hakati arvestama võimalust, et Maailmasõda võib lõppeda Saksamaa kahjuks, hakati Venemaal tõhusamaid ettevalmistusi tegema *Eesti taasvallutamiseks*. Kulutati suuremaid rahasummasid *kommunistliku eesti kütidiviisi* formeerimiseks. Viimane pidi sakslaste lahkumisel kiiresti Eestisse tungima. Kuigi diviisi nimetati „eesti kütidiviisiks", oli sõdurite seas venelasi kaugelt rohkem kui eestlasi. Nii olid enamlased mõnel määral sõjaks ette valmistatud. Kuid meie vägedel ei olnud Vabadussõja algul relvi ega muud varustust ja rahva meeleolu oli Eesti sõjaväe suhtes üsna skeptiline. Seepärast andis esimene vabatahtlik *mobilisatsioon* novembris väga väikesi tulemusi ja teist, sunduslikku, täideti üsna tõrksalt.

Juba enne sunduslikku mobilisatsiooni oli alanud venelaste maaletungimine nii Kirde- kui ka Kagu-Eestis. 22. nov. tungis salk enamlasi Jamburgist Narva poole, kuid seekord lõi nad veel tagasi Saksa piirivalve. Kuid *28. nov. alustasid enamlased* suuremate jõududega pealetungi *Narvale* ning neil õnnestuski linn vallutada. Mõned päevad varem oli juba langenud *Pihkva* (25. nov.), mille kaitsmiseks Saksa sõjaväe juhid olid formeerinud venelastest Vene Põhjakorpuse. Pärast Narva vallutamist kuulutati enamlaste poolt Eestimaa sotsialistlikuks nõukogude vabariigiks Eesti Töörahva Kommuuna nime all.

Pärast piirlinnade vallutamist algas kahes suunas Vene punaväe edukas sissetung Eestisse, mis jatkus kogu 1918. aasta ja 1919. a. esimese nädala. Kagurindel langesid Võru, Valga, Viru rindel vallutasid enamlased Rakvere, samas lahkusid Eesti väed ka Tartust. Pärast Rakvere ja Tartu vallutamist hakkasid punaväed mitmes suunas üle Eesti laiali valguma. Järgmise aasta algul oli nende pealetung kõige kaugemale jõudnud. Pealinnast seisid enamlased umbes 30 kilomeetri kaugusel, samuti olid Paide, Viljandi ja Pärnu õige suures langemisohus.

207. **Eesti vägesid korraldatakse.** Eesti vägede taganemine ei viinud siiski paanikasse ei sõjaväge ega valitsust, vaid selle kestel käis kibe töö sõjaväe võitluskõlvulisemaks muutmiseks. Distsipliin väeosades muutus paremaks, kui väejooksikute kohta maksma pandi karmimad määrused ja 23. detsembril ülemjuhataja-instituut loodi. Võimu koondamine ühe isiku kätte lubas otstarbekat ja kiiret opereerimist vägedega. Ülemjuhatajaks sai *polkovnik J. Laidoner.*

Nagu distsipliin, nii paranes ka kiiresti vägede relvastus ja muu varustus. Hangiti relvi ja parandati neid hoolikalt. Kapten *J. Pitka* juhatusel loodi *soomusronge,* mis muutusid väga tõhusaiks relvadeks maa puhastamisel vaenlastest. Sama kapten Pitka, kes hiljemini aseadmiraliks ülendati, korraldas ka *mereväge,* mille aluseks sai sakslastelt ülevõetud kahurpaat *„Lembit".*[1] Rekvisitsiooni abil varustati väed toiduainete ja riietusega. Viimaste eest hoolitses ka innukalt *„Ühistöö"*-nimeline seltskondlik organisatsioon.

Lisaks eestlaste jõupingutustele õnnestus Ajutisel Valitsusel saada *välisabi.* Ajutise Valitsuse palvel saatis *Inglise* valitsus oma laevastiku Tallinna alla, et kaitsta meie pealinna pealetungide vastu mere poolt. Kui enamlaste laevad tegid katset Tallinna mere poolt pommitada, siis sõitis Inglise laevastik neile vastu ja võttis enamlastelt (26. ja 27. dets.) kaks sõjalaeva, mis

[1] Endine Vene laev „Bobr".

kingiti Eesti Vabariigile. Samuti saime inglastelt suurtükke ja kergekuulipildujaid. Viimased osutusid partisanisõja iseloomuga sõjas üsna headeks relvadeks. Õige tõhus ja suure moraalse mõjuga meie vägede võitlusinnule oli Soomest tulev abi. Vennasrahvalt saadi abi nii relvades kui ka rahas, aga eriti tähtis oli umbes 2000 vabatahtliku saabumine, keda juhtisid major *Ekström* ja kolonelleitnant *Kalm*. Soome vabatahtlikud hakkasid meie rindele jõudma 1919. a. algul. Rootsist ja Taanistki saabus meile kummastki üks kompanii vabatahtlikke. Välisabi reaalne tähtsus ja moraalne mõju meie vägede võitlusinnule oli üsna suur. Samuti lõid *kohalikud sakslased* suurema sõjaväelise üksuse, pataljoni, enamlaste vastu võitlemiseks. Nii kujunesid järk-järgult need jõud, mis olid tarvilised kodumaa puhastamiseks punaväest.

208. **Eesti väed puhastavad kodumaa punaväest (7. jaan. kuni 16. veebr. 1919).** Hinnates vääriliselt oma jõudu alustas Eesti sõjavägi 1919. a. algul julget vastupanu. Esimene tugevam vastuhoop punastele anti 4. jaan. 1919 Kehra lahingus, mida juhatas soomusrongil nr. 1 kapten *Irv*. Üldine vasturünnak enamlastele algas ülemjuhataja käsul 7. jaan. Narva suunas asus edasi tungima kolm soomusrongi, mida toetas mõlemal pool raudteed liikuv jalavägi. Merekaldaid pommitas samal ajal meie noor laevastik ja saatis vajaduse korral dessante vaenlase rindetagusesse. Venelased taganesid. Varsti langesid Tapa ja Rakvere meie vägede kätte. Rakverest lahkudes olid enamlased maha lasknud ligi 100 elanikku.

Ühel ajal pealetungiga Viru rindel hakkasid edasi liikuma meie väed ka Lõuna-Eestis, mille lähtepunktideks olid Pärnu, Viljandi ja Põltsamaa. Varsti oli soomusrongide edasitungimise tõttu ühendus laiarööpmelist raudteed pidi Viru rinde ja Lõuna-Eesti vägede vahel juba jalule seatud. Nüüd otsustas ülemjuhataja suuremaid vägesid koondada Lõuna-Eesti rindele Tartu vallutamiseks.

Kuid enne kui viimased said tegevusse astuda, liikusid Viru rindelt soomusrongid Tartu poole, sest nad ei saanud edasi tun-

gida Narva suunas rikutud raudteesildade tõttu. Peale soomusrongide kolonel Partsi juhatusel lähenesid Tartule põhja poolt veel Kuperjanovi partisanid. Rutati selleks, et ootamatu pealetungiga vaenlastes kabuhirmu tekitada ja seega Tartus vältida punaste poolt ähvardavat veresauna. Nii õnnestuski soomusrongidel, nende dessantidel ja Kuperjanovi partisanidel vallutada *Tartu* (14. jaan.).

Viru rindel vallutati Narva 18. jaanuaril. 12 päeva jooksul oli Põhja-Eesti punaväest vabastatud, kuna enamlased sama maaala vallutamiseks olid vajanud 40 päeva.

Kagurindel ei arenenud meie vägede pealetung nii kiiresti. Siin püüdis abivägesid saanud vaenlane koguni peale tungida ja kaotatud kohti tagasi võita. Kuid üldiselt see ei õnnestunud. Ka meie koondasime nüüd rohkem vägesid lõunarindele. Tartu vabatahtlike pataljon, mille formeerijaks ning tolleaegseks juhiks oli leitnant Kaarel Eenpalu, vallutas ägedas lahingus Rannu mõisa, tungides kiiluna vaenlase rindesse. Kuperjanovi partisanid, soomusrongid ja Tartu vabatahtlikud jatkasid edasitungi lõunasse. Eriti äge lahing tekkis siin seoses Valga vallutamisega *Paju mõisa all* (31. jaan.), kus sai surmavalt haavata partisanide juht Kuperjanov. Paju mõisa vallutamine õnnestus siiski ning järgmisel päeval langes meie kätte ka Valga.

Samal päeval vallutasid meie teised väeosad Võru ja mõni päev hiljem langes Petseri. Selleks et toetada rahvuslikku Läti valitsust ja aidata teda enamlaste vastu, kes olid vallutanud suurema osa Lätimaast, jatkasid meie väed tungimist lõunasse, püüdes vallutada Marienburgi ja Volmarit kommunistide käest. Esialgu langes meie kätte ainult Marienburg. Kuid Eesti kogu kagunurga puhastamine vaenlastest õnnestus meie vägedel hästi. Veebruari keskel 1919 oli kogu kodumaa vaenlase vägedest puhas.

Veebruari keskpaiku tõstsid sõja tagalas *Saaremaal* kommunistid Viktor Kingissepa juhatusel *mässu*. Kuid selle vastuhaku likvideeris kiiresti Tallinnast kohale saadetud karistussalk. Kogu

kodumaa vaba olemisest võis nüüd ülemjuhataja avalikult kõnelda pidulikul tähtpäeval — Eesti Vabariigi esimesel aastapäeval 24. veebruaril 1919.

209. **Sõja üleviimine Vene territooriumile.** Eesti piirest väljalöödud enamlased ei mõtelnudki meie kodumaad eestlastele jätta, vaid hakkasid ette valmistama uut pealetungi. Seda arvesse võttes otsustas meie vägede juhatus *sõja Eesti piiridest üle viia,* et sõjaraskusi võõrale maa-alale veeretada ja eesti põlluharijaile võimalusi luua julgesti põllutööd teha. Selleks et kaasa aidata naaberrahvaste võitlusele enamlastega, moodustati endisest, seni enamvähem tegevuseta seisnud Põhjakorpusest *Loodearmee* ja *ingerlastest* vabatahtlik *Ingeri pataljon* vaenlase ründamiseks ida suunas ning vabatahtlik Läti brigaad võitlemiseks lõunarindel.

Kui Loodearmee oli korraldatud, algas ta pealetungi Peterburi suunas. Seda edasitungimist toetasid Ingeri pataljon, Eesti väed ja ka Inglise laevastik. Et enamlased Pihkva alt abivägesid Peterburi rinde kaitseks ei saaks üle viia, vallutasid meie väed *Pihkva* (26. mail) ja andsid varsti pärast seda Loodearmee poolt saadetud vägedele üle. Pärast Pihkva vallutamist puhastasid meie sõjaväed Põhja-Lätimaa enamlastest, nn. *Marienburg—Jakobstadti operatsioonis,* mis teostati üsna kiiresti (26. maist kuni 5. juun.).

Vahepeal oli Loodearmee koos eestlaste ja ingerlastega Peterburi suunas jõudsasti edasi tunginud, vallutades muu seas tähtsa Krasnaja Gorka kindluse.

Loodearmeega oli Eesti valitsusel sõlmitud leping, mille järgi ta seisis Eesti ülemjuhatuse all, kuid võis iseseisvaks saada, kui ta suudab Venemaale välja tungida ja seal mittekommunistliku territooriumi luua. Oma sõjalises edus julge olles ei tahtnud armee juhatus varsti enam kindral Laidoneri korraldusi täita. Armee juhtide keskel võtsid maad vene šovinistlikud ja monarhistlikud püüded. Seal muututi salavaenuliseks Eesti suhtes ega tahetud midagi kuulda *ingerlaste kultuurautonoomia* andmisest,

kuigi ingerlased olid vaprasti võidelnud oma kodumaa vabastamiseks. Muu seas oli Krasnaja Gorka vallutamine peamiselt nende teene. Kõike seda silmas pidades ütles kindral Laidoner end armee juhtimisest lahti, jättes selle venelaste *Rodzjanko* ja *Judenitši* hooleks.

210. **Sõda landesveeriga (peamiselt juunis 1919).** Enne kui meie vägedel õnnestus vabastada Põhja-Läti enamlastest, oli langenud Läti rahvuslik valitsus. Enamlaste eest oli *Ulmanise* valitsus pidanud Liibavisse taganema. Samal ajal lõid kohalikud sakslased *Balti landesveeri* nimelise väeosa ning vabatahtlikest riigisakslastest formeeriti lisaks sellele „Rauddiviis", et alustada võitlust enamlaste vastu. Nende väeosade juht *von der Goltz* kujundas uue saksasõbraliku Läti valitsuse pastor *Niedra*'ga eesotsas.

Von der Goltzi vägedel õnnestus (22. mail) vallutada enamlaste käest Riia. Võideldes enamlaste vastu tungis landesveer meie poolt vabastatud Lätimaad mööda üha enam põhja poole, et Põhja-Läti kaitsmist enda kätte võtta. Meie ülemjuhataja nõudis, et landesveer tõmbuks tagasi lõuna poole raudteed, mida meie väed vajasid edukaks sõjapidamiseks Jakobstadti all. Landesveeri poolt vastati nõudmisega, et meie väed lahkuksid Põhja-Lätist. Landesveeri tegelased umbusaldasid eestlasi, kartes neilt vaenulist tegevust, ja eestlased omakorda umbusaldasid landesveeri, kartes ohtu Eesti iseseisvusele. Nii Saksa kui ka Eesti väed ei taandunud Põhja-Lätist. Sellisest *umbusaldusest* tekkis sõjaline kokkupõrge.

Vastaspoolte väed astusid tegevusse. Meie diviisid ja soomusrongid liikusid Riia—Volmari suunas lõuna poole. Asutav Kogu andis samal ajal seletuse, et Eesti rahvavägi oma tungimisega Läti piiresse ei taotle mingeid maade võtmise eesmärke. Sõda landesveeriga otsustati 20.—23. juunil toimunud võitlustega, mida tuntakse *Võnnu lahingu* nime all. Lõpuks pidid landesveeri jõud taanduma Riia suunas. Riia vallutamiseni siiski ei mindud, sest teiste riikide vahelesobitusel õnnestus sõlmida vaherahu. Riias moodustati uus Läti valitsus.

211. **Loodearmee väed purustatakse enamlaste poolt.** Samal 1919. a. suvel, mil meie väed tegutsesid Põhja-Lätis, käis Loodearmee käsi üsna halvasti. Tülid ja korralagedus armees endas ja mitteotstarbekad juhtide sammud, näiteks ingerlaste rahvusliku väeosa laialisaatmine, murdsid armee vastupanujõu ja venelased pidid taganema Jamburgi lähikonda, kus Eesti vägede abiga neil õnnestus enamlaste pealetung seisma panna. Veel õnnetumalt lõppes Loodearmee katse meie vägede toetusel sügisel 1919 veel kord edasi tungida Peterburi suunas. Loodearmee väed tungisid küll üsna kaugele, nimelt Tsarskoje Seloni, kuid löödi siis taganema ja purustati täiesti. Väe demoraliseerunud riismed taganesid Eestisse, kus neil relvad käest võeti. Loodearmee jäigi likvideerituks, kuigi liitlasriigid, eriti Prantsusmaa, nõudsid, et Eesti valitsus jatkaks tema toetamist. Meie poolt ei sündinud seda siiski. Oli selgusele jõutud, et vene valged niisama vähe kui enamlased tahavad garanteerida Eesti iseseisvust. Seepärast polnud meil mõtet vene valgeid enamlaste asemele võimule aidata. Kuid nüüdki jäid Eesti vägedele täita rasked ülesanded. Nad pidid piiri kaitsma palju suuremate enamlaste vägede vastu, mis asusid Peterburi ruumis.

212. **Eesti välispoliitiline olukord. Rahuläbirääkimiste algus.** Kauakestvaist sõdadest, mida enamlased pidid pidama mitmesuguste „valgete" vägedega, keda liitlased toetasid, hakkas Venemaa pikkamööda väsima. Et Eesti sõdis ainult oma iseseisvuse eest ning mitte enamliku naaberriigi vallutamiseks, siis hakkasid mõlemad pooled kaalutlema rahutegemise võimalusi. Rahu korral oleks kergem lõplikult lüüa muid vastaseid, arvasid enamlased. Eestlased aga mõtlesid muu seas, et rahu tehes enamlastega säästetakse jõude võitluseks vene valgetega, kui need peaksid edaspidi Venemaal võimule pääsma ja hakkama ähvardama Eesti iseseisvust.

Samal ajal kui meie väed relvadega kaitsesid kodumaa tegelikku iseseisvust, püüdis Eesti delegatsioon Pariisi rahukonverentsil hankida sellele juriidilist tunnustust. Kuid, välja arvatud

Poola ja Soome küsimus, püüdsid liitlased igati venitada teiste Vene piirriikide tunnustamist de jure, kuigi nad vaherahu tehes olid proklameerinud rahvaste enesemääramise õigust. Vene valgete tegelastel oli veel suur mõju liitlastele, eriti Prantsuse valitsusele, kes kartuses Saksamaa eest oleks tahtnud üles ehitada võrdlemisi tugevat mittekommunistlikku Venemaad. Inglismaal viivitati samuti piirriikide de jure tunnustamisega.

Liitlasriikide suhtumine meie soovesse Pariisi rahukonverentsil jäi vahel nii ebamääraseks, et Eesti delegatsiooni esimees J. Poska kord naljatades nimetanud rahukonverentsi „kõige kõrgemaks" diplomaatiaks, s. o. selliseks, kus ei kõneleja ega kuulaja enam aru ei saa, millest õieti kõneldakse.

Mida kauem viibis iseseisvuse tunnustamine liitlasriikide ja vene valgete poolt, seda kindlamaks kujunes Eesti poliitikategelaste keskel arvamine, et Venemaaga tuleb sobitada rahu. Esialgu kavatseti meie poolt rahu sõlmida Venemaa ja kõigi Balti riikide vahel ühiselt ja selleks kutsuti septembris 1919 Tartusse kokku Balti riikide esindajate kongress. Esimestel Eesti-Vene rahuläbirääkimistel Pihkvas septembris 1919 nõudsid Eesti saadikud, et Vene tehku rahuettepanekud kõigile Balti riikidele, mis ka toimus. Kuid et liitlased, eriti Prantsusmaa, kõigiti püüdsid mõjutada Balti riike edasi sõdima, siis selgus varsti, et teised Balti riigid ei soovi rutata rahutegemisega. Rahu ega vaherahu sõlmimisest ei saanud seekord asja, ning kui detsembri algul uuesti rahuläbirääkimised Tartus algasid, siis toimusid need ainuüksi Eesti ja Vene delegaatide vahel.

Rahu sõlmimiseks enamlastega lõi soodsa pinna Venemaal puhkenud kodusõda. Vene sõjaväed ja rahvastik jagunesid revolutsiooni keerises kahte leeri: esiteks enamlased ja nende pooldajad, kes ihkasid iga hinna eest rahu ja maad, teiseks kodanlikud kihid, kes tahtsid näha Venemaad jagamatuna ja võimsana, nagu ta oli enne revolutsiooni. Viimaste, s. t. *valgete väed* tungisid enamlastele peale Siberist (admiral Koltšak), Ukrainast (kindral Denikin) ja Eesti kaudu (kindral Judenitš). Enamlaste seisukord muutus üha kriitilisemaks. See asjaolu ja samuti eestlaste visa vastupanu sundisidki neid rahu sõlmima.

213. **Enamlaste viimsed pealetungid ja Tartu rahu 2. veebruaril 1920.** Selleks et eestlastega soodsail tingimusil rahu teha, püüdsid enamlased uuesti vallutada Narvat. Novembri keskpaiku alustasid nad ägedat pealetungi Narva rindel, mis kestis umbes poolteist kuud. Üks vaenlase rünnak järgnes teisele. Hoolimata enamlaste suurest jõulisest ülekaalust (sõja lõpupäevil venelaste 40 000 tääki meie 12 700 vastu!) polnud neil mingit edu. Vaenlane purustas oma väed inimesi pillavalt meie seisukohtade vastu, saavutamata mingit edu.

Ühel ajal enamlaste pealetungiga astus *Tartus* kokku *Eesti-Vene rahukongress,* kus Eesti rahusaatkonna juhiks oli Jaan Poska. Eesti alustas esimesena enamlaste vastu sõdivaist piirriigest ja liitlasriigest rahuläbirääkimisi, ta tegi seda pealegi vastu Maailmasõja võitnud suurriikide tahtmist ning seepärast tunti Tartu rahukongressi vastu ülemaailmset huvi.

Konverents oli rikas selliseist momentidest, kus tundus, et kokkuleppe saavutamine nurjub. Eriti ägedasti põrkasid sageli kokku Vene kindral Kostjajev ja Eesti kindral Soots, kõige rahulikumalt vastolusid leevendada oskasid meie diplomaat J. Poska ja venelaste poolt juut Joffe.

Algul olid enamlased väga nõudlikud, tahtes Venemaaga liita põlevkivirikast Virumaa idaosa, Petserimaad ja suurt osa Võrumaad. Kuid kui venelaste pealetungid, ka viimne detsembri lõpul ettevõetud pealetung, purunesid Eesti kaitseliini vastu, muutusid enamlased järeleandlikuks ning 1919. a. viimsel päeval võidi sõlmida vaherahu. Lõpliku rahu tegemiseks aga püsisid edasi välispoliitilised takistused. Prantsusmaa ähvardas Eestit liitlasriikide poolt majandusliku blokaadiga, mis oli kehtima pandud Nõukogude Vene suhtes. Helsingisse jaanuaris 1920 kokkukutsutud piirriikide konverentsist oli ainult Eesti selgel kujul rahu poolt. Soome, Läti ja Poola kaitsesid seisukohta, et ükski piirriik ei tohiks teha Nõukogude Venega rahu. Kuid eestlased jäid oma rahusoovides kindlaks. Meie seisukorda liitlasriikide suhtes kergendas seik, et 16. jaanuaril ka liitlasriikide suhtumises Venemaasse teatav pööre tekkis, nimelt otsustati kaotada majanduslik

blokaad Vene valitsuse suhtes. *2. veebruaril 1920* kirjutati alla lõplik *rahu*, mille tingimused olid Eestile päris soodsad. Nõukogude Vene tunnustas esimese välisriigina *Eesti iseseisvust de jure*. Samas rahulepingus fikseeriti meie praegune piir Nõukogude Venemaa suhtes, korraldati Eestist Venemaale viidud varanduste tagasitoomine ning lõpuks andis Venemaa Eestile 15 miljonit kuldrubla. Eesti omalt poolt andis Venemaale enamsoodustusi majandusliku liiklemise alal ja täielise transiidivabaduse. Väga tähtis oli rahu Venemaale ka välispoliitiliselt. See oli Nõukogude Vene esimene rahuleping pärast kodusõda, millele järgnesid hiljem rahulepingud teiste piirriikidega ja sõbralikumate suhete jaluleseadmine Lääne-Euroopaga.

Kuigi Vabadussõja tagajärjel suri langenuina ja haavadesse 2062 meest ning haigustesse 1388, kuigi tema pidamiseks tehti suuremaid välisvõlgu, ometi tõstis ta suuresti eesti rahva enesetunnet ja lõi Tartu rahus soodsad rahvusvahelised eeldused uue iseseisvuse läbi saavutatud majanduslike ja kultuuriliste võimaluste viljelemiseks.

SUURRIIKIDE ARENGUST MAAILMASÕJALE JÄRGNEVAL AJAL.

NÕUKOGUDE VENEMAA.

214. **Revolutsiooni puhkemine märtsis 1917. Liberaalid võimul.** Ebaõnn Maailmasõjas tekitas Venemaal üldise depressiooni. Arvati, et saksasõbralik õukond ei soovigi tõelist võitu Saksamaa üle. Liberaalid olid pettunud valitsuses, kes polnud suuteline pidama sõda tagajärjekalt ega teostanud oodatud liberaalseid

poliitilisi reforme. Konflikt muutus aktuaalseks märtsis 1917, kui valitsus otsustas duuma laiali saata. Peterburis puhkes revolutsioon, mida toetasid pealinna garnisonid. Ainult ööpäeva jooksul (12. III) kummutati tsaarivalitsus, vangistati ministrid ning väljapaistvat osa hakkasid etendama tööliste ja sõdurite nõukogud. 14. märtsil astus ametisse seaduspärane ajutine valitsus vürst Lvoviga eesotsas, kes kuulus mõõdukate vabameelsete hulka. Tsaar Nikolai II sunniti troonist loobuma.

Juba enne revolutsiooni jagunes opositsiooniline element kaheks rindeks: ühel pool liberaalid ning demokraadid ja teisel pool radikaalne vasak tiib, sotsialistlik-revolutsionäärsete teooriate pooldajad, nn. enamlased. Liberaalide tolerantne valitsus ja seadusandlus aitasid esialgu teataval määral ühendada neid erinevaid voole. Valitsus astus seesuguseid samme, nagu surmanuhtluse ja väljakohtute kaotamine, väljasaadetute tagasikutsumine, kitsendavate määruste kaotamine teiste rahvaste ja usundite suhtes, üldine valimisõigus jne.

215. **Enamlaste revolutsioon novembris 1917. (Oktoobrirevolutsioon).** Et ajutine valitsus võimaldas poliitilistele pagulastele tagasipääsu Venemaale, saabusid maapaost kodumaale enamlaste juhid, nende hulgas ka Lenin, aprillis 1917. Šveitsist saabuvaid vene revolutsionääre lasti läbi Saksamaa, sest Saksamaa nägi meeleldi nende tagasiminekut Venemaale, kuid püüdis takistada kokkupuuteid saksa sotsialistidega. Saabunud kodumaale, alustasid revolutsionäärid *propagandat* oma ideede heaks nii rahva kui ka sõjaväe hulgas. Otsustav oli seik, et nad võisid apelleerida mitte ainult tööstustööliste, vaid ka talupoegade instinktidele, lubades viimaseile mitte ainult sõjateenistusest vabanemist, vaid ka suurmaade jagamist. Selle tagajärjeks oli *distsipliini lagunemine* Vene sõjaväes, talupojad lahkusid hulgi väeosadest ja pöördusid koju. Rindel algas põgenemisega sarnlev taganemine. Nõrga ajutise valitsuse katsed tõkestada seda liikumist osutusid asjatuks, näiteks sotsialist *Kerenski* paigutamine peaministri kohale (juulis 1917), millega loodeti saavutada vasak-

poolsete elementide toetust valitsusele. 7. nov. 1917 (v. k. j. oktoobris) kukutasid *enamlased*, keda toetas peamiselt merevägi, ajutise valitsuse eesotsas Kerenskiga, kelle ajal oli kehtiv laialdane vabadus Venemaal. Võimu haarasid enamlased eesotsas Lenini ja Trotski-Bronsteiniga. Igasse linna loodi tööliste ja sõdurite nõukogud võimu esindajaiks. Rahva enamik ei pooldanud kaugeltki enamlasi. Asutava kogu valimistel said „sotsiaalrevolutsionäärid", s. o. maajagamist nõudvate talupoegade eestvõitlejad kaugelt rohkem hääli. Et edasi valitseda, ajasid enamlased *asutava kogu* tääkide abil laiali. 8. nov. avaldati kaks dekreeti, mis pidid liitma sõdureid ja talupoegi. Esimesega deklareeriti õiglast ning demokraatlikku rahu. Teise dekreediga lubati keskmistele ja vaeseile talupoegadele osa aadlike ja vaimulike varandust. 96% viljeldud maast läks talupoegade kasutusse.

216. **Enamlaste riiklik ideoloogia ja valitsuse korraldus.** Enamlaste sotsiaalpoliitiline programm põhineb Karl Marxi õpetusel. Nende ideaaliks on klassideta ühiskond, kuhu üleminek ei saa teostuda rahulikul, vaid ainult vägivaldse revolutsiooni teel, mis tooks üleminekuastmena nn. „proletariaadi diktatuuri" ajajärgu, mil proletariaat kindlustab end ja hävitab kõik senised riigivormid, kaasa arvatud demokraatia, mis seni on tähendanud kodanluse valitsemist proletariaadi üle. Ainult *proletariaadi diktatuuril* põhinev, piiramatu võimuga riik olevat suuteline valmistama pinda klassideta uuele ühiskonnale. 1917. aastast siiani Venemaal kestnud karmi diktatuuri ajajärk on kommunistide eneste väidete järgi alles ettevalmistus uuele korrale. Et aga proletariaat kui klass ei saa olla diktaatoriks, siis seisab ta valitseva *kommunistliku erakonnana* valitsuse selja taga, seda toetades. Kõik erakonna liikmed peavad alistuma tingimusteta parteidistsipliinile ja juhtide tahtele. Nõukogude Liidus on valitsus kommunistliku partei poliitika kandja. Kommunistliku erakonna Keskkomitee otsustab kõik tähtsamad küsimused. Keskorganid teostavad oma võimu kohalike nõukogude süsteemi kaudu.

Oma ideede teostamiseks ja võimul püsimiseks kasutasid enamlased ja kasutavad praegugi *terroristlikke* vahendeid. Asutati erakordsed komisjonid kontrrevolutsiooni vastu võitlemiseks, milledest tuntuim on Tšeka (hiljem GPU). Kord-korralt kaotati isikuvabadus kui kodanliku maailma pahe. Ajakirjanduse üle on pandud kehtima äärmiselt vali *tsensuur*. Valitseva korra vastaste suhtes on võetud tarvitusele kõige karmimad abinõud ja sajad tuhanded on karistatud surmanuhtlusega. Tuleviku ühiskonna nimel on Nõukogude Venemaa valitsuslik kord tsentralistlikum kui endises tsaristlikus riigis, mis ei taha hinnata inimest kui kõrgeimat väärtust. Miljonid süütud inimesed, arvatavaid enamlaste vastaseid, on saadetud sunnitööle, kust nad pole eluga pääsnud.

Et eri maid ja rahvusi riigiga siduda, anti sellele väliselt *föderatiivne* kuju, loodi Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit — NSVL (SSSR). Liidu koosseisu kuuluvad Vene Föderatiivne vabariik ja Grusiini, Ukraina, Valge-Vene, Azerbeidžani, Armeenia jne. vabariik, mis omakorda jagunevad administratiivseiks allüksusiks. Liidu kõrgemate organitena tegutsevad SSSR-i kõrgem nõukogu, selle presiidium ja rahvakomissaride nõukogu. Kõik tähtsamad kohad on Moskva keskvalitsuse käes, kes võib tühistada osariikide otsused. Nõukogude kord rahvuslust ei soodusta. Et vabastada üksikuid rahvaid tema kodanluse rahvuslikust ideoloogiast, võib keskvalitsus kõikjal ja alati astuda vahele, et sulatada kokku rahvaid *ühele keelele* ja *kultuurile*, s. t. proletaarsele ühiskultuurile. Et proletaarse kultuuri kujunemist ja piirirahvaste ümberrahvustamist kiirendada, selleks küüditati pärismaalasi Siberisse ja nende asemele toodi venelasi sadade tuhandete viisi, kellede kätte läksid kõik paremad ja rikkamad maad.

217. **Kommunistliku režiimi areng.** Kogu majanduselu (pangad, tootmine, ostud, müügid) seati Venemaal *riikliku kontrolli* alla, mitmesuguste komisjonide, kontrollivate nõukogude, kooperatiivide ja ametiühingute kaudu. Kuid mitmes suhtes oli

Nõukogude Venemaa hiljem sunnitud muutma oma esialgset suunda.

Peamisi raskusi oli Nõukogude Vene valitsusel *agraarküsimuses*. Maa jagati talupoegadele, kuid puudusid põllutööriistad, seeme, loomad. Osa maad jäi harimata ja lõikus vähenes. Et talupojad ei suutnud nõutavat normi toiduaineid anda, tuli valitsusel seda punakaartlaste abil rekvireerida. Tööliste ja talupoegade ühine rinne purunes ja vastolu linna ning maa vahel teravnes.

Lenini surma järel (jaanuaris 1924) hakkas riiki tegelikult valitsema kuulus kolmik — Trotski, Stalin ja Kamenev. Trotski, kes soovitas suuremaid pingutusi maailmarevolutsiooni kiireks saavutamiseks, jäi alla *Stalinile* ja selle pooldajaile, kellede arvates tuli peamõhk panna sotsialistliku korra valmisehitamisele Venemaal. Trotski kõrvaldati valitsusest ja sunniti revolutsiooni vaenlasena maalt lahkuma (1929). Diktaatorliku võimu omandas Stalin, kes pärast Trotski esindatud vasakpoolse opositsiooni mahasurumist jäi võitjaks ka heitluses parempoolse opositsiooniga. Kuid lõpuks kaldus Stalin aeg-ajalt vasakule poole ja võttis omaks samad põhimõtted, mille eest Trotski oli maalt välja saadetud. Asudes uuesti radikaalset suunda teostama, jatkas Stalin kirikute sulgemist, seni kestnud *erapõllunduse kollektiviseerimist* ja korduvalt *kommunistliku partei puhastust*, kusjuures on surma mõistetud väga paljud endised juhid ja Lenini kaastöölised.

Sotsialistliku riigimajanduse ülesehitamine toimub kavakindlalt 1928. a. alates, millal koostati esimene *„viisaastaku"* kava. Kavas oli ette nähtud tööstuse arendamine ja mitmekesistamine aste-astmelt ning kogu produktsiooni suurendamine. Viie aasta kava teostamist soodustas kõigi tähtsamate toorainete leidumine, raskendasid aga esmajoones halvad transpordiolud ning kvalifitseeritud tööjõudude puudus. Viisaastakute jooksul on Vene tööstus siiski teinud edusamme, eriti *rasketööstuse* alal. Venemaa laiade rahvahulkade elutase oli enne enamlikkugi korda väga

madal. Et nüüd maa industrialiseerimisel pearõhk pandi ainult rasketööstusele, siis oli rahval kõigest puudus ja Vene kodanikud elasid kaugelt viletsamas seisukorras kui tsaariajal. Selleks aitas väljapaistvalt kaasa töölise vabaduste kitsendamine, mis halvas ta töötahet ja töörõõmu. Töö tootlikkust püüti küll suurendada *stahhaanovluse*[1] abil, kuid väheste tulemustega. Lääne-Euroopa keskmiste võimetega tööline on siiski parem Venes kiidetud stahhaanovlastest. Suureneva tööstusliku produktsiooni kõrval ei osuta ka riigistatud või kollektiviseeritud põllundus toodangu tõusu. Loodi riiklikud suurmõisad, *sovhoosid* ja üksiktalundeist suured põllumajanduslikud ühismajapidamised, *kolhoosid*. Seejuures hävitati täieliselt jõukas ja ettevõtlik talunike kiht. Selline maareform viis produktsiooni kohutavale langusele. Kolhoosid ja sovhoosid ei täitnud neile pandud lootusi, neist ei kujunenud „viljavabrikuid".

Põllunduse kollektiviseerimine pidi rahva maal proletariseerima ja istutama rahva hingesse „proletaarset kollektiivteadvust". Seejuures osutus ka põlluharija kinnistatuks oma töökoha külge. Rahvas kaotas töörõõmu ja algatusvõime, millele järgnes tööviljakuse langus ja eluülalpidamiseks tarviliste varade puudus. Nii andis *K. Marxi* teooria rakendamine ainult negatiivseid tulemusi.

218. **Bolševismi välispoliitikast.** Bolševismi välispoliitikas väljenduvad nii *panslavistlikud* kui ka *panproletaarsed* püüded. Need mõlemad põhitendentsid osaliselt siiski võitlevad teineteise vastu. Nõukogude vabariigi algul oli juutide kaal parteis ja riigis väga suur, kuid antisemiitlikud voolud tõrjusid neid valitsusest üha eemale. Juutide võimu nad siiski murda ei suutnud. Kõrvaldatud juutidest olgu nimetatud Lenini kaastööline Trotski-Bronstein, kominterni juhtiv tegelane Radek-Sobelsohn, Sinovjev-Apfelbaum, Kamenev-Nahamkes jt. Et luua kindlamaid ühendusteid välismaailmaga, ehitati välja jäävaba

[1] Stahhaanov oli kõrge tööproduktiivsusega tööline, muidugi Vene oludes.

Murmanski sadam ja seoti ta maailma kõige pikema kunstliku veeteega Leningradiga. Kaug-Idas ehitati kaitseks Jaapani vastu Vladivostok allveelaevade tugipunktiks. Lõuna-Aasias püüab bolševism vapustada Inglise valitsust sisemiselt, jatkates sel teel võitlust Inglismaa vastu. Siin ei kutsu bolševism üles proletaarlasi kodanluse vastu, vaid rõhutab Nõukogude Liidu „föderalismi", mis „vabastab" Aasia rahvad eurooplastest isandate võimust. Bolševism ei kasuta siin niipalju marksistlikku kui *natsionalistlikku propagandat.*

Propaganda eesmärgiks on maailmarevolutsioon. Suur-venelastele on marksism samuti saanud usuks, mille misjonärid nad tunnevad end olevat. Nõukogude Venemaa on kogu oma ajaloo kestel väsimatult jutlustanud „demokraatiast" ja püüdnud ühel või teisel kujul läheneda Euroopa demokraatlikele riikidele, et neid tõmmata oma poliitilise propaganda piirkonda. See poliitika on saavutanud teatavaid tagajärgi, eriti seoses teise maailmasõjaga. Nõukogude Vene kommunistlikul erakonnal on laiaulatuseline ja viimisteldud *propagandavõrk.* Igas riigis ja iga kutse alal on loodud kommunistlikud *rakukesed,* kes töötavad Moskvast saadud juhtnööride kohaselt. Ühtlasi osutatakse suurt tähelepanu kasvavale noorsoole, luues noortest erirühmitused, *noorkommunistide organisatsioonid.* Need peavad andma veendunud kommuniste, kes on oma tegevuses kindlad ega tunne armu ja halastust teisitimõtlejate vastu. Isegi Nõukogude Vene *konstitutsioon* (1936), mis praegu kehtiv, on üks propagandavahendeid. Selles räägitakse inimese suurtest vabadustest, õigustest, julgeoleku kindlustamisest ja üldisest hüvangust. Tegelikult aga seda pole.

219. **Nõukogude Vene relvastumine.** Venemaa panproletaarsete eesmärkide saavutamiseks kasutas ja kasutab praegugi kaht vahendit. Esiteks pandi kindel alus süstemaatilisele propagandale nii siseriigis kui ka välismail. Teiseks hakati hulgaliselt *valmistama moodsat relvastust* alates püsside ja kuulipildujatega ning lõpetades moodsate sõjaväelennukite ja hiiglatankidega. Relvi kõikidel aladel valmistati tohutud hulgad, mida võimal-

dasid rikkalikud maapõuevarad ja suured inimjõutagavarad ligi 170-miljonilise rahvaarvu juures. Hästi relvastatuna ootas Nõukogude Liit parajat momenti, mil kõik oma relvastatud jõud liikuma panna, et *vallutada kogu Lääne-Euroopa* ja siin kehtima panna kommunistlik kord, millele on teed tasandanud vastav propaganda.

220. **Juutlus ja Nõukogude Venemaa.** Juudiküsimus oli üksikuis Euroopa riikides teravasti päevakorral juba XIX saj. viimaseil aastakümneil. Sajandi vahetusel see vaibus. Uuesti kerkis sama küsimus päevakorrale seoses esimese Maailmasõjaga, eriti Saksamaal, kus rahvussotsialistlik valitsus algas süstemaatilist võitlust juutluse vastu. Juute süüdistatakse võimu haaramises nende kätte koondunud hiiglakapitalide kaudu ja revolutsioonilises propagandas, mille eesmärgiks on kehtiva korra kukutamine. Venemaal toimunud 1905. a. revolutsiooni puhul kirjutas juut Parvus rahuldustundega: „Meie olime algatajad ja meie oleme uhked agitatsioonile, mille tagajärjel saavutasime 1,5 kuu kestel relatiivse vabaduse kogu Venemaal." Sama rõhutab kogu juudivastane kirjandus. Juutlus ei piirdunud ainult Venemaaga. Olgu siin näitena toodud a. 1915 Šveitsis peetud konverents, mille otsuste eesmärgiks oli Maailmasõda ära kasutada revolutsiooni õhutamiseks kogu Euroopas. Sel konverentsil esitasid Venemaad peale Lenini üksteist juuti. Nii suur juutide arv on seletatav selle osaga, mis nad etendasid Vene revolutsioonilises liikumises. Nad on kogu XIX saj. kestel konsekventselt igal pool riigivaenulisi jõude toetanud ja sise- ning välispoliitilisi olukordi kasutanud riikliku korra ohustamiseks. Ungari sotsioloogi (juut Oskar Jaszi) arvates on seal kommunistliku korra ajal (1919) riigielu juhtimine olnud 95 % ulatuses juutide käes. Ungari antisemiidid samal ajal rääkisid juutide ülemvõimust kogu maal.

Samasugust pilti pakub meile *Nõukogude Venemaa.* Juudid on rohkesti esindatud partei ja riigijuhtimise tippudes, nimelt rahvakomissaridena ja rahvakomissaride nõukogu eesistujaina.

1926. a. rahvaloenduse järgi oli Venemaal iga neljas juut riigiametnik, Moskvas aga iga teine. Samas linnas oli enne teist maailmasõda iga kaheksas kodanik juut. Nad pole mõjule pääsnud mitte ainult partei- ja riigijuhtimise alal, vaid ka majanduslikus ja vaimses elus.

Vaimses elus on *juudistumine* eriti teravasti välja kujunenud viimaseil aastail. Nii on juutide kätte läinud vene ajakirjandus, kirjandus, heli- ja kujutav kunst, film, teadus jne. Nemad esindavad Venemaad näiteks rahvusvahelistel helikunsti ja teaduslikel kongressidel. Samuti on juutide käes usuvastase liikumise juhtimine. Raske on täpselt ütelda, kui palju arvuliselt on juhtivaid kohti juutide käes. Üks on kindel, et juudid etendavad Nõukogude Venes juhtivat osa. Bolševism on ideoloogiliselt juutluse loodud ja juutlus on selle tuumik.

PRANTSUSMAA.

220. **Prantsusmaa julgeoleku kindlustamine.** Prantsusmaa vajas oma võimupüüete juures selgrooks Reini jõgikonda. Et inglased ei olnud nõus seda prantslastele andma, püüdsid need saavutada oma eesmärki pärast sõda. Kui reparatsioonid korra jäid hiljaks tasumisel, okupeerisid prantslased Ruhri ala. Ühtlasi püüdsid nad *Reini alast* moodustada Prantsusmaast sõltuvat puhverriiki ja nõnda omandada kogu Lotringi ala.

Prantsusmaa seisund tugevnes ka väljaspool Euroopat *mandaatide* kaudu Aafrikas ja enne Türgile kuulunud Süüria mandaadi kaudu Eel-Aasias. Kuid sisemiselt, sündivuse alalise languse tõttu, tundis Prantsusmaa end ebakindlana, ja kaitseks ehitati idapiirile maa-alune Maginot-liin.

Rahvasteliidu kõrvale ehitas Prantsusmaa veel *teise liidu* endakaitseks. Belgiaga sõlmiti sõjaleping ja Doonau jõgikonnas moodustati Tšehhoslovakkiast, Rumeeniast ja Jugoslaaviast

„Väike entente" (1921). Poolamaa ehitas Prantsusmaa laenude kaudu raudteevõrgu, Gdynia sadama ja tugevdas oma sõjaväge.

Et Prantsuse Euraafrikas hiiglariiki kompaktseks muuta, ehitati raudteid, arendati lennuasjandust ja konstrueeriti kõrveautosid. Prantsuse Aafrika-poliitikal olid siiski varjuküljed. Iga Aafrika pärismaalane, kes oli saanud akadeemilise astme, abiellunud prantslannaga või sõjaväes saanud allohvitseriks, muutus automaatselt täieõiguseliseks Prantsuse kodanikuks. Tulemuseks oli see, et Prantsusmaa kippus muutuma Aafrika kolooniaks. Ka tasandas surevuse ülekaalu ainult sisseränd, eriti Poolast ja Itaaliast. Võõrad moodustasid juba ühe seitsmendiku rahvast.

222. **Võimu ja rahvusliku jõukuse kasvamine. Maailmasõja hävitustöö jälgede kõrvaldamine.** Maailmasõja tagajärjel suurenes tunduvalt Prantsusmaa poliitiline erikaal Euroopas, ta piirid laienesid ja ta varandused suurenesid. Juba sõjariistaderahu andis Prantsusmaale Elsass-Lotringi suurte rauа-, söe- ja õlitagavaradega, õitsva terase- ja riidetööstusega. Versailles' rahu lisandas sellele rea mandaate endiste Saksa asumaade ja Türgi riigi osade üle. Maailmasõda ise oli mõjunud kohati väga elustavalt Prantsuse tööstusse. Sel ajal kui sakslased olid vallutanud tähtsamad Prantsuse tööstusregioonid, avastasid prantslased uusi metallitagavarasid muudes riigiosades ning asutasid sinna vabrikuid. Kõige selle tõttu muutus Prantsusmaa majanduslik positsioon kindlamaks, kui see oli olnud kunagi varem.

Kasu, mis Prantsusmaa sai Maailmasõjast, ei olnud kaua märgatav. Maailmasõja lõppemise järel paistsid Prantsusmaal silma peamiselt sõja negatiivsed tagajärjed. Rahvaarv oli kahanenud enam kui kahe miljoni inimese võrra, mis oli väga valus väikese sündivusega maale. Suur osa maad, eriti Põhja-Prantsusmaa, oli laastatud ning varemeis kauakestnud positsioonisõja tagajärjel. Suuri summasid nõudis laastatud alade uuesti kordaseadmine. Põllud puhastati ja tasandati, linnad ja külad, vabrikud ja teed ehitati uuesti üles.

223. **Riigi langemine majanduslikesse raskustesse ja neist pääsmine.** Prantsuse valitsus kulutas hiiglasummasid laastatud alade ülesehitamiseks, mis kaugelt ületasid riigi sissetulekud. Ta tegi seda lootuses, et reparatsioonimaksud Saksamaalt korralikult laekuvad. Seega ongi seletatav, miks Prantsusmaa seisukoht reparatsiooni küsimuses oli tihti väga järeleandmatu Saksamaa suhtes. Kuid Saksamaagi oli väga kurnatud sõjast ega suutnud tasuda reparatsioonimakse soovitud ulatuses. Äärmiste rahvuslaste valitsus, Poincaré'ga eesotsas, püüdis Saksamaad selleks sundida, okupeerides Ruhrimaa. Kui see survevahend aga soovitud tulemusi ei andnud, kui Prantsuse riigivõlad püsivalt kasvasid ning *frangi kurss langes,* siis kaotasid natsionalistid oma senise poolehoiu rahva keskel ning valitsema pääsis enam vasakpoolne koalitsioon.

Aastal 1925 muutus Prantsusmaa rahanduslik seisund väga ohtlikuks. Prantsuse valitsus ei teinud mõnd aega katsetki tasakaalustada eelarvet, ei tõstnud makse, lootes reparatsioonimaksudele. Kui aga frank kestvalt langes, muutusid jõukamad prantslased väga rahutuks oma varanduse pärast ega tahtnud enam valitsusele laenata. Hinnad tõusid kiiresti. Rahanduslikust kriisist viis Prantsusmaa välja laialdane *rahvuslik töökabinet* eesotsas Poincaré'ga, kuhu kuulus muuseas 6 endist peaministrit. Riigi väljaminekuid vähendati administratsiooni ümberkorraldamise abil, sissetulekute suurendamiseks hakati võtma uusi makse. Ka hakkasid reparatsioonimaksud (eriti Dawes'i kava tulemusena) Saksamaalt korralikult laekuma, kuigi mitte nii suurte summadena, kui oli loodetud Maailmasõja lõppedes. Aastal 1928 loobus Poincaré halva tervise tõttu kohast valitsuses, ning sellest ajast alates oli *Briand* († 1932) silmapaistvamaks prantsuse poliitikameheks. Välisministrina propageeris ta hoogsalt *Paneuroopa ideed* (1930), mille teostamiseni ta ei jõudnud, sest Euroopa suurriikide vahel valitses umbusaldus. Prantsusmaale tegi hiljem ikka veel tõsist muret rahandusküsimus. Samal ajal võttis maad ka terav *erakondade võitlus.* Frangi kursi lange-

tamisele oli lõpuks siiski sunnitud juudi soost sotsialist *Blum*'i valitsus, kes teostas ka mitmesuguseid sotsiaalseid reforme (töönädala lühendamine). See oli suurte sisevõitluste aeg, mil riigihuvid nihkusid tagaplaanile. Elavnes sotsialistlik liikumine, milles *juudid* tähtsat osa etendasid. Tõsised sisevõitlused nõrgestasid Prantsusmaad ning virgutasid Saksamaad ja Itaaliat aktiivsele tegevusele välispoliitika alal Euroopa riikide peres. Prantsus- ja Inglismaa lootsid oma senisele võimsusele, kuid osutusid siiski vähe ettevalmistatuks lähenevaile suursündmustele.

INGLISMAA.

224. **Inglise maailmariik oma positsiooni kindlustamas.** Saksamaa jäi Maailmasõjas kaotajaks. See vabastas Inglismaa kardetud võistlejast merel ja maailmakaubanduses. Ka Venemaa kadus ähvardamast teda Ees- ja Kesk-Aasias. Poliitilist tasakaalu Euroopa mandril, mis oli kogu aja olnud Inglismaa eesmärgiks, siiski ei restaureeritud. Prantsusmaa sai siin juhtiva seisundi.

Rahvasteliidu mandaadiga Saksa Edela- ja Ida-Aafrikale suutis Inglismaa teostada oma plaani, nimelt moodustada kaitsevalli *India ookeani* ette, mis sellega muutus Inglismaa sisemereks. Kuid kõigest hoolimata hakkasid liikuma selle poliitika piirkonnas ohtlikud jõud. Maailmasõjas lasti neegreid ja hindusid võidelda valgete vastu ja nad kaotasid usu valgete üleolekusse ja loomulikku valitsemisõigusse. Indias oli tekkinud rahvuslik liikumine, mille väljapaistvamaks juhiks on *Gandhi*, kes püüdis passiivse vastupanuga välja tõrjuda Inglise kaupu. Parteide ja usuühingute juhid valmistasid koos põhiseaduse ja „Üldindia natsionaalkongress" (1929) loobus India muutmisest Inglise dominiooniks ja nõudis maale *täielist iseseisvust*. Uue põhiseadusega (1937) tahtis Inglismaa jõuda India-Inglise koos-

tööle, kuid sellest hoolimata kinnitas kongress, et India eesmärgiks on lahkumine Briti impeeriumist. Ka teistesse maadesse, kus asub india töölisi, on ulatunud see liikumine.

Mandaat Palestiina ja Transjordaania üle andis inglaste kätte tähtsad kaitsealad Suessi kanalile. Ühtlasi võitsid inglased maailma *juutkonna* sümpaatia, sest nad võimaldasid Maailmasõja kestel juutidel tagasirändamise Palestiinasse. Kuid araablased kaitsevad visalt endi käes olevat maad ega ole nõus Palestiina jaotamisega juutide, inglaste ja araablaste vahel. Protektoraadiga Iraki üle sai Inglismaa oma valdusse tähtsad Mossuli *õlipiirkonnad*. Hiljem inglased tunnustasid Iraki formaalselt iseseisvaks riigiks ja ta võeti vastu Rahvasteliitu (1932).

Prantsusmaa nihutas enda mandaadiga *Süüria* üle Iraki ja Palestiina vahele. Et Prantsusmaa allveelaevadega ja Maroko kaudu võib ähvardada Inglise elusoont Vahemeres ja itaallased samuti olevat ohtlikud, alistati Kreeka laevastik Inglise admiralile ja Inglismaa viis oma laevastiku peamised jõud Vahemerre.

Tõsist muret tegi inglastele kogu islami maailma ärkamine, milleks kaasa aitas türklaste võit kreeklaste üle Kreeka-Türgi sõjas. Tekkis idee islami riikideliidust, mis pidi ulatuma Aafrikast Turkestanini. Rahvusliku liikumise tõttu Egiptuses tunnustas Inglismaa Egiptuse suveräänsust ja viis oma väeosad Suessi kanali äärde ning Sudaani. Asjata aga püüdis Inglismaa takistada *panislami liikumist*, mille juhiks on araabia vahhabiidid (islami sekt) Ibn Saudi juhtimisel. Ikkagi oli käimas propaganda islami maade liitumiseks ja Lähis-Ida islami riigid püüdsid võtta endi kätte Euroopa, Aafrika ja Aasia vahelise maasilla valitsemist. Nii muutus väljapaistvalt Inglismaa välispoliitiline positsioon. Sama võime ütelda ka ta sisepoliitika suhtes.

225. **Valimisõiguse reformid (1918 ja 1928).** Liberaalide ministeeriumile, mis valitses Inglismaal 1915. aastani, järgnes Asquith'i koalitsiooniline kabinet (konservatiivid, liberaalid, tööerakond),

mida juhtis tegelikult *Lloyd George*. Maailmasõda sundis parlamenti jatkama Inglismaa valitsemisviisi demokratiseerimist. Pärast seda kui valitsus oli nõudnud kogu rahvalt elu, varanduse ja heaolu ohverdamist sõja tarvis, tundus talle, et ta peab vastu tulema neile kihtidele, kes nõudsid üldist valimisõigust. Aastal 1918 läkski parlamendis läbi *valimisõiguse reform*, mis andis hääleõiguse ka naiskodanikele alates 30. eluaastast. (Meeskodanikud saavad hääleõiguse juba 21-aastasena). Aastal 1928 andsid konservatiivid, kes seekord olid võimul, valimisõiguse naistele alates juba 21. eluaastast, nagu nad olid lubanud valimiskihutustöö puhul. Naiste õiguste suur kasvamine pärast Maailmasõda mitmes Euroopa riigis on suurelt osalt tingitud sellest, et Maailmasõja ajal, kui meestööjõududest puudust tunti, näitasid naised oma oskust ning intellektuaalset ja eetilist küpsust mitmesuguseil töö- ning ametialadel, süvendades nii veendumust, et sugupooled on üheväärsed.

226. **Iiri küsimuse lahendamine. Autonoomne Iiri vabariik alates a. 1922.** Aastal 1914 parlamendi poolt vastuvõetud Home-rule'i seaduse seismapanek tuli kasuks käremeelseile tegelastele Iirimaal. Mõõduka Iiri rahvusliku erakonna asemel pääsis mõjule radikaalne *sinnfeinide* („meie ise") partei, kelle juhtidest on tähsaim *De Valera*. Kui 1918. a. parlamendivalimised andsid Iirimaal viimati mainitud parteile 73 kohta, rahvuslastele ainult 6, siis tõlgitsesid võiduka erakonna juhid valimise tulemusi kui iseseisva Iirimaa nõudmist rahva poolt. Nad loobusid kohtadest Briti parlamendis, lõid Dublinis *iseseisva Iiri parlamendi*, moodustasid revolutsioonilise valitsuse De Valeraga eesotsas ning saatsid saadikuid rahukongressile. Paljudes Iirimaa osades loobus rahvas tunnustamast legaalset valitsust, alistudes ainult sinnfeinide partei käskudele. Möödus mõni aasta, enne kui Inglise valitsus jõudis kokkuleppele sinnfeinidega. Aastal 1922 kuulutati Iirimaa autonoomseks vabariigiks Inglismaa dominioonina. Inglismaa suhtes on ta õiguslik vahekord umbes sama kui Kanadal. Iiri vabariigist jäi välja protestantlik ja inglastega

asustatud *Ulster*, mis nagu varemini kogu Iirimaa allub otseselt Inglismaale.

227. **Vahelduvad kabinetid ja nende poliitika.** Maailmasõda halvendas tunduvalt Inglismaa majanduslikku situatsiooni. Inglise tööstus kaotas paljud välisturud, kus oli vahepeal tõusnud oma tööstus. Välisturgude kitsendumine oli Inglise majanduselule nii raskeks hoobiks, et seda ei suutnud korvata mõnede Saksa asumaade langemine Inglise võimu alla. *Väliskaubanduse* tunduv vähenemine tõi kaasa vabrikute sulgemise, töötasu vähenemise ning laialdase tööpuuduse. Juba a. 1921 ületas töötute hulk 2 000 000, hiljemini kasvas see arv umbes kahekordseks. Koalitsiooniline *Lloyd George*'i kabinet püüdis suuremate tulemusteta lahendada *tööpuuduse probleemi* töötuse vastu kindlustamisega, väljarändamise elustamisega dominioonidesse ning protektsionistliku majanduspoliitikaga. Tagajärjetuks jäi ka järgnevate kabinettide võitlus tööpuuduse ja majandusliku surutusega. Pärast koalitsioonikabineti lagunemist konservatiivide väljaastumise tõttu vaheldusid Inglismaal üsna tihti kabinetid. Otsides pääsu majanduslikust kriisist kinkis inglise rahvas oma poolehoiu valimistel kord konservatiividele, kord sotsialistlikule tööerakonnale. Konservatiivid püüdsid ajada kaitsetollide-poliitikat, kuid ei leidnud suuremat poolehoidu ega suutnud lahendada tööpuudust. Ka a. 1924 esmakordselt Inglismaal valitsema pääsnud *tööerakond* (Ramsay Macdonald'iga eesotsas) ei suutnud seda küsimust lahendada. Põhjalike reformide teostamisele ei võinud sotsialistlik tööerakond asuda, mitte omades selja taga parlamendi enamust. Seda aktiivsem oli ta aga välispoliitikas. Hea vahekord seati jalule Prantsusmaaga ning Saksamaa suhtes aeti reparatsioonimaksude asjus leplikumat poliitikat. Ka järgnevad Inglise kabinetid jatkasid leplikku välispoliitikat. Sotsialistide esimene valitsuses olek ei kestnud kaua. Neile järgnenud kabinettidest võiks mainida koalitsioonivalitsust Macdonald'iga eesotsas, kes teostas muu seas a. 1931/32 Briti maailmariigi muutmise *tolliliiduks*, mis pidi Inglismaa majanduselu

stabiliseerima ja arendama. Rahvusvaheliste suhete pinevamaks muutumisega kolmekümnendail aastail hakkas Inglismaa üha enam suurendama relvastust ja lähenema Ida-Euroopa riigele (Poola, Venemaa) ning jatkama Saksamaa sissepiiramist, mis tegi välispoliitilised vahekorrad komplitseeritumaks ja valmistas pinda teiseks maailmasõjaks.

KESK-EUROOPA JA BALKANI RAHVUSLIKUD RIIGID.

228. **Austria.** Liitlasriikide poliitilised eesmärgid leidsid kindlat väljendust Versailles' rahus, mida hiljem igakülgselt kaitses Rahvasteliit. Versailles' rahu eesmärgiks oli kogu Euroopa poliitiliselt ümber korraldada, lähtudes rahvaste enesemääramise õigusest, kõikjal võidule viia demokraatlik valitsemiskord ja Saksamaad ning teisi keskriike nõrgestades kindlustada liitlasriikidele poliitiline ülekaal Euroopas. Seejuures ei oldud rahvaste enesemääramise õiguse rakendamisel järjekindel, toimides kahjustavalt peamiselt Saksamaa ja Austria-Ungari suhtes. Viimase territooriumil kujunes kolm iseseisvat riiki: Austria, Tšehhoslovakkia ja Jugoslaavia. *Austria* oli rahvusriik, kus elas sakslasi ligi 94 %, vähemusrahvastena esines siin tšehhe, kroaate ja sloveene. Suur osa sakslastest aga ühendati Tšehhoslovakkiaga, mis ei tulnud sellele riigile kasuks.

Maailmasõja tagajärjel puhkes Viinis patsifistlik revolutsioon, Habsburgid tagandati troonilt ja Austria kuulutati demokraatlikuks *vabariigiks* (12. nov. 1918). Aasta hiljem koostatud põhiseadus kujundas selle föderaalseks riigiks, mis koosnes autonoomseist provintsidest. Austria areng ei toimunud rahulikult. Viinis oli võimul sotsiaaldemokraatia, kuna maal omas mõju kristlik-sotsiaalne partei. Kolmandana figureeris eriline talupoegade partei. Tekkis teravaid kokkupõrkeid ja tänavvõitlusi, mis riigi ja rahva elu häirisid. Liidu kantsler *dr. Seipel* teostas (1929),

hoolimata sotsialistide vastupanust, valitsusreformi, kus presidendi õigusi suurendati (parlamendi laialisaatmine, erakordsed määrused jne.). Kuid seegi ei suutnud rahu säilitada. Aprillis 1932 liidukantsleri kohale asunud *dr. Dollfuss* piiras parlamendi tegevusvõimu ja omandas varjatud kujul diktaatorliku võimu. Samaks ajaks oli Austrias juba laialist poolehoidu võitnud *rahvussotsialistlik liikumine*, mis peale kõige muu taotles Austria ühendamist Saksamaaga, mida soovisid Austria sakslased juba alates 1918. a. peale, kuigi Saint-Germain'i rahu järgi pidi Austria vabariik niisugusest poliitikast keelduma. Sellest hoolimata tegid austerlased hiljemgi katset läheneda Saksamaale, püüdes luua viimasega *tolliliitu*. See katse samuti nurjus liitlasriikide survel. Alles juht *Adolf Hitler* ühendas rahva soovil Austria Saksamaaga. Nii lõpuks lahenes Saksa-Austria küsimus.

229. **Ungari.** Maailmasõja tõttu kujunenud olustikus kuulutati Ungaris välja kodanlik vabariik (1918). Vabariigi juht *Mihály Karolyi* püüdis liitlaste poolehoidu võita ja Ungari lagunemist vältida, mis ei andnud aga tulemusi. Karolyi' poliitika fiasko koos sõja tagajärjel tekkinud korralagedusega ja vaesumisega andis hea võimaluse kommunistidele võimu haaramiseks. Kommunistlikus valitsuses oli juhtivaks jõuks juut *Béla Kun*, kes hakkas teostama kommunismi, riigistades kaevandusi, kaubamaju, panku jne. Varsti aga formeerus Szegedinis rahvuslik sõjavägi, kes tungis Budapesti, kus moodustati rahvuslik valitsus eesotsas admiral *Horthy*'ga. Hiljem kutsuti kokku rahvuskogu ja pandi kehtima vana „ajalooline konstitutsioon". Seejuures jäi riik kuningriigiks, usaldades esialgselt valitsuse eluajaks valitud *regendile*, kelleks sai *admiral Horthy*. Ungari siseelu raskendas võitlus kodanlike kihtide ja sotsiaaldemokraatide vahel. Kogu valitsuse tegevus oli sihitud Trianoni lepingu revideerimisele. Trianoni lepinguga jäi Ungarile ainult ⅓ endisest territooriumist ühes 7,5 miljoni elanikuga. Üle 3,5 miljoni ungarlase jäi riigist välja, kes sattusid vähemusrahvastena Jugoslaavia, Rumeenia ja Tšehhoslovakkia alla. Ühtlasi eemaldati Ungari merest,

mis riivas väljapaistvalt riigi majanduslikke huve. Püüdes seljatagust leida vaenuliste naabrite vastu lähenes Ungari Itaaliale ja sõlmis viimasega sõpruslepingu. Samuti lähenes Ungari ka Saksamaale, mille tulemuseks oli osavõtt sõjast kommunismi vastu.

230. **Tšehhoslovakkia.** Tšehhoslovakkia oli väikese rühma pagulaste, kellede juhiks oli professor *Masaryk*, tegevuse tulemus. Lahkunud maalt pagulasena, moodustas ta Tšehhi maade rahvusliku nõukogu, millele sai Prantsusmaalt tunnustuse (1915). Aastal 1918 valiti ta vabariigi presidendiks. Tähtsaimaks sisepoliitiliseks küsimuseks oli *vähemusrahvuste küsimus*, sest riigi loomisel ei võetud tõsiselt rahvaste enesemääramise õigust. Enamuse moodustasid riigis vähemusrahvused (7,5 milj.), tšehhe oli ainult 6 miljonit. Vähemusrahvaste hulgas leiame üsna suure arvu sakslasi, nimelt 3,5 miljonit. Sellisel kujul Tšehhoslovakkia loomine oli Prantsuse poliitika tulemus, kes tahtis Sileesia ja Baieri vahele kiilu luua ning *Lõuna-Saksamaad piirata Elsassi ja Tšehhoslovakkia kaudu.* Mainituga on seletatav sõprussidemed Prantsusmaa ja Tšehhoslovakkia vahel. Aastal 1935 sõlmis viimane lepingu ka kommunistliku Venemaaga, toimides Prantsusmaa eeskujul. Tšehhoslovakkia välispoliitiline suund ja sudeedi sakslaste küsimus, mida ta ei suutnud lahendada, viisid riigi lagunemisele.

231. **Balkani maad.** Habsburgidele allunud Kroaatia-Sloveenia-Bosnia, Hertsegoviina ja Dalmaatsia ühendati Serbiaga ja pandi nii alus lõuna-slaavlaste kuningriigile *Jugoslaaviale* (1. XII 1918). Selles riigis elas 9 miljonit slaavlast ja 3 miljonit vähemusrahvaid, nende hulgas pool miljonit sakslast. Suur-serblaste vastolud autonoomiat nõudvate teiste rahvastega viisid terava kriisini, mida ei suudetudki lahendada.

Rumeenia kuningriigiks pärast Maailmasõda ühendati Bessaraabia, Bukoviina ja Transilvaania. Ka Rumeenias elas võrdlemisi palju vähemusrahvaid, nimelt ligi 25%, sellest 7,5% ungarlasi.

Bulgaaria kaotas Neuilly' rahu põhjal osa oma maadest Jugoslaaviale ja Kreekale. Siin kujunes liikumine, mille poliitiliseks eesmärgiks oli ühinemine Jugoslaaviaga, mis aga ebaõnnestus. Bulgaaria areng pärast Maailmasõda oli võrdlemisi rahutu (mässud, atentaadid, vahelduvad valitsused jne.). Ajuti oli Bulgaaria valitsus entente'i-sõbralik, viimaseil aastail läheneti Saksamaale.

Türgimaale, Maailmasõja tagajärjel Väike-Aasiasse surutud, kuulus Euroopas ainult Konstantinoopol (Istanbul). Sultan, kes kinnitas Sèvres'i lepingu, tagandati. Rahva ja sõjaväe juht *Mustafa Kemal* organiseeris valitsuse ja tõrjus kreeklased Väike-Aasiast välja. Aastal 1923 kuulutati Türgi vabariigiks ja Mustafa Kemal valiti presidendiks. Omades diktaatorlikku võimu algas ta maa uuestisünni teostamist, moderniseerimist. Pealinn viidi Istanbulist Ankarasse, riigi keskusse ja riik muudeti ilmlikuks. Kaliifiamet kaotati, koolid sekulariseeriti ja usulised seadused eraldati tsiviilseadustest. Naised sunniti loobuma loorist, mehed fessist, polügaamia kaotati, haaremid suleti. Mustafa Kemali tegevuse mõjul arenes Türgimaa euroopastamisprotsess kiiresti.

PÕHJA- JA IDA-EUROOPA RAHVUSLIKUD RIIGID.

232. **Balti riigid.** Rahvaste enesemääramise õiguse alusel kujundati Läänemeremaades iseseisvad riigid — Eesti, Soome, Läti ja Leedu, mis eraldasid Lääne-Euroopat kommunistlikust Venemaast. *Soome* oli neist riigest suurim ja ulatuslikema kultuurilise minevikuga riik. Ta vabadussõda lõppes Tartu rahuga 14. okt. 1920. Siitpeale toimus Soome areng rahulikult, välja arvatud permanentne võitlus sotsialismiga ja aeg, mil poliitilisest lõhestumisest tingituna aset leidis Lapua liikumine, mis taotles siserahu ja tugevat riiklikku võimu. See liikumine vaibus, kui presidendiks valiti tuntud soome poliitikamees Svinhufvud.

Läti kuulutati iseseisvaks vabariigiks 18. nov. 1918 ja esimeseks peaministriks oli K. Ulmanis. Esimeseks riigipresidendiks sai J. Čakste. Lätis samuti kui mujalgi võttis maad poliitiline killustatus, mispärast K. Ulmanis koos sõjaministriga teostas riigipöörde (15. mai 1934), et valitseda parlamendita ja parteideta võimu tsentralisatsiooni alusel. Riigi valitsemine toimus isikliku vastutuse alusel ja rahvusterviku huvides.

Leedu kuulutas end iseseisvaks vabariigiks 2. nov. 1918, kusjuures presidendiks sai A. Smetona. Välismaailmaga ühenduse pidamiseks haaras Leedu Saksalt (1923) Meemeli piirkonna (Klaipeda). Vilno okupeerimise tagajärjel poolakate poolt katkesid diplomaatilised suhted Poola ja Leedu vahel pikemaks ajaks. Samuti sisepoliitiline areng polnud Leedus rahulik. Erakondade võitlus ja sotsialistliku liikumise suurenemine viisid Leedu riigipöördeni (1926), millega riigipresidendiks sai A. Smetona ja peaministriks A. Woldemaras, kes aga püsis võimul ainult mõned aastad.

233. **Poola.** Versailles' rahulepinguga loodi iseseisev Poola ja kindlustati talle pääs merele nn. Poola koridori ja Danzigi vabalinna kaudu. Aastal 1920 tekkis Poolal piiritülisid Leeduga ja Poola väed okupeerisid Vilno. Hiljem omandas Poola osa Valge-Venet ja Ukrainat. Aastal 1921 koostati vabariiklik põhiseadus, mille järgi täidesaatvat võimu teostasid valitsus ja president, kelleks valiti *marssal Pilsudski*. Viimane teostas (1926) riigipöörde, andes täidesaatvale võimule suured õigused, et vabastada riik erakondade võitlusest, mis paralüüsis riigi loomulikku arengut. Välispoliitiliselt lähenes Poola sõjalise liidu lepinguga Prantsusmaale, hiljem sõlmis (1934) mittekallaletungilepingu Saksamaaga ja neli aastat hiljem Nõukogude Venemaaga. Teise maailmasõja ees seisis Poola lähemas kontaktis Prantsus- ja Inglismaaga.

ITAALIA.

234. **Olukord pärast sõda.** Maailmasõjale järgnes raske majanduslik kriis, mis süvendas massides juba varemini tekkinud rahulolematust liberaalse valitsusega. Alalised streigid vapustasid majandust ja langetasid rahakursi. Valitsevat kodanlust süüdistati äritsemises ja ideeliselt aluselt lahkumises. Seevastu aga kasvas edumeelse katoliikliku erakonna ja sotsialistide-kommunistide, eriti viimaste mõju. Erakondade võitlus süvenes ja nõrgestas riiki. Mitmel pool puhkesid rahutused ja tänavvõitlused. Suuremad vabrikud vallutati mässajate poolt. Valitsus osutus jõuetuks seda liikumist pidurdama. Kuid sotsialistlik liikumine vaibus ise aegamööda. Töölistele selgus, et nad ei saa toime vabrikute juhtimisega. Valitsus tuli mõnel määral nende nõudmistele vastu.

Rahulolematust tekitas omakorda Itaalia ilmajäämine Rahvasteliidu mandaatidest ja ta nõudmise mitterahuldamine Fiume suhtes. Alles a. 1924 nõustus Jugoslaavia Fiume liitmisega Itaalia külge.

Nii lõid majanduslik depressioon, sotsialistide kasvav võim ja nende tekitatud rahutused, erakondade võitlus ning pettumus läänevõimude suhtes üldise rahulolematuse ja sellega soodsa pinna uuele liikumisele — fašismile.

235. **Fašismi tekkimine ja võimulepääs.** Vahetult pärast sõda tekkis noorema generatsiooni ja rindelt tagasitulnud sõdurite hulgas *Benito Mussolini* juhatusel uus liikumine — fašism. Algul sotsialist, oli Mussolini pettunud selle internatsionalismis ja marksismi tardunud dogmatismis ning jõudnud veendumusele, et Itaalia uuestisünd peab teostuma itaalia rahva enda jõul ja sihikindla tegevuse tagajärjel. Rindelt tagasitulnud sõdureist ja noortest kujundas ta kindla ning suletud organisatsiooni, mille liikmeile tuletati endiste Rooma konsulite ametimärgist (vitsakimp ja kirves) nimi fašist. Marksistliku klassivõitluse ja internatsionalismi vastandina seati üles rahvusliku ühtluse printsiip.

Üldise rahulolematuse, parlamentarismis ja sotsialismis pettunud õhkkonnas leidis see liikumine soodsa arenemispinna ja levis suure kiirusega üle kogu Itaalia.

Mussolini kutsus Napolisse kokku suure fašistliku nõupidamise (oktoobris 1922), kus nõudis lõpu tegemist valitseva kihi poliitilisele ja parlamentaarsele jõuetusele ja uue valitsuse kujundamist monarhia ja sõjaväe abil. Kõik fašistlikud jõud („mustsärklased") mobiliseeriti rünnakuks Rooma, et teostada seda otsust. Fašismist haaratud vägedel ei lubanud kuningas võitlust alustadagi. Kuningas Viktor Emanuel III astus kontakti fašistliku liikumisega ja kutsus Mussolini valitsuse etteotsa. Mussolini tuli Rooma ja asus valitsuse kujundamisele (1922).

236. **Fašismi poliitiline maailmavaade ja võimukorraldus.** Fašismil puudus esialgu teoreetiline alus, see oli vaid üleskutse tegevusele. See oli peamiselt noorsoole tuginev rahvuslik liikumine, mis vihkas internatsionalismi ja kommunismi, samuti parlamentarismi ja patsifismi kui Itaalia nõrkuse põhjusi. Aegamööda kujunes välja fašismi poliitiline maailmavaade, mille eesmärgiks oli teha rahvus suureks. Kõik tuleb alistada rahvusideele, sest see on kõrgeim kõlbeline alus. Rahvusel on õigus avardumisele ja sellest on tingitud fašismi aktiivne välis- ja sisepoliitika. Teisest küljest nõuab rahvusaade keskendust rahvusriigi ümber ja seepärast tuleb hävitada tegevus- või väljendusorganid, mis pole kooskõlas rahvusliku ideega (internatsionalistliku ilmega töölisliikumine, sotsialistlik liikumine).

Uus kord säilitas endise valitsuse välisvormi — parlamentaarse kuningriigi. Kuid seejuures ei arvestata ei parlamenti ega kuningat. Mussolini võttis endale peaministri võimu ja seadusandliku õiguse dekreedi korras. Laiendades aeg-ajalt oma võimupiire omandas ta varsti diktaatorliku võimu. Tema kõrval on tõeliseks valitsejaks *fašistlik suurnõukogu*, endine partei juhtiv organ, mis muudeti riiklikuks asutuseks.

237. **Fašistliku valitsuse tegevus.** Aegamööda asus fašism oma põhimõtete teostamisele. Kuid seejuures tuli võtta tarvitusele

erakordseid abinõusid. Opositsiooniline element eemaldati parlamendist, opositsiooniline ajakirjandus suleti. 1925. aasta seadusega keelati streigid, tööstused muudeti riiklikeks ettevõtteiks ja seati fašistliku kontrolli alla. Järgmisel aastal kaotati senised töölisliikumise vormid ja asendati fašistlike kutseorganisatsioonidega (korporatsioonid), kuhu kuuluvad nii töölised kui ka tööandjad. Nende ülesandeks on kaasa aidata rahvusliku majanduspoliitika teostamisel ja anda oma liikmeile rahvuslikku ja moraalset kasvatust (korporatiivne kord). Mainitud organisatsioonid kuuluvad riikliku kontrolli alla. Neil on õigus maksustada kõiki vastava ala isikuid. Klassivõitlus streikidega ja lokautidega lõpetati, tööaeg normeeriti ja palk kindlustati. Hangiti juurde uut maa-ala. Malaariapesi, soid kuivendati, kõrbi niisutati, paljandikele istutati metsi, ehitati autoteid ja täiendati raudteevõrku. Hakati ulatuslikumalt kasutama veejõudu (a. 1930 peaaegu 5 milj. hobujõudu), et muutuda sõltumatuks välismaa söest. Põllumajanduse ratsionaliseerimine on viljasaaki suurendanud 100 milj. tsentnerilt 150 miljonile.

Mussolinit on mõjustanud Machiavelli, Kanti eetika, saksa romantika ja Nietzsche. Ta seab liberalismi ideaalide asemele (vabadus, samaväärsus, vendlus) *fašistlikud:* mehisus, astendamine, distsipliin ja autoriteet. Fašismi eesmärgiks on rahvas ja ta suurus, mida tahetakse teha kogetavaks tõelisuses, millele allutatakse kõik muu. Ühtlasi rõhutatakse, et *marksism,* liberalism ja kapitalism ning maailma *juutkond* töötavad käsikäes fašismi vastu. Viimatimainitu on ka Itaalia viinud rassilisele mõtlemisele. Asumaades on tõmmatud terav vahe mustade ja valgete vahele, et takistada värdjastõu tekkimist. Rajati *rassipuhtuse* huvides rahvastik- ja rassipoliitiline amet.

Aastal 1929 lahenes lõplikult kauakestnud konflikt paavstiga. Paavst omandas täielise suveräniteedi Vatikani, Peetri kiriku ja selle ümbruse üle ja sai riigilt 1,5 milj. liiri tasu. Usuõpetus seati uuesti koolidesse. Üks Mussolini programmi olulisemaid punkte oli noorsoo kasvatus fašistlikus vaimus. Selles aga nägi katoliku

kirik tungimist oma võimkonda. Tekkis konflikte valitsuse ja paavsti vahel, mis aga suudeti lahendada rahulikul teel.

Välispoliitika alal taotleb Mussolini Itaalia *esivõimu Vahemeremaades*. Mussolini järgi on Vahemeri inglastele ja teistele ainult tee (via), itaallastele aga elu (vita). Tal õnnestus saavutada Fiume, saada Albaania oma mõjupiirkonda ja lõpule viia Tripolitaania täieline alistamine. Kolmekümnendail aastail vallutas Itaalia Abessiinia, et lahendada rahvusliku ruumi küsimus.

SAKSAMAA.

238. **Revolutsioon Saksamaal. Konflikt liitlasriikidega.** Kestva sõja pingutuste tõttu muutus Saksamaal meeleolu valitsusevastaseks. Opositsiooni juhtide mõjul võttis *riigipäev* vastu Wilson'i esitise Saksa valitsusvormi muutmise kohta (26. okt. 1918), mis tähendas Saksamaa siirdumist parlamentaarsele riigikorrale. Kuid ka see samm ei suutnud monarhiat päästa. 9. novembril oli Wilhelm II sunnitud puhkenud *revolutsiooni* tõttu troonist loobuma ja põgenema ühes kroonprintsiga Hollandisse. Saksamaa kuulutati vabariigiks. Võim riigis ja osariikides läks sotsiaaldemokraatidele.

Ajutise valitsuse moodustasid *tööliste* ja *sõdurite nõukogud*, kes polnud suutelised looma korda äärmiselt raskeis oludes ja pidurdama üldist anarhiat. Pealegi valitsesid vastolud sotsiaaldemokraatide endi vahel. Iseseisvad sotsialistid tahtsid asuda varade natsionaliseerimisele, kuna teised olid sotsiaalse revolutsiooni vastu. Äärmuslased, nn. *spartakistid*, olles ühenduses Vene enamlastega, haarasid kohati võimu.

Uue põhiseaduse väljatöötamine otsustati anda valitava *Rahvuskogu* kätte, mis tuli kokku *Weimaris* 6. veebr. 1919. Selle põhiseaduse väljatöötamisel olid ühinenud nn. „Weimari koalitsioonis" sotsiaaldemokraadid ja liberaalne kodanlus. Vastu-

võetud põhiseaduse järgi föderatiivse riigi eesotsas seisab 7 aastaks kogu rahva poolt valitud *president* ja tema kõrval *riigivalitsus*, kellel peab olema parlamendi usaldus. Rahvaesindus — *riigipäev* — on ühekojaline. Saksa osariikide esindajaks on riigiõukogu — peamiselt nõuandva iseloomuga. Erijuhtumiks oli ette nähtud rahvahääletus.

Uuel riigipäeval ilmnesid parteide vahel sügavad vastolud. Ühelgi neist polnud enamust ja valitsemiseks kombineerusid nad mitmesuguseis *koalitsioonides*, milles olid mõõduandvaks keskerakond ja sotsiaaldemokraadid, kes vaheldumisi püüdsid üht kui teist rühma valitsusse kaasa tuua. Erakondade arv oli üldiselt suur. Need pidasid üha süvenevat võitlust ja kandsid selle üle rahvale. Oli karta isegi kodusõda. Riigipäev oli selliseis tingimusis *töövõimetu*, sest riiklikes huvides püsiva enamuse loomine osutus võimatuks. Sihikindel poliitika puudus, mis kujunes ohtlikuks nii riigile kui ka rahvale. Weimari poliitilise süsteemi nõrkust ei suutnud kõrvaldada ka president, kes samuti oli seotud parteidega. Tema võim ei osutunud tõsiseks vastukaaluks poliitilisele killustumisele. Erakondade võitluse ajal tabas Saksamaad sise- ja väliskriis. Rahandus elas üle kohutava *iflatsiooni*. See oli tingitud Saksamaa üldisest majanduslikust langemisest Versailles' rahu tulemusena. Teatavasti kaotas Saksamaa tunduva osa oma rahvastikust ja maapõuevarade poolest rikkad alad, millele lisandusid veel reparatsioonimaksud. Rahva elustandard langes ja maad võttis vaesus, mis kaasa aitas sotsialistlike ja kommunistlike vaadete levimisele. Olukorda raskendas ka *konflikt Prantsusmaaga*. Kui Saksamaa keeldus tasumast järjekordset reparatsioonimaksu, okupeerisid prantslased rahulepingu kindlustuseks Ruhri maa-alad (1923). Umbes samal ajal puhkesid riigis separatistlikud liikumised (Reini vabariik kuulutati välja, Hamburgis puhkes kommunistide mäss jne.). Valitsusele anti piiramatu võim ja riigis kuulutati välja kaitseseisukord. Ainult erakordsete abinõude kasutamisega suudeti kriisist pääseda.

Aastal 1924 toimunud riigipäeva valimised tähistavad äärmiste parteide kaotust. Valitsus suutiski kriisi ületada ning algas teataval määral majanduslik tõus ja arenemine. Silmapaistvaks poliitikameheks oli sel ajal *Stresemann*. Tema rahu taotlev suund viis Dawes'i ja Young'i kavani, poliitiliselt aga Locarnoni (1925). Saksa- ja Prantsusmaa lepitajaks-vahemeheks sai *Locarnos* Inglismaa, kellele ei meeldinud Prantsusmaa piiride liigne laienemine (Reinimaad). Lepiti kokku status quo'le — Prantsusmaa kohustus mitte enam edasi tungima ja Saksamaa loobus omavoliliselt Versailles' piiride kõrvaldamisest. Nii tunnustas Saksamaa oma läänepiire vabatahtlikult, lülitus enda vastu moodustatud jõudude hulka. Inglismaa oli lahti murest Reini alade pärast ja Prantsusmaa oli saanud rahvusvahelise tagatise oma idapiirile. Lepe Prantsusmaaga oli tõestanud, et Saksamaa tunnustab liberalistlikku maailmakorda. Sellepärast võeti ta vastu Rahvasteliitu (1926). Stresemanni selja taga seisid kõik käsiteldava aja rühmitused, kes tundsid end kuuluvat sisemiselt ja väliselt maailmaliberalismi: parteid (sotsiaaldemokraadid, demokraadid, tsentrum, rahvapartei), juhtivad tööstus- ja kaubandusringid, ametiühingud, juutlus jne. Seda süsteemi ründas kommunism vasakult ja rahvussotsialism paremalt.

239. **Adolf Hitleri võimuletulek.** Rahvussotsialistliku liikumise tekitajaks oli Maailmasõda ja Versailles' rahu, mis viis Saksamaa rahvuslikult ja majanduslikult ohtlikku seisundisse. Liikumine, mille juhtivamaid jõude oli Adolf Hitler, võttis kindla kuju varsti pärast Versailles' rahu. Aastal 1920 esitas *A. Hitler* oma programmi ühel suurel rahvakoosolekul Münchenis. Siitpeale kasvas liikumine järjekindlalt, pidades oma üldeesmärgiks „Saksamaa poliitilise sõltumatuse ja sisemise vabaduse". Rahvussotsialistid muutusid eriti aktiivseks, kui Adolf Hitler vabanes vangistusest ja rajas uuesti partei, kus oli kehtiv *juhiprintsiip*. Seisukord oli küllalt kriitiline. Kommunism Moskva mõjul kasvas jõudsasti ja asus vägivalla kasutamisele, mida toetas Punaste Rindesõdurite Liit, millel koos noorsoo-

organisatsioonega oli kaugelt üle 200 000 liikme. Vahekorrad teravnesid iga aastaga ja kommunistid ning natsionaalsotsialistid valmistusid lõppvõitlusele. Kommunistid pidasid kestvat tänavpisisõda ja surmasid natsionaalsotsialiste. Valmistuti võimu ülevõtmisele. Saksa rahva lõhenemine kasvas ja kodusõja oht samuti. Selliseis tingimusis nimetas jaanuaris 1933 *president Hindenburg kantsleriks Adolf Hitleri.* Ta oli osav kõnemees ja energiline organisaator, kes mõistis võita laiu rahvahulki rahvussotsialismile. Siitpeale läks võim täieliselt rahvus- ehk natsionaalsotsialistide kätte ja riiki hakati juhtima uue maailmavaate seisukohalt. Seoses riigipäevahoone põlemisega vangistati kommunistide juhid ja suleti kommunistlik ajakirjandus. Kommunistliku partei saadikuid ei lastud riigipäevale, sest nad olid riigi ja rahva vaenlased. Kõigis osariikides moodustati *natsionaalsotsialistlikud valitsused.* Et takistamatult asuda oma programmi teostamisele, viis Hitler riigipäeval läbi seaduse, mis andis valitsusele ühes kantsleriga piiramatu võimu.

240. **Rahvussotsialism ja ta eesmärgid.** Rahvus- ehk natsionaalsotsialismi võit ei tähendanud ainult ühe poliitilise võimurühmituse asendamist teisega, sest uus võimurühmitus oli ka *uue maailmavaate* kandja ning elab hoopis teistest tõukejõududest. Ta eesmärgiks pole üksikisiku ja puhta mõistuse vääristamine, vaid rahva ja rahvusterviku reaalne hindamine ning rahva kõigi loovate jõudude plaanikindel rakendamine üldsuse huvides. Rahvussotsialism ei välju üksikust, *vaid tervikust.* Ta suhtub elusse mitte ratsionalistlikult, vaid orgaaniliselt ja hindab kõrgesti *rassi,* mis on saatust määrav nii üksiku kui ka rahvaste elus ja mis pole midagi materiaalset, vaid vaimset, hingelist. Liberalism jättis inimese iseenda hooleks. Rahvad, rassid ja usundid olid talle primitiivse mõtlemise eelarvamused. Ta tundis vaid üksikut ja inimkonda ning rõhutas üksikisiku piiramatuid vabadusi ja õigusi. Rahvussotsialism selle asemel tõstab esile üksikisiku kohustused oma rahva ja rahvuse vastu, sest inimene

on sündinud oma rahvasse ja juurdunud temas, mispärast ta on ka oma tegevuses vastutav rahva kui terviku ees. Ta eelistab liberalismi põhimõtete asemel, kuhu kuuluvad taltsutamata individualism, vabadus ja samaväärsus, rahvussotsialistlikke — *ausus, truudus, ohvrimeelsus, distsipliin, üldsuse huvid,* elujaatav *astendamine* ja *rahvas kui tervik,* mille piires üksikisiku huvid peavad olema kokkukõlastatud üldsuse huvidega.

Rahvas on vereosadus, mis aastatuhandete kestel on kujunenud rassiliste põhielementide alusel. Seega ei kuulu näit. *juudid* kui ruumi- ja tõuvõõrad inimesed saksa rahvusse. Neile ei anna rahvussotsialism otsustamisõigust elualadel, milledel on avalik ülesanne (riigivalitsemine, seaduste käsitlemine, kunst, kirjandus jne.). Liberalismi ajal segunenud tõugu püütakse puhastada võõraist elementidest. Öeldu tõttu ongi keelatud abielud juutide ja sakslaste vahel, samuti pole võimalust abielluda päriliste omadustega haigeil. Nii nõuab rahvussotsialism *põhjatõu,* kuhu kuuluvad sakslased, puhtuse *säilitamist.* Terviku eest hoolitsemine väljendub ka *rassi* (tõu) *rohkendamises.* Kõik peavad kandma vastutust saksa rahva tuleviku ja tugevuse eest. Abielu on rahvusliku elu põhialus ja sõlmitud riigi nimel. Rahvaarvu kasvamise ja tugevdamise huvides soodustab riik majanduslikult abiellumist, näiteks maksustades lasteta ja lastevaeseid perekondi kehvemate kasuks. Samal ajal püütakse säilitada *talunikuseisust* kui rahva ja rahvuse eluallikat. Niikaua kui püsib tugev talunikuseisus, saab rahvas sellest ikka ammutada uut jõudu. Sellepärat on Saksamaal maa tehtud rahvuslikult seotud omandiks. Päristalundit ei saa omanik müüa ega võlgadega koormata. Ei saa ka talu ega selle põllumajanduslikke tooteid määrata oksjonile. Seega pole võimalik teha talu spekulatsiooni objektiks ega põllumeest proletariseerida. Talunikuseisus peab olema ja jääma riigi ning rahva põhitoeks.

Rahvussotsialism on suurt tähelepanu osutanud ka *kunstile.* Kunstnik pole indiviid, kellel on õigus oma puhtsubjektiivseid tundeid või haiglasi kalduvusi lagedale tuua. Uue kunsti üles-

andeks on rikastada kogu rahva kultuurivara ja viia kunst rahvusliku mina teenistusse.

Rahvussotsialism asub seisukohal, et riigi valitsemine tuleb rajada *juhi-põhimõttele.* Juhil on rahva usaldus ja ta on kõige eest vastutav. Aastal 1934 läks rahvahääletuse teel Juht Adolf Hitleri kätte *presidendiamet,* mis on ühendatud *kantsleriametiga.* Juht ühes ministreist koosneva valitsusega võib ilma riigipäevata anda seadusi. Mõtete lahkumineku korral valitsuses ei otsustata asja häälteenamusega, vaid otsustav on juhi seisukoht. Riigipäev kutsutakse kokku ainult vajaduse korral, sest tal on juhi kõrval ainult nõuandev tähtsus. Rahvussotsialism ei tunnusta erakondi peale ühe, nimelt *rahvussotsialistliku,* mille ülesandeks on kanda ja süvendada riigimõtet ning juhtida rahvust. Sel teel hakkaski kehtima riigis siserahu. Kommunistide ja sotsiaaldemokraatide erakond keelati, kuna teised ise lõpetasid oma tegevuse. Kogu sisepoliitika eesmärgiks on keskendumine *rahvusriigi* ümber, millega on sobimatu marksistlik õpetus klassivõitlusest. Nii on Saksa riik *juhiriik* ja ka *üheerakonnariik.* Ühtlasi on ta ka *rahvariik* ja *sotsialistlik riik,* sest riik on õiguslikult korraldatud ja poliitiliselt kujundatud rahvas, ning selles riigis seisab ühiskondlik huvi kõrgemal üksikisiku huvist. Lõpuks on juhiriik *rahvuslik ühtlusriik,* milles poliitiline killustatus on kõrvaldatud. Puudub erakondade süsteem ja eri maad pole enam riigid, vaid moodustavad Saksa riigi ühise territooriumi. Need on põhimõtted, millele on rajatud riigi ja rahva juhtimine. Nii hakkas kehtima *autoritaarne režiim* ja *algas ühtlasi Kolmanda Riigi aeg.*

241. **Majanduselu korraldamine.** Majanduselu korraldamisel ilmnesid samuti täiesti uued seisukohad. Rahvussotsialism ei välju rahast, vaid *tööst,* sest rahvas elab reaalsest produktsioonist, mis alles annab rahvale väärtuse. Natsionaalsotsialism avaski kohe nn. *töölahingu,* et avardada töövõimalusi (asustamine, maaparandamine, riigiautoteed, rahvaautod, rahvaraadio, saatejaamad, relvastumine jne.). Mõne aja pärast tööpuudus

kadus ja tekkis isegi tööjõu puudus, mispärast tööjõu rakendamist hakati juhtima riigi poolt. Eriti puudus töökätest oli põllumajanduses. Seejuures kõrvaldati rahvuslikust majandusest tõuvõõras element (juudid). Juudid ei saa olla kaupmehed ega käitisejuhid, sest iga käitisejuhtimine on avalik amet. Majanduses valitseb samuti *juhiprintsiip* — iga ettevõtja toimib iseseisvalt, aga olles vastutav. Kogu majanduselu arendamine sünnib riikliku võimu otsesel teadmisel ja kaasabil. Hoolitsetakse selle eest, et kõik rahvaterviku jõud mõjule pääseksid, mis teeb rahvamajanduse kriisikindlamaks nii rahu kui ka sõja ajal.

242. **Saksamaa vabastab end Versailles' süsteemist.** Saksamaa nõudis endale õigust samaväärsusele, mis oli juba põhimõtteliselt tunnustatud. Sellest aga loobuti, kui Saksamaal sai natsionaalsotsialism juhtima. Öeldu järel Saksamaa astuski välja *Rahvasteliidust* (1933). Sama tegi Jaapan pool aastat varem, sest Rahvasteliit ei tunnustanud tema teguviisi Mandžuurias. Saksamaale järgnes Itaalia seoses Abessiinia küsimusega (1937). *Saarimaa*, mis Versailles' lepingu järgi kuulus Rahvasteliidu alla, pöördus rahvahääletuse tagajärjel tagasi Saksamaa juurde aastal 1935. Samal aastal pandi Saksamaal kehtima jälle üldine *väeteenistuskohustus* Rahvasteliidu poolt nõutava demilitariseerimise asemel. Enne seda tegi Saksamaa ettepaneku, et temal lubataks oma riigiväge suurendada kuni 300 000 meheni, mis aga tagasi lükati Prantsusmaa vastuseisu tagajärjel. Varsti pärast seda suurendasid oma vägesid kõik teised suurriigid. Ei andnud tulemusi ka Saksamaa ettepanekud üldiseks desarmeerimiseks ja rahulikul teel üheõigusluse jaluleseadmiseks, mis kindlustaks sõbralikud suhted suurriikide vahel. Pisut hiljem, hoolimata Saksamaa aktiivsusest, tegi Inglismaa Saksamaaga *laevastikuleppe*, mis tähendas teatava kontakti leidmist mõlemate riikide vahel ja Saksamaa tunnustamist merevõimuna. Selle leppe põhjal, mis polnud kooskõlas Versailles' lepinguga, võis Saksamaa oma tonnaaži suurendada 108 000 tonnilt 420 000 tonnile. Prantsusmaa sõlmis a. 1936 Nõukogude Venemaaga sõjalise leppe,

millesse lüliti juurde ka teisi riike (Tšehhoslovakkia). Nii oli Euroopa üldolukord muutunud ja Locarno leppest ei jäänud tegelikult midagi püsima. Sellele reageeris A. Hitler riigipäeval kõnega, milles teatati, et Saksamaa võtab Reini *demilitariseeritud alad* oma kaitse alla sinna vägesid saates ja seega oma suveräänsuse seal restaureerib.

Samal aastal (1936) tühistas Saksamaa oma *veeteede* (jõed, kanalid) internatsionaliseerimise, mis oli kehtima pandud Versailles' lepinguga. Ühtlasi teatati, et kõigi Saksamaale sõbralike riikide laevad võivad vabalt kasutada Saksamaa veeteid. Aastal 1937 vabastas Saksamaa oma *raudteed* ja *riigipanga* välisriikide kontrolli alt, et seista teiste riikide kõrval üheõiguselisena.

Lõpuks tühistas Saksamaa oma *allkirja sõjasüüartikli alt*, millega Saksamaa oli „degradeeritud väheväärtusliku rahva tasemele". Nii muutus Saksamaa aegamööda kaitsevõimeliseks ja suveräänseks ning vabanes Versailles' süsteemist.

EESTI ARENG RIIKLIKU ISESEISVUSE AJAL.

POLIITILISEST ELUST.

243. **Asutava Kogu tööst.** Samal ajal kui Vabadussõjas Eestit välisvaenlase vastu kaitsti, astus 1919. a. jüripäeval (23. apr.) kokku Asutav Kogu vabariigi aluste kindlaksmääramiseks. Asutav Kogu oli valitud üldise, ühetaolise, otsese ja salajase häältamise teel ning seal olid esindatud meie tolleaegsed tähtsamad poliitilised voolud. Kõige arvukamaks erakonnaks Asutavas Kogus oli Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei, kel oli 41 kohta 120-st. Asutava Kogu esimeheks sai sotsiaaldemo-

kraat *A. Rei.* Kolme suurema erakonna (sotsiaaldemokraadid, tööerakond, rahvaerakond) esindajaist moodustati esimene Vabariigi Valitsus tööerakondlase *O. Strandmanniga* eesotsas.

Asutaval Kogul lasus suur ja vastutusrikas töö, mis haaras kogu riikliku elu küsimusi, nii poliitikat, majandust, haridusolusid jm. Et mitte noort riiki asjata nõrgestada, otsustas Asutav Kogu Amnestia seadusega armu anda paljudele, kes lootusetusest Eesti tuleviku suhtes ei täitnud oma kodanikukohuseid, ei läinud näiteks Vabadussõtta. Välismaailmale deklareeris Asutav Kogu Eesti riikliku iseseisvuse õigustust ja vajadust.

Suurt tähelepanu äratas Asutava Kogu poolt antud seadustest a. 1919 vastuvõetud *Maaseadus*, mis likvideeris suurmaapidamise ja lõi selle asemel väikepõllupidamised, lähtudes majanduslikest ja poliitilistest põhjustest. Väikepõllupidamine on rahvamajanduslikult elujõulisem ja kasulikum. Pealegi on iseseisev põllupidajate seisus kindlaks toeks riigile nii selle siseelus kui ka võitluses välisvaenlasega, teiseks pole ta nakatav kommunismist, mida propageeritakse rahvusvahelises ulatuses. Pealeselle võttis Asutav Kogu vastu *Avalikkude algkoolide seaduse*, mis tegi sunduslikuks 6-aastase ilmliku alghariduse.

Aastal 1920 lõpetas Asutav Kogu oma tähtsaima ülesande, võttes kolmandal lugemisel lõplikult vastu *Eesti Vabariigi Põhiseaduse*. Kodanike üheõigusluse põhimõttel kaotas Asutav Kogu kõik seisused ja seisuslikud privileegid.

Põhiseaduses ettenähtud kiriku lahutamine riigist toimus uue Perekonnaseaduse andmisega, mis nägi ette erilised registreerimisasutused perekondlike sündmuste puhuks, nagu abiellu astumine, suremine jne., jättes seega kiriku osa nendes mitteametlikuks.

Lõppeks ratifitseeris Asutav Kogu Eesti-Vene rahulepingu ning lõpetas 5 istungjärgu järel oma tegevuse (20. dets. 1920).

244. **Põhiseadus.** Esimeseks Eesti põhiseaduseks oli Päästekomitee poolt 24. veebr. 1918 antud „Manifest kõigile Eestimaa rahvastele", mis määras meie riigi valitsemiskorra — demo-

kraatliku vabariigi, maa-ala, Ajutise Valitsuse, kodaniku põhiõigused jne.

Põhiseadus, mis vastu võeti Asutava Kogu poolt, jättis Eesti endiselt *demokraatlikuks vabariigiks*, kus rahvas teostas võimu oma rahvaesinduse, rahvaalgatuse ja rahvahääletuse kaudu.

Täidesaatvat võimu teostas *Vabariigi Valitsus*, eesotsas *riigivanemaga*. Valitsused püsisid võimul seni, kuni neil oli *Riigikogu* usaldus. Kohtuvõim oli seadusandlikust ja täidesaatvast võimust lahutatud ning kõrgeima asutusena sel alal tegutses *Riigikohus*. Kuigi käsiteldav põhiseadus kutsus ellu riigivanemaameti, olid viimase võimupiirid nii kitsad, et need ei võimaldanud riiki tarbe korral iseseisvalt juhtida, vaid kõik sõltus Riigikogust, kus alatiselt tülitsesid erakonnad. Kuigi põhiseaduse puudused ilmnesid varsti ning esineti ka paranduskavadega, jäi mainitud põhiseadus püsima pikaks ajaks — 1934. aastani.

245. **Erakondade võitlus.** Eesti erakonnaelu algas juba ärkamisajal, kuid eriti rohkesti tekkis uusi rühmitusi juurde aastail 1917—1920. Erakondade arv meie rahvaesinduses oli üsna suur, ühes Riigikogus ulatudes kuni 14-ni.

Asutavas Kogus ja esimestes Riigikogudes tegutsesid vasakul tiival *sotsiaalrevolutsionäärid* ja *sotsiaaldemokraadid*. Mitmesuguste nimede all püüdsid isegi *kommunistid* korduvalt legaalset esindust saada Riigikogus, mis neil ajutiselt õnnestuski. Keskerakondadest kujunes tähtsamaks *Tööerakond*, mis oli radikaaldemokraatlik, ja mõõdukam *Rahvaerakond*, mille juhiks oli *Jaan Tõnisson*. Kolmandas ja neljandas Riigikogus muutus aga kaalukamaks keskerakonnaks *asunike partei*, maareformi tagajärjel kujunenud väikepõllupidajate koondis. Poliitilise erakonnana asus paremal tiival *Maaliit*, kuhu kuulus *K. Päts*, millest hiljemini kujunesid välja *põllumeestekogud*. Salajase, mitteseadusliku erakonnana hakkasid rahu ajal tegutsema enamlased, keda juhtis V. Kingissepp. Pealeselle võib nimetada veel mitmesuguseid vähemtähtsaid rühmi, nagu kristlik rahvaerakond, rahvusvabameelne erakond jt., mis osalt killunesid varasemaist erakondadest programmide muutmise tõttu.

Mitmesuguste Riigikogus esindatud erakondade kõrval püüdis väljaspool Riigikogu Eesti poliitikat mõjutada a. 1926 asutatud

Eesti Vabadussõjalaste Liit. Algul oli liidu eesmärgiks vabadussõjalaste majandusliku olukorra parandamine ja kindlustamine, kuid hiljemini taotles ta *poliitilisi reforme,* esmajoones uue põhiseaduse läbiviimiseks. Riigikokku vabadussõjalased siiski esindust ei saatnud.

Maailmavaatelisel alusel *erakondadeks koondumisel* oli Eesti tulevases poliitikas suur mõju. Igal koondisel — poliitilisel erakonnal — olid oma erinõuded ja soovid, millede teostamist nad valitsuselt ootasid. Et Eesti põhiseaduse järgi, mis püsis hilisajani, oli peaaegu kõik võim koondatud Riigikogu kui rahvaesinduse kätte ning see koosnes üksikute erakondade esindajaist, olid vastolud selles vältimatud. Üksikute erakondade programmid taotlesid ainult oma huve, mistõttu tekkisid teravad *lahkhelid,* mis Riigikogu enda ja valitsuse tööd väga takistasid. Ka muutus erakondade poliitiline kaal sagedail Riigikogu valimistel õige tugevasti. Valitsusele umbusalduse avaldamise tagajärjel tekkisid tihti *valitsuskriisid* — riigivanem ja ministrid pidid lahkuma. Seesugune olukord tõi endaga kaasa mitmesugused oleva korra muutmise katsed.

246. **Eesti ja vene kommunistide riigipöörde katse.** Vägivaldne võimuanastamiskatse tehti kommunistide poolt *1. detsembril 1924* Tallinnas. Kogu aja olid enamlased põrandaalust tegevust jatkanud ning pidanud ühendust Vene piiritaguste mõttekaaslastega.

Mässukatset valmistas ette ja juhtis *J. Anvelt.* Kommunistlikud löögirühmad moodustati osalt eesti kommunistidest, osalt toodi neile Nõukogude Venest lisa, kus elas palju eesti enamlasi. Need rühmad koguti novembri lõpul koonduskortereisse, kuhu oli viidud ka sööke, jooke, pille jm. lõbustamisvahendeid, et tarbe korral võiks simuleerida perekondlikku pidu.

Mässu peastaap asus Tallinna ligidal Kadaka teel. Sealt saadud käsu järgi katsusid eesti ja vene kommunistide löögisalgad 1. dets. varahommikul ootamatult vallutada valitsusasutusi, telegraafi, telefoni, raudteid jne., missugune katse aga igal pool täiesti nurjus. Rahva hulgas ei leidnud kommunistide kavat-

sused mingit poolehoidu. Enamlaste mässukatse oli üks *kommunistliku ekspansiooni* avaldusi, milles väljendus Nõukogude Vene tahe vallutada Balti mere maid ja avada tee Lääne-Euroopasse, et siin vägivaldselt kehtima panna kommunistlik kord, arvestamata rahvaste vabadust ja iseseisvust.

247. **Vabadussõjalaste liikumine. Uus põhiseadus.** Pärast kommunistide võimuhaaramise katset vaibusid küll mõneks ajaks Riigikogu erakondade tülid, kuid mitte kauaks. Varsti puhkesid need uuesti ja paisusid veel suuremaks kui varem. Seetõttu kasvas rahva rahulolematus. Lisaks tuli veel suur maailma majanduskriis, mis ka Eestit teraval kujul tabas. Majanduskriisi tõttu oldi sunnitud töötajate palku kärpima ja teenistujate koosseise koondama. Tööta-tööliste arv tõusis väga suureks. Selleaegse riigivalitsemiskorra ja erakondade omavaheliste tülide tõttu ei suudetud riigi ja rahva elu nii korraldada, et olukord oleks paranenud ja rahulolematus vähenenud.

Säärases raskes olukorras tekkis *vabadussõjalaste liikumine*, mis kiire aja jooksul võitis rahva kõige suurema poolehoiu. Vabadussõjalaste liikumise eesmärgiks oli Eesti *rahvusliku ja riikliku elu tervendamine*. Ta seadis oma põhimõtteks, et rahvuslikud huvid peavad kõrgemal seisma üksikute isikute ja kihtide erihuvidest. Selleks, et seda põhimõtet riiklikus elus läbi viia, alustas vabadussõjalaste liikumine põhiseaduse muutmise läbiviimist. Selles muutmiskavas oli ette nähtud tähtsamate punktidena, et riigivanem tuleb edaspidi valida otseselt rahva poolt, mitte nii, nagu senini, et riigivanem ja peaminister oleksid olnud ühes ning samas isikus ja Riigikogu poolt igakordselt valitav üheskoos uue valitsuse moodustamisega.

Riigikogu liikmete arvu taheti vähendada 100-lt 50 peale. Nõuti kindlakujulise isikuvalimise põhimõtte kehtimapanemist, nii et valijail ei oleks tarvis valida nimekirjade järgi, nagu need olid koostatud erakondade poolt, vaid valijad pidid võima ka üksikuid isikuid valida, mis oleks Riigikogu koosseisu teinud töövõimelisemaks ja loonud tarvilised eeldused riigivanemale

vastavate korraldustega kiiresti lahendada raskusi riigi elus ja kaitsta rahva huve, mis said alaliselt kannatada parteidevaheliste tülide tõttu. Ühtlasi oli vabadussõjalastel üheks eesmärgiks luua Eesti riigile ja rahvale ka väline kindlustus ning selleks *lähendada Eestit Saksamaale*, kes saaks olla lähedaseks ja võimsaks kaitsjaks Nõukogude Liidu vastu.

Vabadussõjalaste liikumisele aluse panijaiks olid Vabadussõjast ise tegelikult osavõtnud mehed. Vabadussõjalaste kõige silmapaistvamaiks juhtideks kujunesid kindral *Andres Larka* ja *Artur Sirk*, kes oli noore koolipoisina vabatahtlikult osa võtnud Vabadussõjast ja saanud vapruse eest Vabadusristi.

Riigikogu erakonnad ei andnud alguses *vabadussõjalaste põhiseaduse eelnõule* käiku, vaid püüdsid seda väga mitmesuguste võtetega takistada. Nad esitasid kaks korda rahvahääletusele omapoolsed põhiseaduse muutmise eelnõud, mis aga mõlemal korral (1932 ja 1933) rahva enamuse poolt tagasi lükati. Alles seejärel pääsis rahvahääletusele vabadussõjalaste põhiseaduse muutmise eelnõu. Ka sellele tehti veel uusi takistusi ja muudeti selleks puhuks hääletamise tingimusi, et eelnõu läbiminekut tõkestada, kuid rahva rõhuva enamuse poolt võeti vabadussõjalaste põhiseaduse muutmise eelnõu vastu (oktoobris 1933).

Vastuvõetud põhiseaduse eelnõu lõplikuks kehtimapanekuks oli ette nähtud teatav tähtaeg, mille jooksul tuli läbi viia põhiseaduse eelnõus ettenähtud riigivanema valimised uue põhiseaduse alusel. Valimiste läbiviimiseks koguti soovitusallkirju tulevasele riigivanema kandidaadile. Vabadussõjalaste poolt oli riigivanema kandidaadiks esitatud kindral *Andres Larka*. *Soovitusallkirjade* hulk, mis talle anti, oli kaugelt suurem kui kõigile teistele kandidaatidele antud allkirjad kokku. Samal ajal oli läbi viidud kohalikkude omavalitsuste valimised ja kõikides tähtsamates keskustes sai selgeks, et vabadussõjalastel on kõige suurem rahva poolehoid.

248. **Rahvuskogu ja põhiseaduse parandamine.** Selleaegsed Riigikogu erakonnad, nende poolt moodustatud Vabariigi Va-

litsus ja riigivanem K. Päts seda ära nähes *sulgesid kõik vabadussõjalaste liidud* ja lasksid vabadussõjalaste juhtivad tegelased vangistada. Kui nad olid vangistatud ja ei saanud enam oma tööd jatkata, katkestati ka kõik ettevalmistustööd riigivanema ja Riigikogu valimiseks. Kogu maal oli kehtima pandud *kaitseseisukord*, mille kestust hiljem korduvalt pikendati. Vabadussõjalaste katsed olukorda lahendada suruti maha. Seejärel korraldas riigivanem K. Päts (1936) uue rahvahäälétuse, et saada nõusolekut Rahvuskogu kokkukutsumiseks, kes pidi omakorda vabadussõjalaste põhiseadust muutma. Ühenduses sellega loodi üleriiklik organisatsioon *Isamaaliit*, kes pidi endasse koondama kõik riiklikult mõtlevad inimesed ja kaasa aitama samuti riikliku elu tervendamiseks ning erakondade võimu vähendamiseks. Kokkukutsutud *Rahvuskogu* valmistas 1937. a. põhiseaduse, kus olid ette võetud mitmed suured uuendused.

Seadusandlust teostas selle põhiseaduse kohaselt kahekojaline rahvaesindus — *Riigikogu*, mis koosnes *Riigivolikogust* ja *Riiginõukogust*. Täidesaatvat võimu teostas Vabariigi Valitsus eesotsas peaministriga. Vabariigi *presidendil*, missugune nimetus nüüd anti riigipeale, oli õigus anda määrusi kooskõlas seadustega. Rahvaesinduse poolt koostatud seadused kuulutas välja president. Tal oli ka õigus jätta riiklikes huvides seadusi välja kuulutamata (veto-õigus). Uue põhiseaduse alusel valitud Riigikogu astus kokku ja Eesti Vabariigi presidendiks sai *K. Päts*.

Kogu iseseisvuse aja kestel käis Eestis visa ülesehitustöö. Hoogsamaks ja tõhusamaks aga muutus see eriti ajast, mil raskele majanduskriisile (1929—1935) järgnes uus majandusliku elu tõusuaeg ja ka riigivõim sai kindlamini ning erakondadest takistamata oma korraldusi ja uuendusi läbi viia. Nii teostatigi rida reforme, näit. omavalitsuse reform, pandi kehtima uued valla-, linna- ja maaomavalitsuse seadused, mis pidid riiklikule võimule kindlat tuge pakkuma. Loodi *kutseomavalitsused* — kutsekojad (tööstus-kaubandus, põllutöö, käsitööliste, tööliste, ühistegevuslaste, õpetajate jne.), milledega taoteldi kodanike

organiseerimist kutsealade järgi ja nende osavõtmist poliitilisest elust, sest kojad valisid oma esindajad Riigikogusse. Nii oli vabadussõjalaste liikumisel suur mõju meie riigi ja rahva elu korraldamisele.

Kõikidel aladel oldi järele jõudmas Euroopa kõige kultuursemaile maadele. Suudeti näidata suuri saavutusi nii põllunduse, karjanduse, tööstuse, kaubanduse kui ka teaduse, kirjanduse, kunstide ja muudel aladel.

MAJANDUSLIKUST ELUST.

249. **Põllundus.** Kui sakslased XIII saj. meie kodumaad vallutama ja kristianiseerima hakkasid, oli siin, võrreldes tolleaegsete oludega mujal, hästiarenenud põlluharimine ja karjakasvatus. Nüüd lõi siin läbi kolmeväljasüsteem kaheväljasüsteemi asemel. Aegade kestel kujunesid siin suurmaapidamised, mil olid küll teatavad teened põllumajanduse, eriti tõukarjanduse arendamisel, kuid mille tagajärjel tuli rahval maast puudus.

Põhjaliku muudatuse meie agraaroludesse tõi Eesti iseseisvusaegne maareform. Üldse läks selle seaduse alusel maid riigile umbes 2 100 000 ha. Niihästi maa kui ka võõrandatud inventari eest makseti tasu. Maa anti edasi neile, kes seda ise harisid, kusjuures eesõigustati Vabadussõjast osavõtnuid ja nende perekondi. Ainult metsad, maapõuevarad ja väiksem osa maid jäeti riigile. Pärisomandiks said ka endised mõisarentnikud oma renditalud. Kokku tuli maareformi läbi enam peremehi juurde, kui seni üldse olnud. Maareformiga tekkinud pööre ei jätnud mõju avaldamata meie põllumajandusse, sest andmed on näidanud, et väikepõllupidamine on kõikjal intensiivsem kui suur.

Kui üldjoontes vaadelda meie iseseisvusaja põllumajanduse arengut, siis selgub, et toodang suurenes pidevalt aastast aas-

tasse, üha enam tuli juurde uut kultuurpinda, mida võideti soode kuivendamise, seni kõlbmatu maa parandamise ja söötis oleva ülesharimise teel. Kõige enam hariti põldu juurde Põhja- ja Lääne-Eestis. Kraavitamise ja torutamise kaudu, mis oli suurelt osalt teostatud riikliku laenu abil, saadi põllumaad üldse juurde üle 40 000 ha. Selleks suurejooneliseks põllupinna suurendamiseks aitas väga palju kaasa *Asundustegevuse määrus* ja *Asunduskapitali* seadus, mille alusel moodustati eriline Asunduskomisjon.

Asunduskomisjon taotles seni kõlbmata maa kasutamise võimaldamist kahel teel: 1) haris riigi kulul vastava maa üles ning müüs selle siis soovijaile edasi või 2) toetas eraisikut kasutusse võetava maa ülesharimise juures. Asunduskomisjoni tegevus võimaldas suurel määral koloniseerimist jatkata seniasustamata aladel, mida meil külluses leidub.

Peale uudismaade soetamise oli valitsuse poolt palju tähelepanu juhitud juba olemasolevate majapidamiste tasuvuse suurendamisele. Nii näiteks oli Petserimaal ja Narva-tagusel alal, kus enne kehtis enamikus kogukondlik maaomandus ja põlluharimine, mõõdetud hingemaad ja lapitalud tervikuiks, mis võimaldab ratsionaalsemat majapidamist. Lisaks eelmistele soodustustele oli meil loodud *põllumajanduslik nõuanne*. Häid tulemusi andis ka uudismaa ülesharijate riiklik *premeerimiskord*, kusjuures preemia suurus moodustas umbes 20—25% ülesharimiskuludest, traktorijaamade loomine, kivide ja kändude kõrvaldamise kursused, selleks lõhkeainete müümine alandatud hinnaga, määrused tootmise, müügi, taluvõlgade korraldamise jne. suhtes, mis tehti eriti iseseisvusaja viimseil aastail. Peale riikliku algatuse ja koostöö edendasid meie põllundust ja karjandust mitmesugused kohalikud *ühistegelised* ettevõtted ja seltsid, mida oli üsna rohkesti, näiteks piimaühingud, kartuliühingud, linakasvatuse edendamiseks ellukutsutud keskühing Eesti Lina, ühistegelised laenuasutused jne.

Kõigi mainitud tegurite mõjul sammus meie põllumajandus pidevalt *tõusuteed*, kõrvale kaldudes sealt ainult üksikute ikal-

dus- ja kriisiaastate tõttu. Aastal 1919 oli põldviljade all umbes 675 000 ha, a. 1935 aga juba 873 000 ha. Uuendusena põllupidamises võiks märkida veel söödateraviljade ja -taimede kasvatamist suuremal määral, mis oli sihitud loomasaaduste tõstmiseks, uute kartuliliikide levimist ja linakasvatamise taaselustamist, mida näitab viimase külvipindala suurenemine.

250. **Karjandus.** Loomapidamises langes Eestis pearõhk veisekasvatusele, kuid selle kõrval ei puudunud ka muude koduloomade pidamine. *Koduloomade* juurdekasvu üksikute liikide järgi arvatakse a. 1920 kuni kommunistliku okupatsioonini poolteise- kuni kahekordseks. Kanade arv kasvas enam kui kolmekordseks.

Andmed näitavad tõusu just veiste, sigade, sulgloomade ja mesilasperede suhtes. Lambakasvatust pidurdas rohke puuvillase ja „linnavillase" riide levimine, mida varem just välismaalt sisse veeti. Kodumaise riidetööstuse arenemisega võis siingi uut tõusu oodata. Veisekasvatuses edendati *tõuaretust* ja *kontrolltegevust*. Piima ümbertöötamiseks asutati rohkesti piimatalitusi, mis enamikus tegutsesid ühistegelisel alusel. Piimandus arenes eriti kiiresti Eesti iseseisvuse ajal. (Läinud sajandi lõpul, a. 1898 oli isegi käsikoorelahutaja Eesti taludes suur haruldus. Aastal 1908 oli ainult üks ühistegeline piimatalitus, aastal 1918 juba 97, aastal 1936 — 293.)

Samuti pidevalt tõusis *võitoodang*, mida illustreerib võieksport, mille peamiseks turuks on olnud Inglis- ja Saksamaa. Võieksport tõusis a. 1921 kuni a. 1935 1801 tünnilt 212 920 tünnile. Meierite ettevalmistus toimus vastavais õppeasutusis, milledest tähtsaim on Õisu piimanduskool. Teistest loomasaadustest tõusis nimetamisväärselt *peekoni* ja *munade* väljavedu.

Hobusekasvatuses hakati suguhobuseid märkima, seati sisse riiklikud kasvandused jne. Hobuseid veeti ka välja, umbes 1000 hobust aastas. Hobusega hakkasid viimasel ajal võistlema mitmesugused mehaanilised liiklemis- ja rakendamisvahendid, nagu autod, traktorid jne.

Põllumajanduses saavutatud edu oli tingitud üldise terava kriisiaja möödumisest, õigest riiklikust põllumajanduspoliitikast ning harijate endi püüdeist ja tööst.

Töötasuvus suurendas talupoegade ostujõudu, mis omakorda lubas ratsionaliseerimiskava päevakorrale võtta, näiteks elektri rakendamist talumajapidamises.

251. **Tööstus.** Eesti riik ei olnud ainult puht-põllumajanduslik, vaid ka tööstuslik ja kaubanduslik riik. Viimaseid alu soodustasid Eesti geograafiline asend ja mitmed loodusvarad, näiteks fosforiit, kips, marmor, põlevkivi, turvas, tulekindel savi jne.

Avalike andmete järgi oli Eestis üle 30 000 tööstusliku ja käsitööettevõtte. Kriisiaastate tõttu piirasid paljud suurtööstused tugevasti oma toodangut. Põhjuseks oli välisturgude kaotamine ja kriisiaegne ostujõu vähenemine. Suur- ja kesktööstustest tööpuudusel vallandatud töölised rakendusid iseseisvalt tööle ning suurendasid käsitööliste klassi, kes lõid meile iseseisvad tööstusharud, milledel oli tendents tõusta isegi kesktööstuseni. *Tähtsamad tööstusettevõtted* olid meil kivide ja muldade ümbertöötamine, metalli-, keemia-, naha-, tekstiil-, puu-, paberi-, polügraafia-, toidu- ja maitseainetetööstus jm. Moodsamaist tööstustest on nimetada elektrijaamade levimist. Kivide ja mulla ümbertöötamiseks oli Eestis umbes 25 murdu ja kaevandust, milledes töötas üle 4000 töölise. Põlevkivi etendas Eesti majanduselus suurt osa, selle kasutamiseks rakendasid oma kapitali Eesti riik, välismaa ja eraisikud. Ühtlasi oli moodsa tööstusharuna levinud ka turbatööstus. Turvast töötati ümber kütte-, aluspõhk- ja pakkimisturbaks.

Eesti tööstused olid nii elujõulised, et nad tootsid koguka hulga oma saadustest peale siseturu ka välisturu jaoks. Nii näiteks on suurtööstuste kogutoodangust välja veetud tsemendisaadusi 30%, klaasi 9%, tuletikke 75%, linaketramis- ja kudumissaadusi 90%, lauavabrikute toodangust isegi 100%, kuna endi tarvis piisas täiel määral kesk- ja väiketööstuste toodangust. Tööstussaaduste eksport tõusis eriti hoogsasti a. 1933—1935. Tähtsamat osa etendasid siin pabertoorained ja tekstiiltooted. Viimaste välja-

vedu tõusis vastaval ajal umbes neljakordseks. Pabertoorainete väljaveo väärtus kasvas a. 1932—1935 5,5 milj. kroonilt 8,4 miljonile. Tööstusliku kriisi paranemisest annab tõendust tööliste arvu suurenemine ja töötundide hulga kasvamine.

Tööpuuduse vähenemine ilmnes ka järjekindlas registreeritud töötute arvu kahanemises. Aastal 1933 oli neid 21 951, a. 1935 ainult 3180. Tööstuspoliitika õige suuna ja muude olusuhete tõttu võis loota veelgi suuremale paranemisele, eriti töötasu kõrgendamisele.

252. **Kaubandus.** Kaubanduses oli samuti kui muudel aladel palju korraldatud ja juhitud. Esmajoones püüti sisseveo piiramisega oma tööstust elustada ja arendada, tekitades selle toodete järele suurema nõudmise. Iseseisvusaja viimsete aastate jooksul oli *väljavedu* suudetud ülekaalus hoida, mis on andnud suuri tulusid. Tähtsamad väljaveoained olid metsasaadused, loomad, liha, või, põllumajandussaadused, osa tööstustoodangust mitmesuguseil aladel jne. Sisse veeti peamiselt igasuguseid valmisprodukte, millede kodumaine toodang polnud küllaldane, näiteks riidekaubad, masinad jne., ja sääraseid aineid, mis kodumaal üldse puuduvad. Tähtsaimaks välisturuks oli meile *Saksa-* ja *Inglismaa*. Sisse veeti kaupu esmajoones samadest maadest. Juba Vene ajal olid Inglis- ja Saksamaa meie kodumaa tähtsamaiks väliskaubanduse partnereiks.

Kriisiaastad ajutiselt pidurdasid kaubandust, kuid needki möödusid. Mitmesuguseist raskustest hoolimata tõusis kaubanduslike ettevõtete arv peaaegu järjekindlalt. Transpordi alal võib mainida igasuguste mootorsõidukite arvu suurenemist. Selle kõrval on raudteed siiski kasuga töötanud. Kaubalaevastik kasvas mitte niipalju arvult kui just mahult, milleks kaasa aitasid kaubalepingud välisriikidega.

Üldiselt Eesti *majanduselu* iseseisvusaja viimseil aastail näitas *kindlat tõusu*. Hoiusummade hulk pankades kasvas 1934. a. alates hoogsasti. Eesti Panga katevara a. 1933—1935 kullas ja välisvaluutas suurenes isegi poole võrra, mis näitas jõukuse tõusu.

253. **Töökaitse Eestis.** Töö ja kapitali suhete lahendamine oli alati olnud üks raskemaid ning selle riiklikul juhtimisel teostamine oli saanud üldtunnustatud vajaduseks. Eestis tegi esimesed sammud siin juba Asutav Kogu, andes välja rea vastavaid seadusi ja määrusi. Hiljemini jäid töökaitse järelevalvajaiks erilised komissarid, kes töötasid Töö- ja Hoolekandeministeeriumile alluvaina. Nende asemele loodi peatselt *tööinspektorite* amet. Viimased hakkasid trükis avaldama aruandeid, mis võimaldas laiadel hulkadel tutvuda selle küsimusega. Rahvusvaheline Tööorganisatsioon avaldas suurt mõju meie töökaitsele. Selles vastuvõetud 26-st konventsioonist oli meil ratifitseeritud 16, mis kõik ka vastavate seadustega täidetud.

Nende korraldustega loodi alus töö ja kapitali suhete vastolude vältimiseks ja majanduselu igakülgseks arenemiseks.

VAIMNE ELU.

254. **Usund.** Riigiusku Eestis ei olnud. Juba Asutava Kogu seadusandlusega lahutati riigist kirik, mis jäeti eraasutuseks. Siiski toetas riik ev.-luteri usu kõrgemat juhtivat instantsi — konsistooriumi, ning kirikule jäeti osa maid, mis Maaseadus võõrandatavaks tunnustas. Hiljemini isegi suurendati neid maid veel teataval määral. Seega omas kirik meil siiski üldisemat tunnustust, kuid kodanikud ei kandnud ses suhtes mingit sunduslikku kohustust. Vabariigi algaastail jäeti ka usuõpetus kõigist koolidest välja, aga rahvahääletusega a. 1923 otsustati usuõpetus uuesti rahvakooli õppekavasse võtta, kuid õpilaste osavõtt sellest jäi vanemate või, kui nad täiskasvanud olid, nende endi otsustada.

Usuvastased voolud ei ole Eestis kuigi palju kujuneda ega koonduda suutnud, kuigi suur hulk rahvast oli kiriku vastu esialgu indiferentne. Kodanikest, kes mingisugust usku tunnis-

tavad, koondus enamik ev.-luteri usu kiriku ümber. Selles tekitas iseseisvuse ajal teatavat elevust uuendusmeelne — protestantlik vool, mis ei tahtnud leppida kõigis küsimustes luteri usu kirikuga.

Luteri usu kiriku algühikud on kogudused, mis maa-alade järgi praostkondades koonduvad. Kõik praostkonnad kokku moodustavad piiskopkonna, mida esindab piiskop. Tema kõrval tegutseb juhtiva organina igal aastal kokkukutsutav kirikupäev, millest peale vaimulike osa võtavad ka koguduste saadikud. Kirikupäeva kompetentsi kuulub muu seas piiskopi valimine. Aastast 1919 kuni oma surmani oli sel kohal J. Kukk, siis H. B. Rahamägi ja käesoleval ajal J. Kõpp. Ev.-luteriusulistel on ka oma ametlik häälekandja „Eesti Kirik".

Peale luteriusuliste leidub meil üsna rohkesti kreeka-õigeusulisi. Apostliku õigeusu kirik muutus Eestis iseseisvaks, lahkudes Venemaast.

255. **Rahvuslikud teadused.** Vabana püsib ainult see rahvas, kes majanduslikult ja vaimselt loob uusi väärtusi. Uusi väärtusi luues astub rahvas lähemasse kontakti teiste kultuurrahvastega, mille tagajärjel ta iseteadvus kasvab. Eriti aitasid meie rahvuslikku omapära selgitada ja rahvuslikku iseteadvust süvendada nn. *rahvuslikud teadused*, mis uurivad eesti rahva vaimseid eluavaldusi olevikus ja minevikus. Vene valitsuse ajal puudusid meie rahvuslikel teadustel vajalikud edenemisvõimalused. Veneaegses Tartu ülikoolis ei võimaldatud nende uurimist, neid peeti Vene riikluse seisukohalt ohtlikeks. Kardeti, et nad süvendavad eestlaste rahvustunnet ja võõrutavad neid seega „suurest isamaast". Alles Eesti omariikluse päevil algas rahvuslike teaduste alal hoogus töö.

Eesti *ajaloo* põllul tõid iseseisvusaegsed uurimised palju ümberhinnanguid ja uusi seisukohti. Me teame nüüd, et pole õige kõnelda 700-a. orjapõlvest, nagu seda sageli tehti. Meie näeme oma esivanemate elu mitmeti teises valguses, teame näiteks mõndagi muistsete eestlaste viikingiajast, oma esivanemate kangelasajast. Terve rida hoolsaid ja leidlikke uurijaid on tegel-

nud meie kodumaa minevikuga. Nendest olgu kõigepealt nimetatud J. Vasarat, H. Seppa ja P. Johanseni. Peale mainitute süvenesid meie kodumaa ajaloosse veel paljud teised ajaloolased.

Eesti *muinasteadus* leidis alles meie iseseisvuse ajal tõsiseltteaduslikku ja süstemaatilist käsitlust. Uurimuste põhjal arheoloogias on mõndagi uut selgunud, näiteks et meie esivanemad ei omanud ainult külluses kallismetallist ehteid, vaid ka küllalt omapära ja leidlikkust nende valmistamisel ja ilustamisel. Väljapaistvaks teerajajaks ja uurimistöö organiseerijaks oli arheoloogias soome arheoloog A. M. Tallgren. Tema õpilastest H. Moora on uurinud eriti Eesti ja Läti rauaaega ja avaldanud huvitavaid kokkuvõtteid eestlaste muistse iseseisvuse aegsest kultuurist.

Rahvateaduses ehk *etnograafias* väärib uurimistöö organiseerijana nimetamist soome õpetlane I. Manninen, kes eeskujulikult korraldas etnograafilise osakonna E. R. Muuseumis. F. Linnus uuris eestlaste mesindust, puulukke, liivlaste kalastust jm. Tema sulest ilmus teos „Eestlaste materiaalne kultuur". Väljapaistvaid tulemusi eesti rahvateaduse alal on andnud G. Ränga uurimused („Vana Eesti rahvakultuur").

Eesti *rahvaluule* uurijaist mainitagu kõigepealt M. J. Eisenit kui suuremat vanavarakogujat J. Hurda kõrval. O. Looritsa uurimused paistavad silma autori vaadete uudsuse poolest. Ta on palju teinud meie esivanemate ja vanade liivlaste usuliste kommete ja meelsuse selgitamiseks. Loorits on leidlik uute teede rajaja meie folkloristide peres. Rahvaluulega on tegelnud mitmed teisedki nimekad uurijad, nagu V. Anderson, kes on põhjalik asjatundja mardi- ja kadripäevakommete suhtes.

Silmapaistvad on meie teadlaste saavutused ka *eesti keele* ja soome-ugri keelte uurimises. Sugukeelte teeneka uurijana mainitagu siin J. Marki, kes seoses keeleteadusega on huvitunud ka etnograafilistest küsimustest. A. Saaraste on tuntud kui eesti murrete, vana kirjakeele ja sõnavara uurija. J. Mägiste on uurinud ingeri ja setu murdeid ja eesti-soome keelelisi laenuvahe-

kordi. Laensõnu ja teistest keeltest eesti keelde saabunud mõjutusi on uurinud mõned teisedki teadlased (näit. P. Ariste). Väga suuri teeneid meie õigekeelsuse normeerimisel ja eesti keele sõnavara rikastamisel uute sõnade ja oskussõnadega on J. Aavikul ja J. V. Veskil.

Eesti *kirjandust* on viljakalt uurinud eriti G. Suits oma õpilastega. Erilist tähelepanu on pühendatud vanemale eesti kirjandusloole ja ärkamisaegseile autoreile (nagu Kreutzwald, Jannsen, Koidula jt.).

Eesti *geograafia* alal on silma paistnud eriti E. Kant, kes oma uurimismeetodite uudsusega on üldist tunnustamist leidnud ka välismail. Et tema uurimustes ka geopoliitiline moment vajalikku valgustamist leiab, siis aitavad Kanti teosed kaasa isegi kodumaa ajaloo sügavamaks mõistmiseks.

Selleks et otstarbekalt koordineerida ja juhtida teaduslikku tööd rahvuslike ja teistegi teaduste alal, loodi Eesti Teaduste Akadeemia.

256. **Loodusteadused.** Rahvuslike teaduste kõrval on väljapaistvaid tulemusi saavutanud Eestis paljud muud teadused. Peatume neist ainult loodus- ja arstiteadusel.

Loodusteaduse alal on üldist tunnustust leidnud P. Kogerman oma uurimustega põlevkivi ja põlevkivi ümbertöötamise alal. Ta on avaldanud rea töid nii eesti kui ka võõrkeeltes ning nendega kaasa aidanud põlevkivitööstuse arenguks mitte ainult Eestis, vaid ka välismaal. R. Viilip on oma eluaja tegelnud maavärinat kindlaks määravate aparaatide (seismograafide) konstrueerimise alal. Ta töö tulemused on leidnud tunnustust kõigis maades, isegi Kaug-Idas — Jaapanis ja Hiinas. Eestis valmistatakse mainitud aparaate välisriikide jaoks.

T. Lippmaa on väljapaistvaid tulemusi saavutanud Eesti taimkonna uurimisel ja ühtlasi põhjendanud omapärase taimesotsioloogia koolkonna oma töödega Eestis, Lapimaal, Alpides ja Saharas. Ta on avaldanud palju töid võõrkeeltes ja ta seisukohad on leidnud tunnustust kõikjal.

A. Öpik on uurinud kogu meie maapinna laadi (kivimeid, mineraale). Ta on avaldanud rea töid ja suurt tunnustust leidnud nii Eestis kui ka välismail.

Väljapaistvamaid jõude *astronoomide* peres on K. Öpik, kelle tööd ja seisukohad on leidnud üldist tunnustamist.

Arstiteaduses on rahvusvahelise kuulsuse omandanud L. Puusepp ja A. Paldrok. Esimene neist on julge uute teede rajaja närvihaiguste kirurgilisel ravimisel (peaajukasvajad, halvatused jne.), teine on kuulus eriteadlasena nahahaiguste (näit. pidalitõve) ravimise alal.

Mitmesuguseil erialadel ilmunud teadusliku väärtkirjanduse kõrval on meil iseseisvusaastail ilmunud kaheksaköiteline universaalne teatmeteos — *Eesti entsüklopeedia.*

257. **Kirjandus.** Eesti riigi loomisega muutus eesti keel riigikeeleks, mis oli suureks soodustuseks meie kirjanduse levimisele. Veel enam aga edendas kirjanduselu riiklik toetus autoreile ja raamatukogudele ning suurejooneline raamatupropaganda. Kõige selle tõttu arenes meie noor iseseisvusaegne kirjandus jõudsasti, mida näitab tagasivaade raamatute arvulisele suurenemisele. Aastail 1918—1935 ilmus rohkem eestikeelseid teoseid kui 383 aasta jooksul enne iseseisvust. Suur protsent neist raamatuist on ilukirjanduslikud teosed. Aastail 1918—1935 ilmus sel alal umbes 1500 algupärast teost.

Teatav elevus ilukirjanduslikus loomingus algas juba a. 1917— revolutsiooniaastal. Maailmasõja alguses soikunud kirjanduslik elu hakkas nüüd jälle hoogsamalt edenema. Osa nooremaid kirjanikke koondus Siuru rühma, mis üldiselt jatkas loomist Noor-Eesti laadis. Siuru rühma koondusid paljud meie *lüürikud*, kes ka hiljemini on andekalt tegutsenud kirjanduspõllul, näiteks Marie Under, H. Visnapuu jt.

Seevastu polnud iseseisvusaja algul *proosakirjandus* nii hästi edenenud kui luule. Silmapaistvam proosaautor siin oli A. Gailit. Tema teoseis leidub palju fantastilist ja naturalistlikku. Iseseisvuse algaastail kirjutas uusromantiliselt veel R. Roht.

1920. a. ümber muutus kirjanduse üldsuund kainemaks, taltsamaks. Hakati kujutama reaalset, elulähedast, mille väljendusvahendiks sai romaan. Realistliku romaani teerajajana peaks mainima A. Kivikast, selle tõelisiks võiduleaitajaiks on paar vanema põlve kirjanikku — A. H. Tammsaare ja M. Metsanurk.

Peene ja rahuliku hingeelu eritlejana peaks mainima K. A. Hindrey'd. Nooremaist autoreist on viimaseil aastail üsna menukaks muutunud realismi ja romantismi piirmail liikuv A. Mälk.

Üldiselt on eesti kirjandus oma lühikese ea kestel, eriti iseseisvuse ajal, tõusnud samale tasemele kui kirjandus teistes kultuurmaades. Rida meie autorite teoseid on tõlgitud ka võõrkeeltesse ja mõned neist leidnud välismail suurt menu. Olid loomisel eesti kapitaliga kirjastusasutused eesti kirjanduse tõlkimiseks ning levitamiseks välismail.

258. **Kujutav kunst.** Kujutav kunstki edenes väljapaistvalt iseseisvuse aja riiklikul ja seltskondlikul toetusel. Paljud varemtuntud kunstnikud jatkasid oma loomingut ning neile seltsis hulk noori jõude. Vanema põlve kunstnikest olid meil maali alal tuntumad vennad P. ja Kr. Rauad, A. Laikmaa, K. Mägi, N. Triik, A. Jansen jt.

Samuti kui eesti kirjanduses, katsetati ka kujutavas kunstis mõningate moodsate vooludega, milledel aga polnud pikka iga. Eesti kunstis aga olid domineerivad *uusrealism* ja *impressionism*. Kavakindlama toetuse osaliseks sai just meie kunstnike noorem põlv, kes seetõttu juba arvuliselt tugevasti suurenes. Kunstnikud koondusid mitmesuguseisse kunstiühinguisse, neil oli oma häälekandja — kunstiajakiri „Taie". Kunsti tutvustamiseks ja ergutamiseks korraldati rida kunstinäitusi ning selleks otstarbeks ehitati moodne Kunstihoone Tallinnas.

Puhtgraafikuna on eriti tunnustatud rahvusvahelise kuulsusega E. Viiralt. Peale nende esines praegustel kunstinäitustel veel hulk andekaid, mitmesuguseisse vooludesse kalduvaid kirjanikke.

Skulptuuri alal tegutsesid Eesti iseseisvuse ajal paljud kunstnikud. Tähtsamad neist olid akadeemik A. Adamson, J. Koort, F. Sannamees jt.

259. **Teater** kujunes päev-päevalt ikka suuremate hulkade huviobjektiks, mida Eesti iseseisvusaegne teater kõigiti on väärinud. Senised suured kutseteatrid „Estonia", „Vanemuine", „Endla" jt. püüdsid end muuta ajanõudeile vastavaks, ning neile on seltsinud veel teisigi, mis on tekkinud alles iseseisvuse ajal. Esmalt peaks siin nimetama „Draamateatrit" ja „Töölisteatrit" („Väiketeater") Tallinnas. „Draamateater" puht-iseseisvusaegse lavakunsti üritusena on ka kõige rohkem pakkunud meie algupärast loomingut. Rändteatrina võimaldab ta ka maal osa saada kõrgeväärtuslikust lavakunstist. „Töölisteatri" eesmärk oli luua realistlikku rahvateatrit.

Meie teatreis töötas hulk kodu- ja välismaal tunnustatud jõude, ning teatrite kui tervikute külalisetendused võõrsil on saanud suure menu osaliseks. Suuremad teatrid andsid meil aastas sadasid etendusi, mis olid valitud kodu- ja välismaa paremast lavaloomingust.

Teatritegelaste kutseühinguna asutati Näitlejate Liit ja hakati välja andma oma ajakirja „Teater". Tegevussihtide ja töökavade selgitamiseks peeti üleriiklikke teatripäevi.

Peale mainitud suuremate lavade oli meil veel terve rida vähemaid kutseteatreid ja asjaarmastajate koondisi.

260. **Muusika** suhtes tuleb rõhutada selle kiiret arenemist niihästi loova kui ka väljendava ala suhtes. Eesti komponistide kaudu esindati enamvähem kõik muusikavormid ja sisult olid nende teosed tunnustatud tasemel. Meie muusikalises loomingus, mis XIX saj. oli tugevasti saksa mõju all, leiab nüüd teed rahvuslikum ja omapärasem vaim. Vanemast helikunstnike põlvest on seda ala viljelnud mitmed tüsedad jõud — A. Läte, R. Tobias, A. Kapp, M. Lüdig, M. Härma jt.

Noorem helikunstnike põlv sai osa Eesti Kultuurkapitalist, mille juurde loodi Helikunsti Sihtkapital. Kunstnike hariduse

alal töötavad Tallinna Konservatoorium, Tartu Muusikakool ja mitmed erakoolid.

Praegu tegutsev helikunstnike pere on väga *arvurikas* ning koondunud mitmesuguseisse kunstiühinguisse, mis võimaldab igaühel oma võimeid vastaval alal rakendada. Tuntumaist nimedest olgu siin mainitud ainult mõned muusikalise loomingu alal tegutsejad, nagu H. Eller, J. Aavik, M. Saar, A. Vedro, E. Tubin, E. Oja, T. Vettik, R. Päts jt. Järjest tuleb juurde uusi üksikjõude ja organisatsioone, kes kõik muusika taset tõstavad. Seni on korraldatud hulk kontserte, laulupidusid, muusikaõhtuid jm. üritusi.

261. **Ajakirjandus.** Seninägematu ulatuse võttis iseseisvuse ajal ka eesti ajakirjade ja ajalehtede arv ning tiraaž. Peale suurte päevalehtede arutasid meie päevapoliitika olulisi küsimusi ajakirjad, nagu „ERK" ja „Akadeemia". Kirjanduslikest ajakirjust paistavad algul silma „Odamees", „Ilo" ja „Murrang", hiljem astusid tunduvalt suurematena nende asemele „Looming" ja „Varamu". Ajakirjade hulka suurendasid veel mitmesugused laste-, noorsoo-, ajaviite- ja eriküsimustele pühendatud ajakirjad.

262. **Koolireform ühenduses hariduspoliitikaga.** Asutava Kogu poolt vastuvõetud Avalikkude algkoolide seadusega pandi kindel alus meie rahvaharidusele. Seejuures rajati koolikorraldus ühtluskooli põhimõttele. Lõpetanud 6-klassilise algkooli, võis igaüks, kui ruumi oli, astuda keskkooli, resp. gümnaasiumi ja selle lõpetamise järel ülikooli.

Varsti hakati ülikooli- ja gümnaasiumiringkonnist tähelepanu juhtima meie ühtluskooli struktuuri puudustele, s. t. keskastme koolide puudumisele.

Aastal 1934 teostatud koolireform lõi keskastme koolid — progümnaasiumid ja reaalkoolid. Esimesse siirdusid algkoolide õpilased 4. klassi lõpetamise järel, teise aga algkooli lõpetanud. Progümnaasiumi- ja reaalkoolilõpetajad pääsid gümnaasiumi, kui nad olid sooritanud tarvilised valikeksamid. Gümnaasium moodustas seega ühtluskooli kolmanda astme, kus õppeaeg kes-

tis 3 aastat. Samal ajal loodi kutsekoolide võrk (esimese ja teise astme kutsekoolid), et nii alg- kui ka reaalkooli- ja progümnaasiumi-lõpetajaile luua võimalus ette valmistuda teataval eri- ja kutsealal. Kutsekoolide võrgu arendamisega taheti noori ettevalmistatult juhtida tegelikku ellu, et nad saaksid varakult hakata uusi väärtusi looma ja seega oma ühiskondlikke ülesandeid täitma.

263. **Seltsielu.** Mitmesugust laadi seltsid, mis olid tuntud juba enne iseseisvusaega, jatkasid oma tegevust samadel alustel. Kuid seoses meie iseseisvumisega tekkis ka mitmeid uusi organisatsioone, nagu kodukaitse teenistusse rakendatud Kaitseliit ja Naiskodukaitse ning palju koolinoorsoo-organisatsioone. Juba Vene ajal tuntud seltsidest levisid eriti spordiseltsid. Ülikooli juures tegutsesid intensiivselt veel mitmed akadeemilised seltsid, nagu ajaloo, emakeele, loodusteaduse, ühistegevuse jt. aladel.

EESTI ISESEISVUSAJA SOTSIAALSEID JA RAHVA-BIOLOOGILISI ARENGUJOONI.

264. **Majanduselu, materialism ja individualism.** Eesti iseseisvusaja majanduslik tõus muutis tunduvalt rahva mentaliteeti ja ühiskondliku elu iseloomu. Ühiskondlik elu diferentseerus ja ikka kindlama kuju omandasid ettevõtjate ja tööliste klass ühes nende huvide ristumisega. Ühtlasi muutus ühiskondlik elu tihedamaks ja raskemaks, sest üha teravamaks kujunesid teenistuse, töötasu ja teised materiaalsed küsimused. Esiplaanile nihkus materiaalsete hüvede hankimine, mispärast meilgi kujunes uus ellusuhtumine — praktiline materialism, mis hindab peamiselt materiaalseid hüvesid. Vaimseid väärtusi hinnati sageli niipalju, kui võrd need olid tarvilised materiaalsete sihtide taotlemisel. Majanduslikud huvid tekitasid mitmesuguseid arusaamatusi ja konflikte, sest igaüks püüdis maksimaalset saavutada ja võistlejat

kahjutuks teha. Püüti oma õnne rajada kaasinimese õnnetusele. Meie rahvale iseloomulik individualism nii aina süvenes, kasumipüüd väljendus teravamalt kui kunagi varem, mispärast üldsuse, rahva ja riigi huvid nihkusid tagaplaanile. Isiklik õnn ja edu ei ühtinud rahva kui terviku omaga. Individualism, mis nõuab piiramatut vabadust, atomiseeris meie ühiskonda ja vaimset elu ning nõrgestas rahvast. Mida tugevam on inimeste individualistlik kallak, seda nõrgem on nende rahvuslik tunne ja vastupanujõud väärõpetustele. Sotsialism ja kommunismiideed tungisid üha enam meie ühiskonda, leidmata tõsist vastupanu. Süvenesid vastolud ja kasvas leppimatuse vaim ühiskonnas, eriti riigivõimu vastu. Kui kodanlik ühiskond on lõhestatud, intelligents ja tööliskond sotsialismist ning kommunismist haaratud, siis on rahva vastupanujõud halvatud ja Eestis eeltingimused kommunismile loodud. Nii püüdsid meie elu varjukülgi ära kasutada eesti rahva ja Euroopa kultuuri vaenlased — kommunistid.

265. **Rahvabioloogiline seisund Eestis.** Materialistlik ellusuhtumine ja individualism ei jätnud mõju avaldamata eesti rahva *bioloogilisele* seisundile. Iga kodanik, lähtudes oma isiklikest huvidest, püüdis tõusta võimalikult paremale järjele. Kiire tõus oli võimalik asumisega linnadesse, kus elu on tihedam, mitmekesisem ja eneseharimiseks võimalused suuremad. Kord saavutatud elustandardit püüti iga hinna eest säilitada, milleks loobuti *lastekasvatamisest*, sest laste koolitamine ja ülalpidamine on kuludega seotud ning pealegi on nende kasvatamine tülikas. Tulemuseks oli, et linnades leidus palju vallalisi ja lasteta või 1—2 lapsega abielude harrastajaid. Maal oli olukord küll parem, kuid ka siin võis leida valdu (näit. Viljandimaal), kus 90 peremehest olid 61 vanapoisid. Sellised kodanikud on abielu ja laste põlgajad ning meie rahva kõige kardetavamad *sisevaenlased*. Nad on ükskõiksed rahva tuleviku vastu ega suuda mõista seda katastroofi, millele viib meid sündivuse vähenemine. Suurt sündivuse tõusu nägime Eestis 1816. ja 1819. aasta järel. Öeldule

järgnes pikem langusaeg. Aastail 1921—23 näeme uuesti teatavat tõusu, kuid a. 1934 langes sündivus kohutavalt madalale (15,4 sündi tuh. elaniku kohta), millist me ei tunne eesti rahva ajaloos. Ainult Prantsusmaa on meist veel väiksema sündivusega. Kui olukord ei parane, siis muutume peatselt *väljasurevaks rahvaks*. Et sellest pääseda, peame ümber kasvatama rahva mentaliteedi lastesse suhtumises. Ühiskond peab jõudma arusaamisele, et rahvas jääb püsima ainult sündivuse kasvamisega. Iga kodanik peab teadma, et abielu eesmärk on lapsed ja laste kasvatamine on õilis ühiskondlik ülesanne. Tõhusat tuge rahva bioloogilise seisundi parandamiseks võivad anda seadusandlus ja rahva mentaliteedi ümberkujundamine meie tuleviku kindlustamise suhtes. Seda meil aga tarvilisel määral ei tehtud, mispärast kujunenud seisukord edasi kestis ja rahva tuleviku kindlustamine tumestus. Eesti iseseisvusaja viimseil aastail püüti meie elu varjukülgi vähendada rahvustunde süvendamisega, mis aga ei andnud loodetud tulemusi.

RAHVUSLIKU TUNDE SÜVENDAMISEST.

266. **Nimede eestistamise** võimalus loodi juba varsti meie vabariigi tekkimise järel, kuid erilised juhtivad asutused kutsuti seltskondlikul ja riiklikul koostööl ellu hiljem. Nimede eestistamine tehti tasutuks ning selle eesmärk lähtub põhimõttest — kõrvaldada kõik võõrapärased ja inetud perekonnanimed. Ainult pool eestlaste perekonnanimedest olid vabariigi algul eestipärased.

267. **Kodukaunistamine** oli teine hoogsaks muutunud ettevõte. Selleks loodi juhtivad organid, kellede õhutusel püüti levitada rahva seas arusaamist, et tuleb luua uus kodu, mis on kõigiti vaba rahva vääriline. Kodukaunistamise liikumise mõjul on hakatud suurejoonelisemalt elamuid parandama, ilu-

aedu tegema, puiesteid istutama jne. Seetõttu võis loota meie elamute üldilme muutumist. Lisaks kaunile kodule püüti levitada pidulike sündmuste puhul Eesti riigilipu tarvituselevõttu ka maal, mis andis häid tulemusi. Kodukaunistamise ja riigilipu levitamise hoogtöö patrooniks oli president K. Päts.

268. **Hõimuliikumine** oli kolmas tähtsam moodne algatus. Ajalugu on tõendanud, et rahvad, kes moodustavad kindla terviku, püsivad paremini võitluses olemasolu eest. Soome-ugri rahvaste saatus pole ses suhtes õnnelik olnud, siin on saatuslikel silmapilkudel olnud ülekaalus eri huvid, mis on soodustanud paljude hõimude hävimist ja ümberrahvustamist. Peale üksikute kildude on sellest perest järele jäänud kolm suuremat ühikut — Eesti, Soome, Ungari. Nende rahvuste lähenemine on arusaadav, sest nad on seotud paljude nähtamatute sidemetega ja huvidega, mis vajavad ainult elustamist ja süvendamist. Hõimuliikumise kõrgpunktiks kujunesid Soome-Ugri kultuurkongressid. Kongressid oma üldettekannetega ja rohkete harrastusringidega pakkusid hea võimaluse isikliku ja erialase kontakti loomiseks, mille kaudu pakuti vastastikku palju väärtuslikku ja huvitavat.

Kuigi maailmaajaloo areng pärast Maailmasõda oli rikas poliitilistest, majanduslikest ning ühiskondlikest kriisidest ja rahvusvahelistest konfliktidest, õnnestus iseseisval Eestil siiski teha rohkesti ülesehitavat tööd. Uusi väärtusi luues seisime samaväärseina teiste kultuurrahvaste peres.

TEINE MAAILMASÕDA. OTSUSTAV VÕITLUS KOMMUNISMIGA.

RAHVUSVAHELISIST SUHTEIST. SÕJA PÕHJUSED.

269. **Muudatusi maailma poliitilises kaardis.** Maailma poliitiline kaart ei ole püsinud kaugeltki seesugusena, nagu ta fikseerisid rahulepingud Maailmasõja võitjate ja kaotajate vahel. Pärast Maailmasõda ning Nõukogude Vene ja uute piirriikide vaheliste sõdade lõppu ei rahunenud riikide vahekorrad, vaid maailmas on toimunud nii mõnigi ulatuslik sõda, samuti ka piiride muutmised. Nii õnnestus Türgimaal pärast sõda Kreekaga (1921—22) parandada Sèvres'i rahu tingimusi Lausanne'i rahus aastal 1923.

Kaug-Idas on eriti aktiivset poliitikat ajanud *Jaapan* Hiina vastu, keda nõrgestasid kodusõjad ning partikularistlikud püüded. Kuigi a. 1921 sõlmitud üheksa riigi leping, millest osa võtsid Jaapan ja Lääne suurriigid, püüdis jätta kõigile riikidele võrdseid vabadusi majanduslikus suhtlemises Hiinaga, hakkas Jaapan püüdma Hiinat eriti oma mõju alla saada, et kindlustada endale tagamaa ja kindel kaitse vaenulise Venemaa vastu. Aastal 1932 loodi Mandžuurias Jaapani protektoraadi all olev *Mandžukuo* riik. Ühenduses sellega tekkinud sõja puhul Jaapani ja Hiina vahel pöördus Hiina Rahvasteliidu poole; kui Rahvasteliidu komisjon asus tüliasjus Jaapanile ebasoodsale seisukohale, astus Jaapan Rahvasteliidust välja. Aastal 1937 puhkes Jaapani ja Hiina vahel suurem sõda, mis seni on arenenud jaapanlastele võidukalt, kuigi hiinlased Tšiang-kai-šeki juhatusel on organiseerinud vastupanu.

Euroopa riikidest osutas *Itaalia* suuremat koloniaalpoliitilist aktiivsust, vallutades a. 1935—1936 *Abessiinia*, et luua endale tarviline tagamaa. Rahvasteliit püüdis majanduslike sanktsiooni-

dega sundida Itaaliat oma üritusest loobuma, kuid tulemusteta. Eriti huvitav on siin seik, et P.-Ameerika Ühendriigid ei lõpetanud Rahvasteliidu palvel õlimüüki Itaaliasse, vaid see isegi kahe- ning kolmekordistus. Õlitagavaradest aga olenes Itaalia motoriseeritud väeosade tegutsemisvõime. Aastal 1939 saatis Itaalia oma väed Albaaniasse, milline riik liideti Itaaliaga personaalunioonis.



Suur-Saksamaa II Maailmasõja eel.

Ühekülgse Versailles' rahu tingimusi korrigeerides viis kantsler Adolf Hitler a. 1938 *Austria* sealse rahva soovil liitmisele Saksamaaga. Samal aastal pidi ka Tšehhoslovakkia loovutama Saksamaale *Sudeedi* alad. Müncheni kokkuleppes nõustusid sellega Inglis- ja Prantsusmaa. Sudeedi alade liitmine Saksamaaga on õigustatud rahvusliku printsiibiga. Hiljem läks kogu *Tšehhi-*

maa Saksa protektoraadi alla (1939). Slovakkia säilitas välise iseseisvuse. Osa endise Tšehhoslovakkia territooriumist omandasid ka Ungari ja Poola, et sealseid ungarlasi ja poolakaid liita kodumaaga.

270. **Liitude süsteem.** Kollektiivse julgeoleku küsimusi hakati Euroopas 30-ndail aastail lahendama mitte enam Rahvasteliidu kaudu, vaid liitude ja jõudude *tasakaalu-poliitikaga.* Saksamaa sõlmis lepingu Poolaga (1934) kümneks aastaks, mis kõrvaldas senised arusaamatused. See leping vabastas Poolamaa otsesest Prantusmaa mõjust ja vabastas Saksamaa Prantsuse-Poola sissepiiramisest. Edasi jõudis Saksamaa vastastikusele arusaamisele Prantsusmaaga, mis toimus pärast Saarimaa liitmist. Belgia taastas oma neutraliteedi (1937) ja Saksamaa tunnustas ta Versailles' tõmmatud piire. Saksamaa rahutaotlev poliitika häiris Venemaad, kes kartis, et Saksamaa kindlustab endale seljataguse ning leppes Poolaga kavatseb pöörduda itta. Et piirata sisse Poola- ja Saksamaad, tegi Venemaa sõjalise leppe Prantsusmaaga. Sama Nõukogude Venemaa tegi kommunistlikku kihutustööd mitte ainult Euroopas, vaid ka Ida-Aasias. Hiinas tekkis isegi punaarmee. Jaapan algas võitlust ka kommunismi vastu ja sõlmis Saksamaaga *antikominternipakti* (1936), mis juba varem oli loodud Saksamaa ja Itaalia vahel. Prantsusmaa leping Nõukogude Venemaaga häiris Saksamaad, kes tühistas (1936) Locarno lepingu ja juhtis oma väed Reinimaale (demilitariseeritud alad). Prantsusmaa oli lepingus ka Inglismaaga ja Poolaga.

Saksamaa sõlmis omakorda tiheda sõprus- ja liidulepingu *Itaaliaga* (1939) ja lõi sõprusvahekorrad Euroopa väiksemate riikidega (Jugoslaavia, Ungari, Hispaania). Mittekallaletungilepingud sõlmis Saksamaa Eesti, Läti, Leedu ja Taaniga.

Edasi on eriti oluline, et nii Inglis- kui ka Saksamaa püüdsid luua liidulepingud *Nõukogude Venemaaga.* Inglismaa läbirääkimised venisid, sest ta püüdis hankida Nõukogude tagatist Poola ja Rumeenia püsimiseks, millega Venemaa ei nõustunud. Samuti tekitas raskusi Balti riikide küsimus, sest Venemaa soovis saada

õigust garanteerida Balti riike sõjalise ja ka mittesõjalise kallaletungi vastu, kuigi need olid sõlminud Vene- ja Saksamaaga mittekallaletungi-lepingud. Samal ajal tegi Saksa kantsler ja Juht pöörde oma idapoliitikas ja üllatas maailma *Saksa-Vene mittekallaletungileppega* (24. aug. 1939), millega mõlemad riigid kohustasid end pidevaks koostööks.

Seejärel tegi Saksamaa ettepaneku lahendada Poola koridori küsimus rahvahääletuse teel. *Poolamaa* ei nõustunud ja lõpuks mobiliseerus (31. aug.). Tekkinud piiritülidele vastas Saksamaa oma armeede sissemarsiga. Nii tekkis Saksa-Poola sõda (1. septembril 1939). Paar päeva hiljem kuulutasid Saksamaale sõja Inglis- ja Prantsusmaa. Itaalia esines vaherahu ettepanekuga, mille alusel sõjaväed oleksid jäänud kohtadele, kus nad olid. Ettepanekuga nõustusid Saksamaa ja Prantsusmaa, kuid mitte Inglismaa. Seega Poola riigijuhid kaldusid kõrvale *Pilsudski* testamendist. Tema poliitika oli: „Parim läbisaamine läänega, s. t. *Saksamaaga.* Poola välispoliitiline aktiviteet tuleb suunata *itta*" (Sanders). Poola parima representandi põhimõtete kohaselt toimimine oleks rahva saatuse hoopis teisiti kujundanud ja ohtliku Venemaa küsimuse kiireks lahendamiseks kaasa aidanud.

Nii osutus Poola koridori ja Danzigi küsimus viimseks lüliks rahvusvahelises ahelikus, viies ühtlasi Euroopa riigid teisele maailmasõjale.

Varsti pärast Poola idaosa vallutamist hakkas Nõukogude Liit *Eestilt, Lätilt* ja *Leedult* nõudma *baase* oma sõjavägedele. Kõik mainitud riigid, et vältida sõda, sõlmisidki Nõukogude Liiduga vastastikuse abistamise lepingud (sept. ja okt. 1939). Nendega Venemaa tõotas pühalikult mitte ohustada Balti riikide iseseisvust ega segada nende siseellu. Nii oli see ainult sõnades, nagu seda hiljem näeme. Kõik Balti riigid ja samuti ka Eesti elasid igaüks omaette muretut ja *isoleeritud* elu ega astunud õigel ajal samme ühise kindla frondi loomiseks sõja korraks. Eestil polnud tihedaid sidemeid ka Soomega, mis tuli meile hiljem kahjuks — Soome astus lähemasse kontakti Saksamaaga



Kommunistliku Venemaa ekspansioon lääne suunas.

relvavendluse alusel, kuna meie jäime üksi, ajades *neutraliteedipoliitikat* ja lootes säilitada sel teel oma iseseisvust, kuigi oli teada, et Venemaa ei jäta kasutamata juhust meie maa vallutamiseks. Eesti ei mõistnud leida ka ühtki *mõjukat poliitilist realiteeti,* kellelt oleks võinud otsest ja kiiret abi loota meid ohustava kommunistliku Venemaa vastu. Viimsel hetkel pöördusid Eesti riigijuhid küll Saksamaa poole meie praeguse *omavalitsuse*

juhi dr. Mäe kaudu, kuid siis oli see hilja ja eesti rahvas sammus vastu hävimisele.

271. **Teise maailmasõja põhjused.** Maailmasõja põhjused peituvad vähe läbimõeldud ja *ühekülgses Versailles' rahus.* See õnnetu rahu võttis Saksamaalt suure osa rahvastikust, rea maid ja kõik asumaad ning maapõuevarade poolest rikkad alad. Seega oli elujõulise Saksa rahva loomulik areng väljapaistvalt pidurdatud, mis tekitas rahva hinges kustumatu kibestustunde ja tahte vabaneda Versailles' süsteemist kas diplomaatiliste kombinatsioonidega või relvastatud jõududega. Surutud Versailles' rahuga veel kitsamaisse piiridesse kui enne esimest Maailmasõda, tundis Saksamaa teravasti ruumipuudust, kuulus ju Saksamaa ruumita rahvaste hulka. Ruumi küsimus aga pidi lahendust leidma. Samal ajal leidus teisi riike, kes olid ruumist üleküllastatud ega suutnud seda positiivselt kasutada. Nii on *ruumi küsimus* kaaluvamaid sõja põhjusi.

Versailles' rahu riivas valusasti ka teisi rahvaid, näiteks ungarlasi, kes ei saanud unustada vägivaldselt piiride taha jäetud suurt kaasmaalaste peret (Trianoni leping).

Versailles' rahu lõi Euroopa pinnal väga mitmesuguseil põhjusil vähemusrahvustest üleküllastatud riike, kes selliseina esinesid *vastolude ja rahulolematuste pesadena.* Nii oli Tšehhoslovakkias vähemusrahvaid nii palju ja nii suurel arvul, et nad moodustasid enamuse. Samuti Poolas oli vähemusrahvaid palju, üle 30%. Seega Versailles' rahu loojad ei arvestanud *rahvaste enesemääramise* õigust tõsiselt ja rahu kindlustavalt.

Lõpuks säilitasid demokraatlikud suurriigid Venemaa kommunistliku riigina, kes süstemaatiliselt ette valmistas maailmarevolutsiooni, muutudes nii ohtlikuks Saksamaale ja kogu Lääne-Euroopale ning ta kultuurile. Kuivõrd hästi oli Venemaa relvastatud, seda tõendab kujukalt teine maailmasõda, sest Venemaa paiskab ikka uusi moodsalt relvastatud inimmasse rindele, et saavutada oma eesmärke. Nii on teine Maailmasõda ühtlasi võitlus *kommunistliku ekspansiooni* vastu.

SÕDA POOLA JA PRANTSUSMAAGA.

272. **Sõjategevus Poolas a. 1939. Soome Talvesõda.** *Poolamaa* pidi olema sõjaks hästi ette valmistatud, kuid ta sõjaväe löögijõud osutus siiski üsna piiratuks. Samuti polnud ta siserinne kuigi tugev. Sotsiaalsete vastolude kõrvaldamiseks ei tehtud midagi. Maa jäi koondatuks suurmaaomanike kätte, mispärast talupoegkond tundis maanälga ega polnud sõjast huvitatud. Vähe huvi tundis riigi vastu ka suur muulaste pere.

Sakslaste kiire pealetung põhjas ja lõunas paiskas kõik Poola kavatsused segi. Löödi rida lahinguid, mis lõppesid Poola kaotusega. Sõjavangide arv ja sõjasaak oli suur. Varssavi, mis julgesti end kaitses, kapituleerus 27. sept. 1939. Nii võideti Poolamaa tegelikult kolme nädalaga.

Vaevalt olid Poola väed purustatud, kui Venemaa ruttas juhust kasutama, saates oma väed üle piiri ja võttes Poola Lääne-Ukraina ja Valge-Vene alad oma võimusesse. Seejärel sõlmisid Saksamaa ja Nõukogude Liit piiri- ja sõpruslepingu. Üeldule lisandusid Venemaa tõotused Saksamaad toorainetega varustada. Saksa võidu tagajärjel likvideeriti nn. *Poola koridor* ja *Danzig* ühendati Saksamaaga.

Oma eesmärgi saavutanud, tegi Saksamaa läänevõimudele *rahuettepaneku*, et vältida rahvaste sihitut veristamist ja väärtuste hävitamist. See ettepanek lükati tagasi. Ühtlasi kujunes Saksa sissepiiramine üha tihedamaks, samuti püüti teisi rahvaid selleks kaasa tõmmata ja oma mõju neis kindlustada. Saksamaa tegi kõik, et endal käsi vaba hoida. Mõlemate poolte tähelepanu keskuseks osutusid Norra, Taani, Holland ja Belgia. Algas sõjaline võidujooks (1940), kusjuures Saksamaal oli kaugelt enam edu, ta jäi Taani, Norra, Hollandi ja Belgia operatsioonides võitjaks, okupeerides need maad. Inglise väed said purustava löögi *Dünkircheni* all (4. juunil 1940), kusjuures vangilangenute arv ulatus kaugelt üle miljoni.

Panproletaarlike eesmärkide saavutamiseks hakkas Nõuko-

gude Venemaa nõudma endale *baase Soomest*. Viimane pidi loovutama osa maid riigi idaosas, sest Soome piir olevat ohtlikult lähedane Leningradile. Soome ei võtnud neid nõudmisi vastu. Nüüd süüdistasid venelased Soomet jämedas piiririkkumises — Nõukogude territooriumi tulistamises kahureist. Soomlased eitasid seda ja soovitasid vahejuhtumi anda rahvusvahelise komisjoni uurida. Nõukogude riigimehed aga polnud sellega nõus ja alustasid sõda (30. nov. 1939). Soome-Nõukogude sõjas äratas Soome kogu maailma imetlust. Visalt kaitses end väikeriik hiiglariigi vastu. Kogu rahvas ihkas tülinoriva ja ahne naabri tagasilöömist. Korduvalt varisesid Soome rinde vastu kokku punaväe rünnakud. Mõnekuulise võitluse (Talvesõda) järel sõlmis *Soome siiski rahu*, sest tõhusat rahvusvahelist abi polnud loota. Kaua üksi sõdida oleks Soomele muutunud kurnavaks. Rahulepingus loovutas Soome Nõukogude Liidule *Karjala* ja andis talle sõjalise baasi *Hangos*. Soome ennast kaitstes kaitses ühtlasi kogu Skandinaaviat ja põhjarahvaste kultuuri.

273. **Sõjategevus Prantsusmaal ja Balkanil a. 1940.** Ühes Dünkircheniga vallutasid sakslased ka Belgia-Prantsuse ranniku. Ägedais lahinguis murdsid sakslased läbi kindlustuste reast ja purustasid vaenlase läänepoolse tiiva. Seejärel algas teine jõuline pealetung üle Marne'i kuni Šveitsi piirideni. Pariis langes võitluseta sakslaste kätte ja varsti murti läbi kuulus Maginotliin. Prantsuse väed taganesid kiirmarsil lõunasse. Samuti langes Lotring sakslaste kätte. Nii olid sakslased saavutanud hiilgava võidu. Juunis algas sõjalist tegevust ka Itaalia Alpide liinil. Uus Prantsuse president Pétain algas nüüd läbirääkimisi vaherahu üle, mis sõlmiti 22. juunil 1940. Vaherahu põhjal läks sakslaste võimusesse Lääne-Prantsusmaa ühes mererannikuga, et Saksamaa oleks kaitstud Inglismaa sõjaürituste vastu. Seniste võitude tagajärjel ulatus Saksa front Nordkapist kuni Hispaaniani.

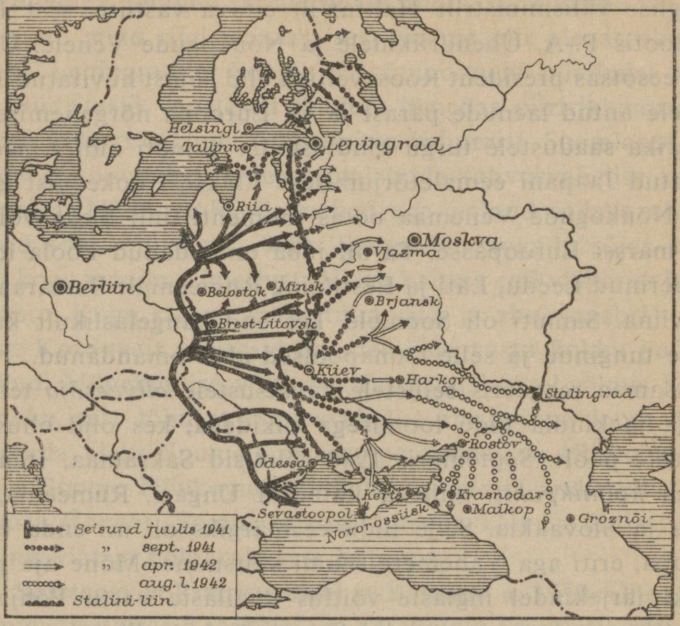
Et rahvaste veristamist kõrvaldada, tegi Saksamaa Juht Adolf Hitler uue *rahuettepaneku* Inglismaale. Kolm päeva hiljem sai

ta Inglise välisministrilt Halifax'ilt eitava vastuse, sest Inglismaa lootis P.-A. Ühendriikidele ja Nõukogude Venele. Ühendriigid eesotsas president Rooseveltiga olid sõjast huvitatud läänеriikidele antud laenude pärast ja ka Euroopa nõrgenemisest, et Ameerika saadustele turgu kindlustada. Samuti oldi Ameerikas huvitatud Jaapani eemaletõrjumisest Vaiksest ookeanist ja Hiinast. Nõukogude Venemaa ootas momenti, mil oleks võimalik alata marssi Euroopasse. Ta oli juba omandanud Poola idaosa, okupeerinud Leedu, Läti ja Eesti ning Rumeenialt Bessaraabia ja Bukoviina. Samuti oli Soomele, kes end kangelaslikult kaitses, kallale tunginud ja selle lõunapoolsed alad omandanud.

Saksamaa reageeris sellistele kavatsustele *allveesõja* teravdamisega ja kindla liidu loomisega riikidega, kes olid ohustatud vaenlaste poolt. Septembris 1940 sõlmisid Saksamaa, Itaalia ja Jaapan *kolmikpakti*, millega ühinesid Ungari, Rumeenia, Bulgaaria ja Slovakkia. Selle liidu eesmärgiks oli nii enda kui ka Euroopa, eriti aga Vahemere-ruumi kaitsmine. Mõne aja pärast algaski järjekindel inglaste võitlus itaallaste vastu Põhja-Aafrikas (Kürenaikas). Siin pidid Saksa väed itaallastele appi tõttama kindral *Rommeli* juhatusel. Seisukord muutus tõsiseks ka Balkanil, kus läänеriikide mõjualused *Serbia* ja *Kreekamaa* olid valmis looma Berliini ja Rooma vastu uut fronti. Sõda Serbiaga kestis 11 päeva, Kreekamaaga kauem. Kreeta saar vallutati aprillis 1941. Nii oli Saksamaa ootamatuste eest kaitstud ka Balkanil.

SÕDA KOMMUNISTLIKU VENEMAAGA.

274. **Sõja puhkemine.** Venemaa eesotsas *Staliniga* lootis, et Balkani front peab Saksa sõjavägesid kinni pikemat aega. Sellise kalkulatsiooniga sõlmis ta ka sõpruslepingu *Serbia* revolutsioonilise valitsusega, lubades viimasele toetust tarvisminevate sõjamaterjalide kujul. Stalinil oli samal ajal siiski õnnestunud juba



Sakslaste ja liitlaste sõjategevuse suunad idas.

160 Vene diviisi saata Saksa piirile ja seal ehitada kindlusi ning lennuplatse. Polnud kahtlust, et Venemaa, arvestades Inglise ja Ameerika abi, oleks parajal momendil alanud sõda Saksamaaga, mis lõpuks oleks kandunud kogu Euroopale. Silmas pidades seda ohtu, mis oli oodata Euroopa rahvail ja kogu Euroopa kultuuril Venemaa juutlik-marksistliku valitsuse poolt, otsustas Saksamaa Juht Adolf Hitler alata võitlust. Iga viivitamisega oleks oht kasvanud. Tõeliselt oleks pidanud sõda Venemaaga algama juba mais, tegelikult algas see 22. juunil 1941.

Saksamaaga ühinesid ja lõid *Euroopa frondi* põhjas soomlased, lõunas ungarlased, rumeenlased ja Slovakkia. Vabatahtlikke saatsid Itaalia, Hispaania, Kroaatia, Skandinaavia riigid, Holland ja samuti Prantsusmaa, et kaasa aidata edukaiks võit-



Soome rinne.

lusiks. Peaaegu kogu Euroopa võttis osa sellest ristisõjast kommunismi vastu.

275. **Sõda idafrondil a. 1941.** Saksa sõjaväed liikusid itta ja saavutasid esimese viie kuu kestel väljapaistvaid võite. Põhjas

vabastati koos Soome vägedega Karjala, siis Leedu, Läti ja Eesti maa-alad, Leningrad piirati ümber ja lõuna suunas jõuti Novgorod — Staraja-Russa — Vjazma — Orjol — Kursk — Harkov — Stalino — Taganrogi liinile. Siin jõuti isegi veel kaugemale, nimelt üle Krimmi Kertši poolsaareni ja Aasovi mereni. Võidetud maa-alal löödi rida *hävituslahinguid* (Bialistok, Minsk, Smolensk, Uman, Kiiev, Vjazma) ja võeti vangi 3,8 miljonit enamlast. Seejuures kaotas vaenlane 21 400 soomusmasinat, 32 500 kahurit ja 17 300 lennukit.

Edukat edasitungi pidurdas *erakordselt külm talv*, mis algas vara ja lõppes hilja. Sõjaväel tuli võidelda ja fronti kaitsta tormides ja tuiskudes 52° pakase käes, mis ei tahtnud lõppeda. Järelevedu toimus suurte raskustega. Kuigi enamlased tihedais massides peale tungisid, ei saavutanud nad mingit edu, sest Saksa sõjavägi oli võitlusvõimeline ja löögitahteline hoolimata ilmastiku erakordseist raskustest.

276. **Nõukogude okupatsioon Eestis (1940—1941).** Eesti on olnud kogu ajaloo kestel *eelpostiks* ida vastu, mispärast ta on alatasa kannatanud rööv- ja sõjakäikude all. Selliste aktsioonide tagajärjel on ikka läinud meie ja meie hõimude maid venelaste kätte. Eestlased on nooremast rauaajast peale pidanud võitlust idapoolsete pealetungide vastu, saavutades lõpuks riikliku iseseisvuse. Vaevalt oli see sündinud, kui algas meile ohtlik *kommunistlik agitatsioon*, mis muutus iga aastaga süstemaatilisemaks. Seejuures kasutati edukalt meie ülidemokraatlikku riigikorda ja kehtivaid individuaalseid vabadusi. Kõikjal töötasid kommunistlikud *agendid* ja *rakukesed* Moskvast saadud instruktsioonide kohaselt. Nad külvasid rahulolematust ja leppimatuse vaimu ühiskonda, eriti aga riigivõimu vastu. Eesti *ametiühingud* muutusid üha kommunistlikumaks, nagu seda soovisid juutlik-marksistlikud ringkonnad. Teiseks said kommunistide tähelepanu osaliseks ametnikud, sõjaväelased, õpetajad, nende organisatsioonid ja õpilased. Õpetajaid ja õpilasi meelitati sotsialistlikesse noorsoo-ühinguisse, mis olid tegelikult kommunistlikud.

Neis said poliitilise kasvatuse nii ühed kui teised, kes sinna olid sattunud. Käidi põhimõtte järgi: *kelle päralt noorsugu, selle päralt ka tulevik.* Neid ringkondi ja tegelasi, kes suutsid mõista kommunistliku kihutustöö kohutavaid tagajärgi ja kes hakkasid vastu töötama, tembeldati *tagurlasteks, demokraatia* ja *rahvavaenlasteks,* et nende mõju ühiskonnas vähendada ja nende seisukohti teha väheusutavaiks. Süstemaatilise kommunistliku agitatsiooni eesmärgiks oli eesti ühiskonna nõrgestamine ja pinna loomine Eestimaa okupatsiooniks. Esimese sammu selleks astus Nõukogude Venemaa baaside loomisega.

Juunis 1940 olid Saksa väed seotud läänerindel Prantsusmaa vallutamisega. Nüüd astus Nõukogude Liit järjekordse sammu oma piiride laiendamiseks. Põhjendamatult süüdistas ta Leedut, Lätit ja Eestit Nõukogude-vastases tegevuses, nõudis Nõukogude *sõjavägede sisselaskmist* määramata arvul ja Nõukogude sõbralike valitsuste moodustamist. Oskamata leida rahvusvahelist abi ja pidades oma jõude edukaks sõjaks liig nõrgaks, andsid Balti riigid Nõukogude nõudmistele järele. Rohkearvulised Vene okupatsiooni väed voolasid nüüd maale. Nende *sõjavägede survel* loodi Balti riikides *enamlastele vastuvõetavad valitsused.* Eestis toimus see 21. juunil 1940.

Uus valitsus luuletaja Vares-Barbarusega eesotsas hakkas Nõukogude Vene instruktsioonide kohaselt Eestit juhtima kommunistliku korra suunas. Kiiresti korraldati Riigikogu valimised, kus mittekommuniste üldse kandideerida ei lastud. Ähvarduste ja õudsete kuulujuttudega mõjutati kodanikke kommunistidele häält andma. Paljudel polnud kommunismist mingit ettekujutust. Valimised kujunesid kurvaks komöödiaks. Avalikkusel polnud ligipääsu valimiskastide juurde *kontrolliks.* Keegi ei teadnud, kuidas hääli loeti ja missugused olid valimiste tõelised tulemused üksikuis rajoones. Avaliku saladusena teati, et *valimiste tulemusi võltsiti.* Selliste tingimuste tulemuseks oli kommunistlik Riigikogu, kes otsustas paluda vastuvõtmist Nõukogude Liitu. Viimast muidugi lubati Moskvast lahkesti.

Nüüd hakati meil kiiresti teostama kommunistlikku korda. Kõikjal loodi valla, linna ja maakonna *täidesaatvad komiteed*, mis juhtisid meie omavalitsuse alasid. Kõik juhtivad ametikohad läksid kas kommunistide või nende usaldusväärsete isikute kätte. Sageli pääsid omavalitsustes juhtivale kohale kodanikud, kelledel selleks puudusid kõik tarvilised eeldused, isegi vaevalt kirjaoskajad. Aleveis ja valdades võis leida täidesaatva komitee esimeestena alkoholikuid ja kriminaalse minevikuga isikuid, kes hoolimatult suhtusid teisitimõtlejaisse ja rahva eluavaldustesse. Eitades *eraomandit* ei võõrandanud kommunistid ainult suurtööstusi, vaid majugi, mis kuulusid töölistele. Keskmiste ja suuremate talude omanikke, erakaupmehi, iseseisvalt töötavaid käsitöölisi ja haritlasi kahtlustati kommunismivastases meelsuses ja kiusati taga. Mittekommunistlikud *ajalehed* suleti, ilmuda võisid raamatud ainult enamlaste vaimus. Kuigi rahvas oma absoluutses enamuses suhtus Nõukogude võimusse eitavalt, sunniti inimesi osa võtma rongkäikudest enamlike loosungite all ja ülistama olematut vabadust ning õitsengut.

Poliitilistel põhjustel vangistamised ja Eestist väljasaatmised olid väga sagedased. Inimesed kadusid üksteise järele ja nende saatusest ei tea keegi midagi. Eriti massiliseks muutus ärksamate eestlaste kodudest *äraviimine alates juunist 1941*. Kümnete tuhandete kaupa küüditati vanu ja lapsi. Vangistamine ja küüditamine, mis toimusid harilikult öösel, s. t. kell 12-st kuni hommiku k. 5, teostati igasuguse *kohtuprotsessita* ja ootamatult. Paljud kodanikud ei julgenud noil ajul enam kodus viibida, vaid põgenesid, varju otsides metsades, soodes ja rabades. Neist pakkuläinuist kujunesid varsti võitlussalgad kommunistliku hirmuvalitsuse vastu („metsavennad").

Esimeses järjekorras küüditatuile pidid järgnema teised, nimelt 358 000 meest, kelledele oleks passid välja antud, et neid tööorjadena Nõukogude Venesse viia. Nende hulka kuulusid ka ülejäänud meie haritlastest — õpetajad, juristid, ülikooli õppejõud jt. Kolmandas järjekorras oleksid läinud naised, lapsed ja

raugad, arvult ligi 700 000, jala Põhja-Venemaa ja Siberi sundlaagreisse. Seega oleks kogu meie maa eestlastest tühi olnud ja nende asemele oleks toodud venelased, keda suutsime tundma õppida kommunistliku okupatsiooni päevil. Öelduga oleks *Eesti nimi* ja *eesti rahvas jäädavalt ajaloost kadunud.* Samad kavatsused olid kommunistlikul Venemaal ka soomlaste suhtes.

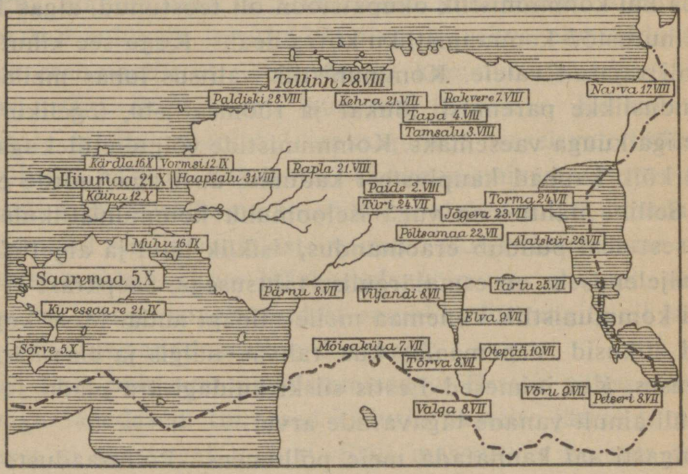
277. **Eesti rahva vaesumine kommunistide võimutsemise ajal.** Niipea kui kommunistlik okupatsioon oli teostunud, algas Eestis äge kihutustöö kommunistliku korra heaks. Kogu see kihutustöö aga oli rajatud valele. Kommunistlik valitsus lubas meile tuua majanduslikke paremusi, jõukat ja rõõmsat elu, tegelikult aga jäime iga kuuga vaesemaks. Kommunistide võimuletulekuga hakkasid kõik kaubad kauplustest kaduma, uusi aga juurde ei tulnud. Selline nähtus on väga iseloomulik kommunistlikule korrale, sest seal puudub eraomandus, isiklik huvi ja algatus, mis töö viljelemiseks on esmajärgulise tähtsusega. Seepärast ei suutnudki kommunistlik Venemaa meile midagi anda. Meie kogutud varad liikusid Venemaale, kus rahvas nälgis ja elas äärmises viletsuses. Kui inimesed Eestis siiski kuidagi ära elada suutsid, siis küll ainult vanade tagavarade arvel.

Rängasti sai kannatada meie põllumees. Põllusaaduste eest makseti naeruväärselt madalat hinda. Enamlased hävitasid suure osa meie kariloomadest ja hobuseist. Viimaseist on meil suur puudus töö- ja sõiduloomadena. Elujõuliste talude hävitamise, sovhooside ja kolhooside loomise tagajärjel oleks meie põllundus viidud samale tasemele, nagu see oli Nõukogude Venemaal, kus alatoitluse all kannatab isegi põllumees.

Seoses sõjaga hävitati hulk suuri ja väljapaistvaid vabrikuid, mis likvideeris meie tööstuse ja tekitas tööpuuduse. Töölised jäid tööta ja pidid siirduma teistele ning hoopis võõraile tööaladele. Vabrikute suitsvad ahervaremed olid enamluse lahkumiskink eesti töölisele. Ühtlasi soikus meie kaubandus. Nii vaesus meie põllumees ja ka vabrikutööline, kelle eest enamlased lubasid eriti „hoolitseda". Rahva raha, mis seisis hoiul pankades, tunnustati

riigi omanduseks, seega kaotasid oma hoiusummad nii tööstur, põllumees ja tööline kui ka haritlane. Kommunistid lubasid meile õnne tuua, tegelikult aga võtsid meilt *iseseisvuse, vabaduse ja varanduse* ning *hävitasid nähtava osa meie haritlastest.*

278. **Eesti taasvabastamine a. 1941.** Eesti rahva lootused Nõukogude Vene võimust vabanemisele võtsid kindla kuju, kui



Eesti vabastamine a. 1941.

22. juunil 1941 puhkes sõda Nõukogude Liidu ja Suur-Saksamaa vahel. Sellest hoolimata, et venelased olid piirile koondanud suured väed ning varustuse hiiglahulgad, ei suutnud nad pidurdada sakslaste pealetungi. Idarinde põhjatiival opereerivad väed vabastasid varsti Leedu ja Läti. Ei olnud möödunud veel kolme nädalatki sõja algusest, kui Saksa väed astusid võideldes Eesti territooriumile. 8. juulil langes nende kätte Pärnu, 10. juulil suurem osa Tartust, 28. augustil Tallinn. Septembrikuus võis Saksa ülemjuhatus teatada Saaremaa ja oktoobris Hiiumaa vabastamisest. Seega oli *Eesti pind* täies ulatuses *punasest võimust vaba.*

Vaenlase väljaajamisel Eestist võitlesid innukalt sakslastega koos meie *Omakaitse* üksused. Mõnelgi pool õnnestus neil punaste võim kukutada enne sakslaste saabumist ja sini-must-valged lipud lehvima panna. Hiljem astusid paljud Omakaitse liikmed vabatahtlikena Saksa armee eesti väeosadesse, et osa võtta suurest sõjakäigust itta.

Nagu Vabadussõja päevil, terroriseerisid nüüdki taganevad enamlased rahulikke elanikke, surmasid armutult oma poliitilisi vastaseid, tihti aga inimesi, kes poliitika suhtes olid ükskõiksed. Vangistamised kasvasid. Põhja-Eestis õnnestus enamlastel enne taandumist *mobiliseerida punaväkke* kümneid tuhandeid meeskodanikke ja suurelt osalt Eestist välja saata. Hoopis uus võrreldes Vabadussõja ajaga aga oli see viis, kuidas bolševikud diktaator Stalini käsul hävitasid meie maa ainelisi varasid. Enne maa loovutamist korraldasid kommunistid eriti linnades *tapatalguid*, lasksid õhku vabrikuid ning töökode, surmasid karju, purustasid raudteid ning sildu. Isegi üürimajade linnaosad ja tavalised taluhooned ei leidnud tihti nende silmas armu, vaid põletati maha. Toidu ja teiste tarbeainete tagavarad kallati põgenemisel petrooleumiga üle.

Eestis toimunud hävitustöö algatajatena ja teostajatena väljendasid suurt aktiivsust juudid ja juudi noorsugu. Nad esinesid mitte ainult süütajatena, vaid ka kustutajate tulistajatena (näit. Tartus).

279. **Ülesehitustöö. Esimese Vabadussõja jatkamine.** Samal ajal kui rindel otsustavais lahinguis punavägi purustatakse, käib Eestis ja teistelgi vabastatud maa-aladel *ülesehitustöö*. Bolševike terrorist vabanenud kodanikud tasandavad sõja hirmsaid jälgi. Mahapõlenud kodude asemele rajatakse uued, purustatud tehased ehitatakse üles ja mahajäetud põllud leiavad harija. Tööle on rakendatud ka sõjavangid: kes on teinud hävitustööd, need peavad ise kõik uuesti üles ehitama.

Sisemisel töörindel tehtavast tööst on vähe. Sellega ei suuda me endile kindlustada julgeolekut pikemaks ajaks. Vabadussõja

päevil lõime kommunistid küll kodumaa piiridest välja, teda ohutuks teha aga polnud meie suutelised. Nüüd on olukord teine. Võidukad Saksa väed on punaarmee kaugele sisemaale tõrjunud. Sõda Euroopa julgeoleku eest kestab edasi. Võitlused Peterburi all ja Ilmjärve taga, *Soome-Eesti hõimude maa-alal,* on võitluseks Eesti vabastuse eest. Sellest võitlusest võtavad osa ka eesti vägede üksused ja *Eesti Leegion.* Nii jatkame meie käesoleval hetkel oma *Vabadussõda,* mis tahab õigupoolest olla teine vabadussõda, ja ühendame oma jõud teiste Euroopa rahvastega, kes võitlevad praegu kõrvuti Suur-Saksa sõjaväega *Euroopa* ja *ta kultuuri eest.*

SISUKORD.

Lk.

Imperialismiaeg.

Liberalism, kapitalism ja imperialism 3
XIX ja XX sajandi vaimsest elust 14
Rahvusvahelised suhted pärast Saksamaa ühendamist. Bismarcki riigi väline kindlustamine 29
Bismarcki aeg Saksamaal 37
Võitlus Prantsusmaal riigikorra pärast (1870—79). Oportunistide valitsus (1879—99) 48
Aleksander II reformide aeg (1855—81) ja Aleksander III aeg (1881—94) reaktsiooniajana Venemaal 54
Vabakaubanduslik Inglismaa 1848—1906 66
Ühendatud Itaalia esimesed aastakümned (1870—1900) 78
Jooni Ameerika arengust 81
Reformide ajastu Jaapanis (XIX s. teine pool) 84

Euroopa riigid Maailmasõja eel.

Radikaalide valitsus Prantsusmaal (1889—1914) 87
Nikolai II valitsusaeg Venemaal Maailmasõja puhkemiseni . . 93
Itaalia XX s. algusest Maailmasõtta astumiseni (1915) 99
Radikaalne Inglismaa (1906—14) 103
Saksamaa a. 1890—1914. Keiser Wilhelm II aeg 107
Austria-Ungari ja Balkani küsimus XX sajandil Maailmasõja puhkemiseni 114

Imperialismi kajastumine Eestis — venestusaeg.

Venestusreformid 118
Eesti ühiskond venestusajal 122

Tõusuaeg eesti rahva elus XIX s. lõpul ja XX s. algul.

Olukord 1905. a. revolutsioonini 126
1905. a. revolutsioon 130
Eestlaste majanduslik ja kultuuriline jõudude koondamise aeg pärast 1905. a. revolutsiooni 136

Lk.

Maailmasõda 1914—18.

Suurriikide vahekorrad. Sõja puhkemine. Jõudude vahekord . . 140
Sõja üldine käik 146

Rahvusvahelised suhted pärast Maailmasõda.

Lepingud 1919—20 159
Reparatsiooni küsimus. Sõjavõlad 166
Desarmeerimine ja Euroopa julgeolek 167
Maailmamajandus pärast sõda 169

Eesti riikliku iseseisvuse saavutamine.

Eesti iseseisvuse eellugu 173
Eesti Vabadussõda 181

Suurriikide arengust Maailmasõjale järgneval ajal.

Nõukogude Venemaa 191
Prantsusmaa 199
Inglismaa 202
Kesk-Euroopa ja Balkani rahvuslikud riigid 206
Põhja- ja Ida-Euroopa rahvuslikud riigid 209
Itaalia 211
Saksamaa 214

Eesti areng riikliku iseseisvuse ajal.

Poliitilisest elust 221
Majanduslikust elust 228
Vaimne elu 233
Eesti iseseisvusaja sotsiaalseid ja rahvabioloogilisi arengujooni . 241
Rahvusliku tunde süvendamisest 243

Teine Maailmasõda. Otsustav võitlus kommunismiga.

Rahvusvahelisist suhteist. Sõja põhjused 245
Sõda Poola ja Prantsusmaaga 251
Sõda kommunistliku Venemaaga 253

A
14279
161383